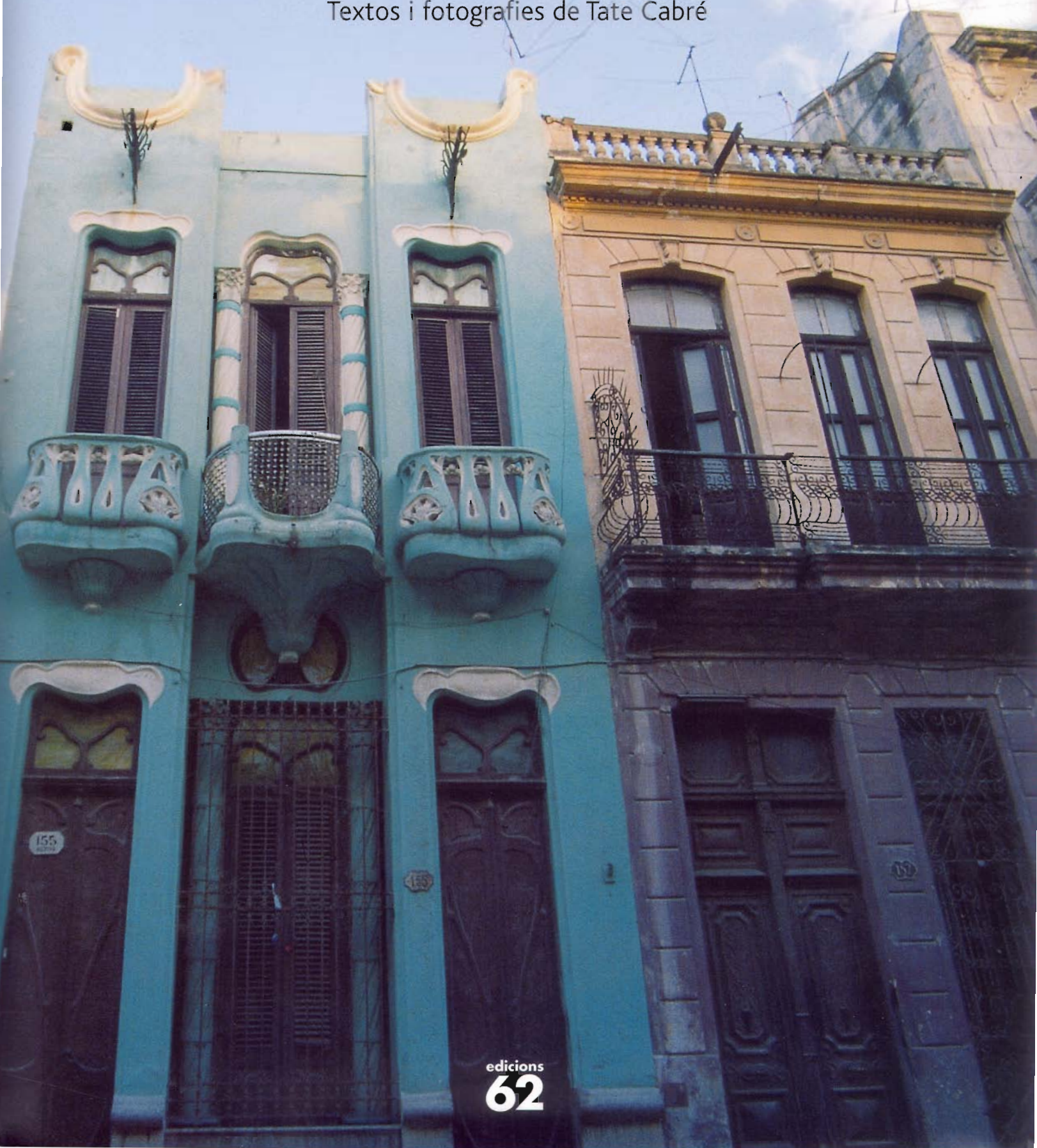

UN AMOR QUE FA HISTÒRIA

CATALUNYA A CUBA

Textos i fotografies de Tate Cabré

TATE CABRÉ (Reus, 1965), periodista, fotògrafa i traductora. Va llicenciar-se en Periodisme i en Traducció a la Universitat Autònoma de Barcelona. Es va iniciar en la professió com a ajudant de la fotògrafa Pilar Aymerich i col·laborant a la revista *Carrer Gran de Gràcia*, al *Diari de Barcelona* i a *El Observador*. És autora de treballs periodístics de recerca sobre Gaudí i sobre el modernisme a diferents ciutats i països. Ha treballat aquests temes a diverses guies per a l'Ajuntament de Barcelona i en guions per a RTVE. Col·labora a *La Vanguardia* des del 1997, al *Diari de Tarragona* des del 1991 i en diverses publicacions culturals. Els seus parts més difícils han estat dos llibres de fotografies, sis exposicions individuals, algunes de col·lectives, i dues nenes de vuit i cinc anys. Dóna classes de Comunicació i Informació Cultural a la Universitat Internacional de Catalunya.

CATALUNYA
A CUBA

169

CATALUNYA A CUBA

Un amor que fa història

Textos i fotografies de

Tate Cabré

edicions 62

IDEA ORIGINAL I PROPIETAT DEL PROJECTE
Cabré i Callís Associats

COORDINACIÓ EDITORIAL
Redacció de Grup 62

DISSENY ORIGINAL
Francesc Sala

CRONOLOGIA
Tate Cabré i Carles Mercadal

EDICIÓ DE FOTOGRAFIES
Marta Darder

CARTOGRAFIA
Esfera

MAQUETACIÓ I FOTOMECÀNICA
Víctor Igual, S. L.

IMPRESSIÓ
Cayfosa-Quebecor, S. A.

La publicació d'aquesta obra ha estat possible gràcies al patrocini de les següents institucions i empreses:

Generalitat de Catalunya
Departament
de la Presidència

© del text i les fotografies: Tate Cabré, 2004.
© de la traducció al castellà: Carles Mercadal, 2004.
© d'aquesta edició: Edicions 62, S. A.,
Peu de la Creu, 4, 08001-Barcelona.

ISBN: 84-297-5532-2
Dipòsit legal: B. 20.681-2004

Prohibit copiar. Tots els drets reservats

Pròleg

Prólogo

Eusebio Leal Spengler, Historiador de la ciutat de l'Havana

Eusebio Leal Spengler, Historiador de la ciudad de La Habana

A la passió sincera i a l'esperit inesgotable de Tate Cabré devem aquesta obra preciosa en la inspiració i en la forma. Car aquest llibre, creat entre nosaltres, va com un colom misatger a posar-se i niar a qualsevol racó de la Terra. Algú el descobrirà en l'índex de biblioteques o col·leccions, i no seran pocs els que el tindran sobre l'escriptori o sobre la tauleta on es diposita el llum, el vetllador... de manera que el text ens acompanyi en la vigília de la nit.

A Tate li devem no ja les paraules, sinó també les imatges. Ella va saber descórrer el vel que cobreix bona part del llegat arquitectònic de l'Havana i d'altres indrets de l'illa. Va retratar els palaus, les cases comercials, els íntims jardins... on una arquitectura sorprenent disputa a l'exuberància de la natura la seva pròpia, per portar-nos finalment al cementiri, la necròpolis on resten els imaginatius creadors de tanta bellesa.

És cert que els catalans foren els últims a travessar l'Atlàntic per deixar la seva empremta a l'illa, però a partir de l'instant en què van ingressar a la societat cubana van començar a deixar una petjada perceptible i duradora.

Apareixen a la família, a la història social i demogràfica del país, al gresol dels capitals i a l'acumulació de riqueses, però han romangut també a la sang i la cultura...

A la pasión sincera y al espíritu incansable de Tate Cabré debemos esta obra preciosa en la inspiración y en la forma. Y es que este libro, creado entre nosotros, va cual paloma mensajera a posarse y anidar en cualquier rincón de la tierra. Alguien lo descubrirá en el índice de bibliotecas o colecciones, y no pocos lo tendrán en el escritorio o en la mesilla donde se deposita la lámpara, el velador... de modo que el texto nos acompañe en la vigilia de la noche.

A Tate debemos no ya las palabras, sino también las imágenes. Ella supo descórrer el velo que cubre gran parte del legado arquitectónico de La Habana y de otras localidades de la isla. Retrató los palacios, las casas comerciales, los íntimos jardines... donde una sorprendente arquitectura disputa a la exuberancia de la naturaleza la suya propia, para llevarnos finalmente al campo santo, necrópolis donde descansan los imaginativos creadores de tanta belleza.

Es cierto que los catalanes fueron los últimos en traspasar el Atlántico para dejar su impronta en la isla, pero a partir del instante en que ingresan a la sociedad cubana comenzaron a dejar una huella perceptible y duradera.

Ellos aparecen en la familia, en la historia social y demográfica del país, en la forja de los capitales y en la acumulación de riquezas, pero se han quedado también en la

Aquesta, per descomptat, és essencial per a la comprensió de la influència catalana a Cuba.

Certament, el somni emancipador dels cubans va trobar inspiració o motivacions en les profundes aspiracions del poble català. A la seva universitat, bressol de tants talents, obtingueren els seus títols Carlos Manuel de Céspedes i Ignacio Agramonte. La Ciutat Comtal constituí el paradigma d'una modernitat sorprenent fins avui per als que hem estat fills de la seva fe i sacrifici, com si el destí hagués volgut que ambdós herois estiguessin a l'empara d'aquell cel.

Però el testimoni d'aquella immigració no sorprèn només en el somni emancipador o en l'acumulació de fortuna, que ens ofereix la paradoxa d'aquells que se'n van desfer generosament per lluitar amb tenacitat per la independència.

Ha estat en l'àmbit de l'art i l'arquitectura on més s'ha accentuat el llegat català: en aquella hermosa relació entre l'amor i les pedres, reflex i sentit arrelat de la casa, llar i heretat. I és que el modernisme fou una passió compartida a ambdues riberes del mar, i d'aquest cantó en va rebre l'accent que el tròpic concedeix a totes les coses.

Som quelcom més que perfum de cigars i rom espirituós, però al darrere dels dos encara treu el cap l'esperit dels fills pròdigs d'aquelles comarques que precedeixen en la distància Montjuïc i el Tibidabo.

A Tate Cabré li ha de correspondre com a mostra de gratitud poder aconseguir donar a la llum aquesta història amb almenys una mica de l'amor que l'ha motivat.

EUSEBIO LEAL SPENGLER
Historiador de la ciutat de l'Habana

sangre y la cultura... Esta última, por supuesto, es esencial para la comprensión de la influencia catalana en Cuba.

Con certeza, el sueño emancipador de los cubanos halló inspiración o motivaciones en las profundas aspiraciones del pueblo catalán. En su universidad, cuna de tantos talentos, alcanzaron sus títulos Carlos Manuel de Céspedes e Ignacio Agramonte. La ciudad condal resultó el paradigma de una modernidad sorprendente hasta hoy para los que hemos sido hijos de su fe y sacrificio, como si el destino hubiese querido que ambos héroes estuviesen al amparo de aquel cielo.

Pero el testimonio de esa inmigración no sólo sorprende en el sueño emancipador o en la acumulación de fortuna, que nos ofrece la paradoja de aquellos que se deshicieron generosamente de ella para luchar tenazmente por la independencia.

Ha sido en el espacio del arte y de la arquitectura donde más se ha acentuado el legado catalán: en esa hermosa relación entre el amor y las piedras, reflejo y sentido raigal de la casa, morada, hogar y heredad. Y es que el modernismo catalán fue una pasión compartida en ambas orillas del mar, recibiendo de este lado el acento que el trópico le concede a todas las cosas.

Somos algo más que perfume de cigarros y ron espirituoso, pero tras de lo uno y lo otro se asoma todavía el espíritu de los hijos pródigos de aquellas comarcas que preceden en la distancia al Montjuïc y Tibidabo.

A Tate Cabré ha de corresponderle como prenda de gratitud el poder alcanzar al dar a luz esta historia al menos un poco del amor que la ha motivado.

EUSEBIO LEAL SPENGLER
Historiador de la ciudad de La Habana

Presentació

Presentación

A la Joana i a la Judit

Per als catalans, Cuba és l'illa màgica que ha atret viatgers de totes les èpoques. La musa que ha inspirat compositors i poetes durant cinc segles. La terra mítica de milions d'emigrants. Però també és la tomba de milers de soldats de lleva que van embarcar cap al Carib conscients que anaven a l'escorxador. I també és el destí no escollit de milions d'esclaus arrabassats amb interessada indolència de les costes de l'Àfrica. Perquè no s'ha d'oblidar que els descendents de molts d'aquells expatriats encara porten el cognom català de qui els va comprar fa cent cinquanta anys. Cuba és el sofriment i el plaer, la satisfacció i el remordiment, la riquesa i la pobresa; per això ens hi identifiquem i ens agrada, perquè Cuba és la vida.

Aquest llibre és un passeig literari i fotogràfic per una illa que em va tirar l'ham el 1995. Alguna cosa del paisatge de l'Havana m'intrigava poderosament i alhora em feia sentir com a casa. Mirant les fotos tirades compulsivament en aquell viatge hi he retrobat, una i mil vegades, els edificis de modernisme indefectiblement català coronats amb teules de fang, els carrers tapissats amb llambordes... L'instint periodístic em deia que allí hi havia un tema, un tema en el qual m'emmirallava i em trobava a mi mateixa.

Para los catalanes, Cuba es la isla mágica que ha atraído a viajeros de todas las épocas. La musa que ha inspirado a compositores y poetas durante cinco siglos. La tierra mítica de millones de emigrantes. Pero también es la tumba de miles de soldados de reemplazo que embarcaron hacia el Caribe conscientes de que se dirigían al matadero. Y también es el destino no escogido de millones de esclavos arrancados con interesada indolencia de las costas de África. Porque no debe olvidarse que los descendientes de muchos de aquellos expatriados aún llevan el apellido catalán de quien los compró hace ciento cincuenta años. Cuba es el sufrimiento y el placer, la satisfacción y el remordimiento, la riqueza y la pobreza; por esto nos identificamos con ella y nos gusta, porque Cuba es la vida.

Este libro es un paseo literario y fotográfico por una isla que atrajo poderosamente mi atención en 1995. En el paisaje de La Habana había algo que me intrigaba poderosamente y hacía que me sintiera como en casa. Al contemplar las fotos que tomé de modo compulsivo en aquel viaje, he vuelto a encontrar, una y mil veces, los edificios de modernismo indefectiblemente catalán coronados con tejas de barro, las calles tapizadas con adoquines... El instinto periodístico me indicaba que allí había un tema, un tema en el que me reflejaba y me encontraba a mí misma.

D'aquí que *Catalunya a Cuba, un amor que fa història* sigui un recorregut apassionat per l'Havana i les principals ciutats de l'illa que intenta recopilar la petja dels catalans que hi han viscut, treballat, triomfat, fracassat, mort... Però tots han estimat l'illa, i si l'han deixada no han superat mai la nostàlgia. El llegat català és una empremta que el pas del temps no ha esborrat perquè, a més de ser omnipresent, forma part de l'escala de valors dels cubans i de la cultura de l'illa.

El gran moment dels catalans a la Perla de les Antilles va ser el trasbalsat segle XIX, l'època en què alguns d'ells van fer literalment les Amèriques i es van unir, via matrimonis i empreses, en un poderós *lobby* politico-econòmic antiabolicionista i espanyolista, amb fil directe amb Barcelona i Madrid. Joan Güell, Salvador Samà, els germans Soler i Morell i els Gumà i Ferran, entre d'altres, van amassar fortunes increïbles una part de les quals van reinvertir a Catalunya com a indians.

Altres catalans més clarividents en lloc de mirar cap a la Península miraven nord enllà, com Josep Xifré, que va expandir el seu negoci de pells a Nova York i es va convertir en el català més ric del segle XIX. O com el general Joan Prim, el magnicidi del qual el 1870 va avortar la venda de Cuba als Estats Units, desenllaç que hauria estalviat la guerra que els americans van acabar guanyant i les dues precedents.¹

El tercer grup l'integren els qui van fer costat als independentistes, intrigant a la «conspiración de los catalanes» del 1855, que va portar el periodista barceloní Ramon Pintó al garrot, o lluitant a les guerres de la independència (1868-1898), que van donar, com no podia ser d'altra manera, herois catalans als dos bàndols. En aquest context va néixer el primer catalanisme polític, en corrents d'opinió contra Madrid i a favor de la causa separatista cubana que s'expressaven tant a Cuba com a Catalunya, i que ja no deixarien d'influir en la vida pública posterior.

Al segle XX el modernisme català va imprimir el segell estètic que encara perdura a l'Havana i a Camagüey. El fluxe migratori no afluixava, esperonat per l'exili polític de la dictadura del general Primo de Rivera primer i per la Guerra Civil després. Entre ambdues catàstrofes, l'Ha-

De aquí que *Catalunya a Cuba, un amor que fa història* sea un recorrido apasionado por La Habana y las principales ciudades de la isla que trata de registrar la huella dejada por los catalanes que han vivido, trabajado, triunfado, fracasado y muerto en ellas... Pero todos han amado la isla, y si la han dejado, nunca han superado la nostalgia. El legado catalán constituye un vestigio que el paso del tiempo no ha borrado, porque, además de ser omnipresente, forma parte de la escala de valores de los cubanos y de la cultura de la isla.

El gran momento de los catalanes en la Perla de las Antillas fue el convulso siglo XIX, la época en que algunos de ellos hicieron literalmente las Américas y se unieron, vía matrimonios y empresas, en un poderoso *lobby* político-económico antiabolicionista y españolista, con hilo directo con Barcelona y Madrid. Joan Güell, Salvador Samà, los hermanos Soler i Morell y los Gumà i Ferran, entre otros, amasaron fortunas increíbles, una parte de las cuales reinvirtieron en Cataluña como indios.

Otros catalanes más clarividentes, en lugar de mirar hacia la Península miraban hacia el norte, como Josep Xifré, quien expandió su negocio de pieles en Nueva York y se convirtió en el catalán más rico del siglo XIX. O como el general Joan Prim, cuyo magnicidio en 1870 abortó la venta de Cuba a Estados Unidos, hecho que hubiera evitado la guerra que los americanos acabaron ganando y las dos precedentes.¹

El tercer grupo lo integran quienes apoyaron a los independentistas, intrigando en la «conspiración de los catalanes» de 1855, que llevó al periodista barcelonés Ramon Pintó al garrote vil, o luchando en las guerras de independencia (1868-1898), que, como no podía ser de otro modo, dieron héroes catalanes en ambos bandos. En este contexto nació el primer catalanismo político, en corrientes de opinión contra Madrid y a favor de la causa separatista cubana que se expresaban tanto en Cuba como en Cataluña, y que ya no dejarían de influir en la vida pública posterior.

En el siglo XX el modernismo catalán imprimió el sello estético que todavía perdura en La Habana y en Camagüey. El flujo migratorio no descendía, incentivado primero por el exilio político de la dictadura del general Primo de Rivera y, después, por el de la Guerra Civil. Entre ambas

vana va veure néixer la Constitució independentista catalana del 1928 i la senyera estelada, popularment «la cubana». Els exiliats republicans van ser legió a partir del 1936. I durant la llarga postguerra franquista molts catalans eren ajudats pels seus parents des de Cuba. A partir del 1959, mentre la nostra intel·lectualitat franquista es mostrava indulgent —per allò de Franco de «con Cuba cualquier cosa, Castiella, cualquier cosa menos romper»—,² l'antifranquista s'enamorava perdudament de la revolució castrista i dels seus referents: pòsters del Che i cançons de revolta que van animar els anys rebels dels actuals polítics d'esquerres —i d'alguns reconvertits cap a la dreta.

Als anys vuitanta, els catalans vam redescobrir l'illa com a turistes. Cap a la fi de segle, i amb l'impuls del V centenari del Descobriment i la creació de la Comissió 1898 de la Generalitat, es va animar el panorama de publicacions monogràfiques sobre Catalunya i Cuba. A clàssics indispensables com *Los catalanes en América, Cuba* (Hernández, 1920) i *El progreso catalán en América*, t. IV (J. Giralt y Cía., 1927), de Carles Martí,³ i *Catalunya a Cuba* (Fundació Jaume I, 1988), de Joaquim Roy,⁴ s'afegien *Els catalans i Cuba* (Proa, 1998), d'Oriol Junqueras; *El desastre colonial i Catalunya* (Pòrtic, 1998), d'Enric Jardí, o *L'illa dels somnis* (Ajuntament de Begur, 1999), de Lluís Costa, entre d'altres. També van aparèixer interessants articles a la premsa i es van organitzar exposicions, com «Escolta, Espanya», sobre Catalunya i la crisi del 98.⁴

L'onada també va inspirar els creadors del Principat: el 1993 Antoni Verdaguier estrenava la pel·lícula *Havanera 1820*; el 1998 Dolors Genovès dirigia el magnífic documental *Cuba siempre fidelísima* per a la televisió pública de Catalunya, Manuel Vázquez Montalbán redactava el volum periodístic *Y Dios entró en La Habana* el 1999, i el 2000 Carme Riera publicava *Cap al cel obert*, novel·la ambientada a l'Havana del segle XIX, per posar quatre exemples.

Arribats al segle XXI, les relacions entre Catalunya i Cuba són més sentimentals que polítiques o econòmiques. Conscients de tot el que els nostres avantpassats van donar i van rebre de l'illa, els catalans hi seguim acu-

catàstrofes, La Habana fue testigo del nacimiento de la Constitución independentista catalana de 1928 y la bandera independentista catalana, popularmente conocida como «la cubana». Los exiliados republicanos fueron legión a partir de 1936. Y durante la larga posguerra franquista, muchos catalanes recibieron la ayuda de los parientes que vivían en Cuba. A partir de 1959, mientras nuestra intelectualidad franquista se mostraba indulgente —por aquello que dijo Franco de que «con Cuba cualquier cosa, Castiella, cualquier cosa menos romper»—,² la antifranquista se enamoraba perdidamente de la revolución castrista y de sus referentes: carteles del Che y canciones de revolución que animaron los años rebeldes de los actuales políticos de izquierda —y de algunos reconvertidos hacia la derecha—.

En los años ochenta, los catalanes redescubrimos la isla como turistas. Hacia finales del siglo, con el impulso del Quinto Centenario del Descubrimiento y la creación de la Comissió 1898 de la Generalitat, se animó el panorama de publicaciones monográficas sobre Cataluña y Cuba. A clásicos indispensables como *Los catalanes en América, Cuba* (Hernández, 1920) y *El progreso catalán en América*, t. IV (J. Giralt y Cía., 1927), de Carles Martí,³ y *Catalunya a Cuba* (Fund. Jaume I, 1988), de Joaquim Roy*, se añadían *Els catalans i Cuba* (Proa, 1998), de Oriol Junqueras, *El desastre colonial i Catalunya* (Pòrtic, 1998), de Enric Jardí, o *L'illa dels somnis* (Ajuntament de Begur, 1999), de Lluís Costa, entre otros. También aparecieron artículos interesantes en la prensa y se organizaron exposiciones, como «Escolta, Espanya», sobre Cataluña y la crisis del 98.⁴

La ola también inspiró a los creadores catalanes: en 1993 Antoni Verdaguier estrenaba la película *Havanera 1820*; en 1998 Dolors Genovès dirigía el magnífico documental *Cuba siempre fidelísima* para la televisión pública de Cataluña, Manuel Vázquez Montalbán redactaba el volumen periodístico *Y Dios entró en La Habana* en 1999, y en el año 2000 Carme Riera publicaba *Cap al cel obert*, novela ambientada en La Habana del siglo XIX, por citar cuatro ejemplos.

Una vez llegados al siglo XXI, las relaciones entre Cataluña y Cuba son más sentimentales que políticas o económicas. Conscientes de todo lo que nuestros antepasados dieron a la isla y recibieron de ella, los catalanes seguimos

dint atrets per un fort magnetisme i els cubans segueixen les nostres visites amb curiositat i apreciació, conscients per les dues bandes dels vincles profunds que hem anat teixint al llarg de cinc segles de comuna història.

acudiendo a Cuba atraídos por un fuerte magnetismo y los cubanos siguen nuestras visitas con curiosidad y aprecio, conscientes por ambas partes de los profundos vínculos que hemos tejido en el transcurso de cinco siglos de historia en común.

TATE CABRÉ

NOTES

1. Els Estats Units ja havien comprat la Louisiana a Napoleó el 1803 per 80 milions de pesos, dos anys després que li fos cedida pels espanyols, i Alaska als russos el 1867 per 7,2 milions de dòlars.
2. Paraules de Franco al seu ministre d'Afers Exteriors després d'un incident el 1960 en què Fidel va criticar per televisió el règim franquista. Transcrit per Vázquez Montalbán a *Y Dios entró en La Habana* (El País Aguilar, 1999), pàg. 435.
3. Les bibliografies atribueixen l'autoria d'aquest almanac, editat a Santiago de Xile el 1927, als seus editors J. Giral y Cía. Tanmateix l'autor sembla ser Carles Martí, ja que els editors li agraeixen la seva dedicació al penúltim paràgraf de la presentació: «Nosotros le debemos gran parte de nuestro éxito y nos hacemos un honor en reconocerlo aquí paladinamente». I altre cop a la pàgina 103: «Al través de las páginas de este libro encontrará el lector muchos de los brillantes escritos debidos a la pluma de este ilustre escritor a quien los Editores de *El Progreso catalán en América* dan público testimonio de sus agradecimientos por la desinteresada y valiosa cooperación que don Carlos Martí les ha prestado». També és identificable l'estil retòric i el to encomiàstic de Martí en els textos.
4. Museu d'Història de Catalunya (Barcelona, 19 de març-13 de setembre de 1998).

NOTAS

1. Estados Unidos ya había comprado la Luisiana a Napoleón en 1803 por 80 millones de pesos, dos años después de que le fuese cedida por los españoles, y Alaska a los rusos en 1867 por 7,2 millones de dólares.
2. Palabras de Franco a su ministro de Asuntos Exteriores después de un incidente ocurrido en 1960 en que Fidel criticó por televisión el régimen franquista. Transcrito por Vázquez Montalbán en *Y Dios entró en La Habana* (El País Aguilar, 1999), pág. 435.
3. Las bibliografías atribuyen la autoría de este almanaque, editado en Santiago de Chile en 1927, a sus editores J. Giral y Cía. No obstante, el autor parece ser Carles Martí, ya que los editores le agradecen su dedicación en el penúltimo párrafo de la presentación: «Nosotros le debemos gran parte de nuestro éxito y nos hacemos un honor en reconocerlo aquí paladinamente». Y de nuevo en la página 103: «Al través de las páginas de este libro encontrará el lector muchos de los brillantes escritos debidos a la pluma de este ilustre escritor a quien los Editores de *El Progreso catalán en América* dan público testimonio de sus agradecimientos por la desinteresada y valiosa cooperación que don Carlos Martí les ha prestado». También es identificable el estilo retórico y el tono encomiástico de Martí en los textos.
4. Museo de Historia de Cataluña (Barcelona, 19 de marzo-13 de septiembre de 1998).

Sumari

PRÒLEG Eusebio Leal, Historiador de la ciutat de l'Havana	7
PRESENTACIÓ Tate Cabré	9
I ELS PIONERS CATALANS A L'AVENTURA AMERICANA, 1492-1778	17
II FER LES AMÈRIQUES: EL GRAN MOMENT ECONÒMIC DEL SEGLE XIX	43
III DEL «CATALANISME» AL MODERNISME CARIBENY, SEGLE XX	73
IV UN LLEGAT DE REBEL·LIA EN LES IDEES	119
V CUBA A CATALUNYA, EL LLEGAT DELS INDIANS	151
EPÍLEG ELS CATALANS QUE NO VAN TORNAR: LES CIUTATS DELS MORTS	189
CRONOLOGIA DELS CATALANS A CUBA	197
QUI ÉS QUI DELS CATALANS A CUBA	205

Sumario

PRÓLOGO Eusebio Leal, Historiador de la ciudad de La Habana	7
PRESENTACIÓN Tate Cabré	9
I LOS PIONEROS CATALANES DE LA AVENTURA AMERICANA, 1492-1778	17
II HACER LAS AMÉRICAS: EL GRAN MOMENTO ECONÓMICO DEL SIGLO XIX	43
III DEL «CATALANISMO» AL MODERNISMO CARIBEÑO, SIGLO XX	73
IV UN LEGADO CATALÁN DE REBELDÍA EN LAS IDEAS	119
V CUBA EN CATALUÑA, LA HERENCIA DE LOS INDIANOS	151
EPÍLEG LOS CATALANES QUE NO REGRESARON: LAS CIUDADES DE LOS MUERTOS	189
CRONOLOGÍA DE LOS CATALANES EN CUBA	197
QUIÉN ES QUIÉN DE LOS CATALANES EN CUBA	205

Un cotxe de l'època de Batista, coneguts avui com «coches-bomba» aparcats al davant d'una casa del modernisme historicista ens dona la clau per saber que es tracta de l'Havana

Un coche de la época de Batista, conocidos hoy como «coches bomba», aparcado ante una casa del modernismo historicista, nos proporciona la clave para saber que se trata de La Habana

Capítol 1

Els pioners catalans a l'aventura americana, 1492-1778

Los pioneros catalanes de la aventura americana, 1492-1778

Els primers catalans a Cuba

Esquivant la prohibició de comerciar amb Amèrica

Arriba la llibertat de comerç amb Amèrica, 1778

Els colonitzadors: empresaris, missioners, militars
i navegants

Corsaris i filibusters catalans al Carib

Los primeros catalanes en Cuba

Esquivando la prohibición de comerciar con América

Llega la libertad de comercio con América, 1778

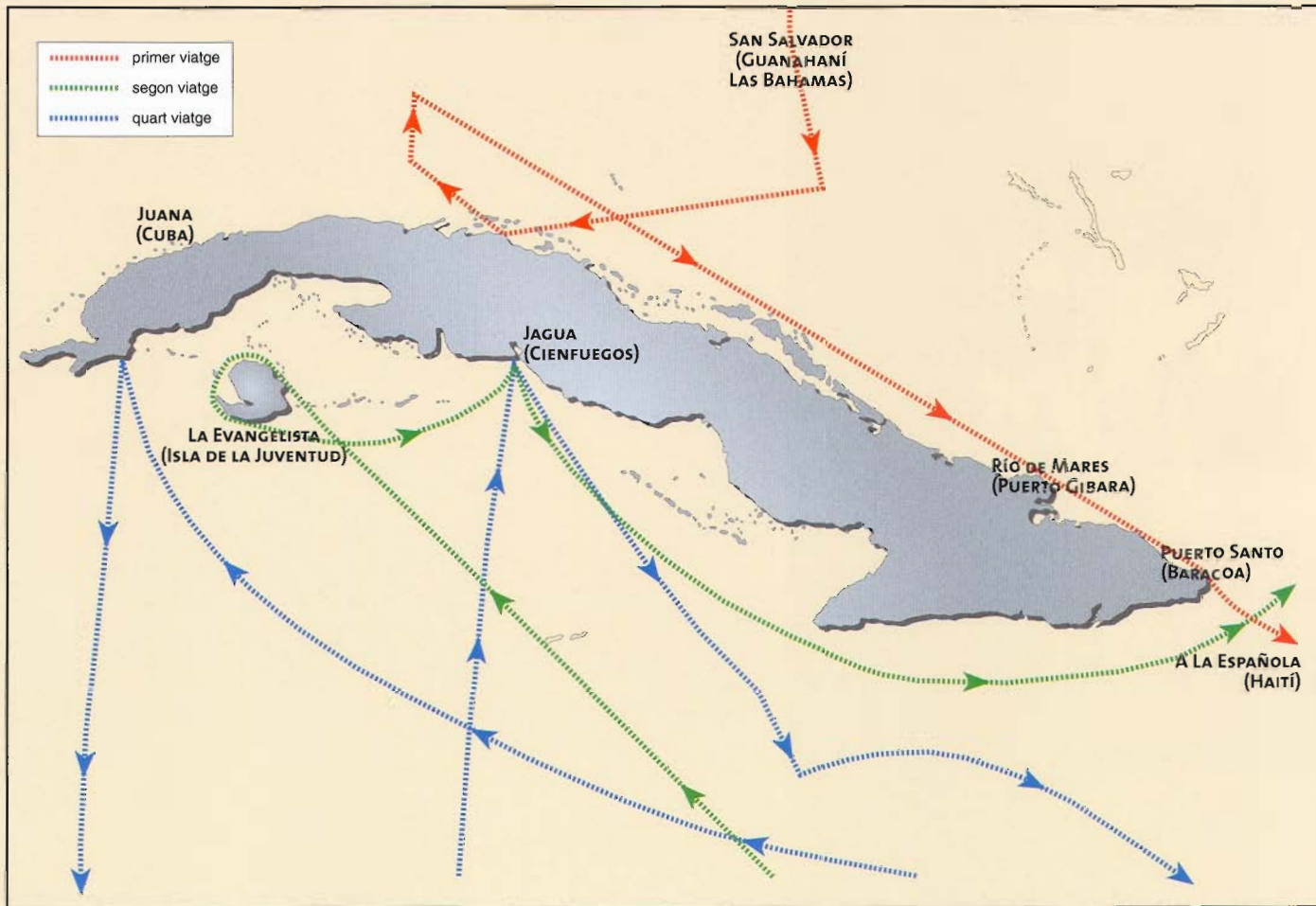
Los colonizadores: empresarios, misioneros, militares
y navegantes

Corsarios y filibusteros catalanes en el Caribe

El sol es pon entre manglars a les platges pedregoses de Granma, que Cristòfol Colom va resseguir en el seu segon viatge

El sol se pone entre manglares, en las playas pedregosas de Granma, que Cristóbal Colón resiguió en su segundo viaje

Els viatges de Cristòfol Colom
Los viajes de Cristóbal Colón

[...] El peix, l'illa de Cuba, va ser pescat per almiralls i mariners espanyols l'any 1492. Aleshores era habitada pels indis *siboneis*, *taïnos* i *guanajatabeis*, els quals, segons diu la tradició dels qui la van escriure, tenien una civilització molt primitiva. [...] El peix va ser engolit fàcilment, i empassat, d'un sol mos, el cor d'aquells indis que eren tan pacífics que no van oposar resistència als déus blancs vinguts d'ultramar...

TERESA COSTA I GRAMUNT (Barcelona, 1951)
Estampes de Cuba

[...]

*Ella es toda de aire y de agua fina. Un recuerdo de sal,
de horizontes perdidos, la traspasa en cada ola, y
una espuma de barco naufragado le ciñe la cintura,
le estremece la yema de las alas...*

*Tierra firme llamaban los antiguos a todo lo que no
fuera isla. La isla es, pues, lo menos firme,
lo menos tierra de la Tierra.*

DULCE MARÍA LOYNAZ (L'Havana, 1903-1997)
«Poema CI»

Els pioners catalans a l'aventura americana, 1492-1778

Los pioneros catalanes de la aventura americana, 1492-1778

L'aigua de pluja es recollia amb gerres a l'època colonial

El agua de lluvia se recogía con tinajones en la época colonial

ELS PRIMERS CATALANS A CUBA

Quan va albirar Cuba, un llunyà 27 d'octubre de 1492, Cristòfol Colom* (?-1506) la va anomenar Juana. Abans o després de prendre aquesta decisió degué pronunciar la cèlebre frase: «És la terra més hermosa que ulls humans hagin vist». La va repassar de dalt a baix en tres dels seus quatre viatges, i fins i tot en el segon va recalar dotze dies a La Evangelista, l'actual illa de la Juventut. Si tenim en consideració la tesi que defensa que Colom era català, l'almirall va ser, evidentment, el primer català que va arribar a terres cubanes. Si no, entre els promotors de la seva aventura-companyia mercantil i entre els companys de viatge del navegant també hi van haver nombrosos catalans que van ser dels primers occidentals en arribar a Cuba. I malgrat la marginació oficial de 286 anys de Catalunya en el comerç amb el Nou Món —i els molts catalans que se la van saltar— també hi va haver catalans entre els primers colonitzadors de les terres descobertes. Catalans de tot tipus, des d'honorables militars de l'exèrcit espanyol fins a fugitius i pirates.

LOS PRIMEROS CATALANES EN CUBA

Cuando avistó Cuba, un lejano 27 de octubre de 1492, Cristóbal Colón* (?-1506) la llamó Juana. Antes o después de tomar esta decisión, debió de pronunciar la célebre frase: «Es la tierra más hermosa que ojos humanos hayan visto». La recorrió de arriba abajo en tres de sus cuatro viajes, y en el segundo incluso recaló durante doce días en La Evangelista, la actual Isla de la Juventud. Si damos crédito a la tesis que defiende que Colón era catalán, el almirante fue, evidentemente, el primer catalán en llegar a tierras cubanas. Si no, cabe decir que entre los promotores de su aventura-compañía mercantil y entre los compañeros de viaje del navegante también hubo numerosos catalanes, que fueron de los primeros occidentales en llegar a Cuba. Y pese a la marginación oficial de Cataluña respecto del comercio con el Nuevo Mundo durante 286 años —y los muchos catalanes que escaparon a ella—, también hubo catalanes entre los primeros colonizadores de las tierras descubiertas. Catalanes de toda índole, desde honorables militares del ejército español hasta fugitivos y piratas.

Colom, al pati del Palaciu de los Capitanes Generales de l'Havana
 Colón, en el patio del Palacio de los Capitanes Generales de La Habana

Els patrocinadors i expedicionaris catalans de Colom

Els noms canvien segons els historiadors, però sabem que hi havia catalans entre els qui van fer possible la primera expedició al nou continent, la majoria d'ells jueus conversos, com Lluís de Santàngel, nascut a València i instal·lat a Barcelona, que es va fer càrrec de la major part del finançament.¹ El segon viatge, el 1493, va ser organitzat des de Barcelona. Era de llarg el més espectacular: van sortir 17 navilis i 1.500 homes. Els expedicionaris catalans que acompanyaven l'almirall Colom i que han passat a la història eren els monjos montserratins Bernat de Boïl* i Ramon Paner*, l'astrònom Jaume Ferrer de Blanes*, el cavaller Pere Margarit* i el tarragoní Miquel de Ballester*, que hi va fundar el primer *trapiche* —del català *trepitjar*— per a l'elaboració de canya de sucre. El periodista Juan E. Fríguls* i la historiadora Hortensia Pichardo Viñals també esmenten, ja a l'etapa de colonització de l'illa, el nomenament al 1519 de Joan Millan com a conseller de Diego Velázquez. Millan era un gran defensor dels indígenes —es va casar amb una d'ells— i va pagar els tributs a Espanya per a alliberar-ne d'altres.

Los patrocinadores y expedicionarios catalanes de Colón

Los nombres cambian en función de los historiadores, pero sabemos que había catalanes entre quienes hicieron posible la primera expedición al nuevo continente, la mayoría de ellos judíos conversos, como Lluís de Santàngel, nacido en Valencia y establecido en Barcelona, quien se hizo cargo de la mayor parte de la financiación.¹ El segundo viaje, en 1493, se organizó desde Barcelona. Era, con mucho, el más espectacular: zarparon 17 navíos con 1.500 hombres a bordo. Los expedicionarios catalanes que acompañaban al almirante Colón y que han pasado a la historia eran los frailes montserratinos Bernat de Boïl* y Ramon Paner*, el astrónomo Jaume Ferrer de Blanes*, el caballero Pere Margarit* y el tarracense Miquel de Ballester*, fundador del primer trapiche —del catalán *trepitjar*, 'pisar'— para la elaboración de caña de azúcar. El periodista Juan E. Fríguls* y la historiadora Hortensia Pichardo Viñals también mencionan, ya en la etapa de colonización de la isla, el nombramiento en 1519 de Joan Millan como consejero de Diego Velázquez. Millan era un gran defensor de los indígenas —casó con una de ellos— y pagó los tributos a España para liberar a algunos más.

La Casa de la Plazuela del Puente de Camagüey, a prop del pont de La Caridad, el millor exponent d'arquitectura colonial de la zona

La Casa de la Plazuela del Puente de Camagüey, cerca del puente de La Caridad, el mejor exponente de arquitectura colonial de la zona

(Pàg. dreta) Vies del tren a Ciego de Ávila, al centre de l'illa

(Pág. derecha) Vías del tren en Ciego de Ávila, en el centro de la isla

El bohío és l'habitable indígena comú a molts pobles del Carib. Playa de las Coloradas

El bohío es el habitáculo indígena común en muchos pueblos del Caribe. Playa de las Coloradas

Colom era català?

La manipulació sistemàtica per part del poder polític que ha sofert secularment la història de la península Ibèrica ens porta constantment a replantejar-nos els fets i a buscar noves fonts. Els casos de Cristòfol Colom i el descobriment d'Amèrica en són un exemple molt significatiu. A partir de la publicació el 1927 de les tesis de l'erudit peruà Luis Ulloa y Cisneros (1869-1936) sobre l'origen català de Cristòfol Colom, el tema ha estat una polèmica apassionant, constantment nodrida amb noves aportacions que han fet córrer rius de tinta al llarg del segle xx; al segle xxi encara és un debat viu a Internet. A les tesis d'Ulloa aviat es van afegir les del polític republicà Ricard Carreras i Valls (1881-1937) i, darrerament, les de l'heraldista Armand de Fluvià i el filòleg Jordi Bilbeny, paleses en diversos llibres i un documental.²

¿Era Colón catalán?

La manipulación sistemática que la historia de la península Ibérica ha sufrido secularmente por parte del poder político nos conduce constantemente a replantearnos los hechos y a buscar nuevas fuentes. Los casos de Cristóbal Colón y el Descubrimiento de América constituyen ejemplos muy significativos. Desde que en 1927 se publicaran las tesis del erudito peruano Luis Ulloa y Cisneros (1869-1936) sobre el origen catalán de Cristóbal Colón, el tema ha generado una polémica apasionante, alimentada constantemente con nuevas aportaciones que han hecho correr ríos de tinta durante todo el siglo xx; en el siglo xxi todavía sigue siendo un debate vivo en internet. A las tesis de Ulloa pronto se añadieron las del político republicano Ricard Carreras i Valls (1881-1937) y, últimamente, las del heraldista Armand de Fluvià y el filólogo Jordi Bilbeny, recogidas en diversos libros y un documental.²

Si Colom era català i els Reis Catòlics haguessin respectat les Capitulacions de Santa Fe que l'almirall els va fer signar abans de salpar —en lloc de derogar-les arran d'un dubtós judici als fills de l'almirall—, el llavors regne d'Aragó hauria tingut dret a un paper molt més rellevant que el que se li va atribuir en el descobriment del Nou Món, i a uns beneficis econòmics i polítics que haurien canviat el curs de la seva història.

De l'autocensura a la censura oficial

Per l'historiador Frederic Udina, que ha analitzat les tesis d'una vintena d'investigadors colombins,³ Colom va fer el possible per esborrar les seves pròpies petjades, possiblement a causa del seu origen judeocatalà, com opinava Salvador de Madariaga, en temps de la Inquisició. Recordem que l'expedició de Colom va partir el 3 d'agost del

Si Colón era catalán y los Reyes Católicos hubieran respetado las Capitulaciones de Santa Fe que el almirante les hizo firmar antes de zarpar —en lugar de derogarlas tras un dudoso juicio a los hijos del almirante—, el entonces reino de Aragón hubiera tenido derecho a un papel mucho más relevante que el que se le ha atribuido en el descubrimiento del Nuevo Mundo, así como a unos beneficios económicos y políticos que hubieran cambiado el curso de su historia.

De la autocensura a la censura oficial

Para el historiador Frederic Udina, que ha analizado las tesis de una veintena de investigadores colombinos,³ Colón hizo todo lo posible por borrar sus propias huellas, algo posiblemente debido, como opinaba Salvador de Madariaga, a su origen judeocatalán en tiempos de la

Fulles de palmera i tronc de fusta formen l'estructura bàsica del bohío en totes les seves derivacions

Hojas de palmera y troncos de madera forman la estructura básica del bohío en todas sus derivaciones

La palma real (Roystonea Regia of Cook) és considerada un emblema nacional i un referent sentimental

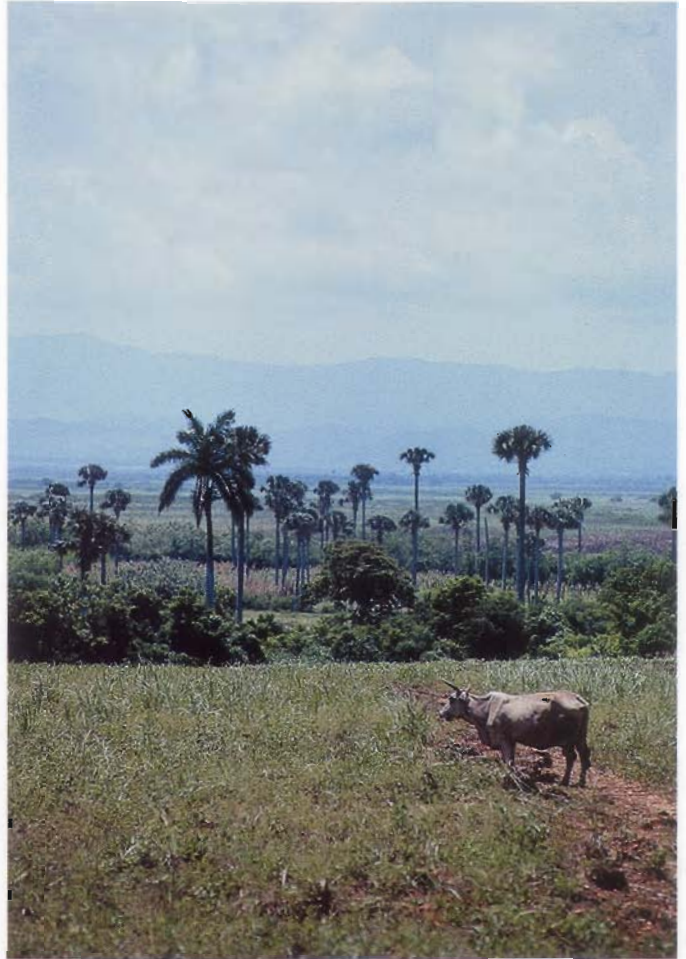
La palma real (Roystonea Regia of Cook) se considera un emblema nacional y un referente sentimental

Els núvols dialoguen amb la vegetació exuberant en un contrast cromàtic continuu
Las nubes dialogan con la vegetación en un contraste cromático continuo

(Pàg. esq.) La Catedral de l'Havana és el màxim exponent del barroc cubà del segle XVIII

(Pàg. izq.) La catedral de La Habana es el máximo exponente del barroco cubano del siglo XVIII

Paisatge ramader característic de les planícies rurals de Sancti Spiritus

Paisaje ganadero característico de las planicies rurales de Sancti Spiritus

Curiosament, el ferrocarril va néixer abans a la colònia que a la metròpoli

Curiosamente, el ferrocarril nació antes en la colonia que en la metrópoli

1492, l'endemà de la data màxima que els Reis Catòlics havien imposat perquè els jueus que no es volien convertir abandonessin la Península, i també que entre els promotors de l'expedició hi havia jueus conversos. Per Ulloa, Colom amagava la seva implicació a favor de la Generalitat en la guerra civil contra Joan II (1462-1472), pare de Ferran II de Catalunya-Aragó, dit «el Catòlic» (1452-1516), contra qui també havien lluitat alguns dels seus companys de viatge.

Segons Bilbeny, molts indicis confirmen l'origen català del nauta, com els catalanismes que inunden els seus textos manuscrits o contradiccions com el fet que els càrrecs de governador general i de virrei que va obtenir l'almirall eren exclusius de la Corona d'Aragó i no existien a la Castella del segle xv. La part més nova de la tesi de Bilbeny és la de l'ocultació i la censura: es va prohibir la publicació de llibres que no fossin censurats sobre la descoberta del nou continent. L'autor conclou que el procés als fills de Colom es va guanyar amb testimonis pagats i amb una forta censura, que va arribar fins als mateixos llibres de fra Bartolomé de Las Casas.⁴

ESQUIVANT LA PROHIBICIÓ DE COMERCIAR AMB AMÈRICA

Hi ha historiadors que defensen la tesi que fins al 1778 els súbdits de la Corona d'Aragó van tenir terminantment prohibida la participació en la «carrera d'Índies». D'altres afirmen que la prohibició no es va complir mai, tal com ho demostren les xifres d'empreses creades per catalans i la presència de viatgers catalans al Nou Món abans d'aquesta data. El cert és que s'ha documentat tant la presència de catalans a Amèrica abans del 1778 com el fet que els catalans no van cessar de reclamar als governants el lliure comerç des del 1492. De l'equilibri entre les dues tesis s'extreu que, si bé a Catalunya se li va impedir de fer unes Índies catalanes, els catalans van poder anar-se introduint progressivament en el comerç amb Amèrica, sempre que fos sometent-se al poder castellà i sense pretensions d'establir una sobirania catalana.⁵

Inquisición. Recordemos que la expedición de Colón partió el 3 de agosto de 1492, un día después de la fecha que los Reyes Católicos habían establecido para que los judíos que no querían convertirse abandonaran la Península, y también que entre los promotores de la expedición había judíos conversos. Para Ulloa, Colón ocultaba su implicación a favor de la Generalitat en la guerra civil contra Juan II (1462-1472), padre de Fernando II de Cataluña-Aragón, llamado «el Católico» (1452-1516), contra quien habían luchado también algunos de sus compañeros de viaje.

Según Bilbeny, hay muchos indicios que confirman el origen catalán del nauta, como los catalanismos que inundan sus textos manuscritos o contradicciones como el hecho de que los cargos de gobernador general y de virrey que obtuvo el almirante eran exclusivos de la Corona de Aragón y no existían en la Castilla del siglo xv. La parte más novedosa de la tesis de Bilbeny es la que se refiere a la ocultación y la censura: se prohibió la publicación de libros sobre el descubrimiento del nuevo continente que no estuviesen censurados. El autor concluye que el proceso a que fueron sometidos los hijos de Colón se ganó con testimonios pagados y por medio de una fuerte censura, que llegó hasta los mismos libros de fray Bartolomé de Las Casas.⁴

ESQUIVANDO LA PROHIBICIÓN DE COMERCIAR CON AMÉRICA

Algunos historiadores defienden la tesis de que, hasta 1778, los súbditos de la Corona de Aragón tuvieron terminantemente prohibido participar en la «carrera de Indias». Otros afirman que la prohibición no se cumplió nunca, como lo demuestran las cifras correspondientes a empresas creadas por catalanes y la presencia de viajeros catalanes en el Nuevo Mundo antes de esa fecha. Lo cierto es que se ha documentado tanto la presencia de catalanes en América antes de 1778 como el hecho de que los catalanes no dejaron de reclamar a los gobernantes el libre comercio desde 1492. De un examen sopesado de las dos tesis se deduce que, si bien a Cataluña se le impidió crear unas Indias catalanas, los catalanes pudieron introducirse paulatinamente en el comercio con América, siempre que se sometieran al poder castellano sin pretensión alguna de establecer una soberanía catalana.⁵

Un grup de catalans a Sevilla al segle XVI

Els primers comerciants catalans que es van saltar la prohibició imposada pels Reis Catòlics data de l'etapa de la colonització, al segle XVI. L'historiador Carles Martínez Shaw ha documentat un grup, integrat per les famílies Riera, Planes, Font, Jover, Codina o Tries, que es van establir a Sevilla, llavors la porta a Amèrica, i a les Canàries, d'on se'n van anar a finals del segle XVI, quan les restriccions monopolístiques es van endurir. Fins al cap de més d'un segle, amb la recuperació de l'economia del Principat, els catalans no tornarien a intentar l'aventura d'ultramar. Va ser a principis del XVIII quan es tornen a establir corresponsals de companyies catalanes a Andalusia —ara el port de sortida a Amèrica és Cadis. També en aquesta època van sortir expedicions directes de Barcelona a Amèrica, que portaven un registre expedit a Cadis i consignataris catalans a ports de destinació americans.⁶

El contraban

Els catalans també havien buscat vies alternatives a la limitació comercial i amb els veïns valencians i mallorquins havien anat a ultramar il·legalment com a mariners, com a passatgers i finançant vaixells de contraban al seu propi risc. Alguns capitans generals de Cuba van publicar bans i van cridar l'atenció al govern espanyol sobre els vaixells de contraban carregats d'emigrants que arribaven a Cuba. Pel periodista Carles Martí,* el contraban va estar a l'origen que Espanya intervingués en la guerra dels Set Anys entre la Gran Bretanya i França, que va portar a la pèrdua de l'Havana a mans britàniques el 1762.⁷

La Reial Companyia de Comerç de Barcelona, 1755

Ja al segle XVIII, sota el regnat de Ferran VI, un grup de cinquanta comerciants barcelonins, entre ells Bernat Glòria, Ramon Picó i Bonaventura de Milans, va aconseguir obrir una escletxa legal al monopoli de Castella. Van rebre autorització, després de moltes dificultats, per crear la Reial Companyia de Comerç de Barcelona, també coneguda com Companyia Barcelonesa de Comerç a Índies, la primera companyia catalana de comerç

Llacuna natural a les planícies centrals de Jagüey Grande, Matanzas

Laguna natural en las planicies centrales de Jagüey Grande, Matanzas

Un grupo de catalanes en la Sevilla del siglo XVI

Los primeros comerciantes catalanes que transgredieron la prohibición impuesta por los Reyes Católicos datan de la etapa de la colonización, en el siglo XVI. El historiador Carlos Martínez Shaw ha documentado la existencia de un grupo, integrado por las familias Riera, Planes, Font, Jover, Codina o Tries, que se estableció en Sevilla, por entonces la puerta de América, y en las Canarias, de donde se marcharon a finales del siglo XVI, cuando las restricciones monopolistas se endurecieron. Los catalanes no volverían a intentar la aventura de ultramar hasta más de un siglo después, con la recuperación de la economía del Principado. Fue a principios del siglo XVIII cuando se volvieron a establecer corresponsales de compañías catalanas en Andalucía —ahora el puerto de salida hacia América es Cádiz—. También en esta época, zarparon expediciones directas de Barcelona a América que llevaban un registro expedido en Cádiz y consignatarios catalanes hacia puertos americanos.⁶

El contrabando

Los catalanes también habían buscado vías alternativas a las restricciones comerciales y, con sus vecinos valencianos y mallorquines, habían viajado ilegalmente a ultramar como marineros, como pasajeros y financiando bar-

Els núvols semblen entrar en combustió quan el sol es pon
Las nubes parecen entrar en combustión cuando el sol se pone

directe amb Amèrica, que s'avançava 23 anys al decret de lliure comerç del 1778. Amb la fragata *Nuestra Señora de Montserrat* va salpar el primer viatge de la Companyia, de Cadis al Nou Món, el 1755. El gran entrebanc era que els vaixells estaven obligats a fer escala a Cadis, on hi havia la Casa de Contractació d'Índies, el centre de control de l'arribada i partida de mercaderies a ultramar.

ARRIBA LA LLIBERTAT DE COMERÇ AMB AMÈRICA, 1778

El 2 de febrer de 1778 Carles III aprovà el decret històric del lliure comerç, que ampliava la concessió del comerç català amb Amèrica autoritzant els ports de Barcelona i els Alfacs a negociar-hi. Per fi, els catalans van poder emigrar legalment i, per tant, adquirir una presència significativa a l'illa trencant el monopoli dels ports andalusos, el de Sevilla primer i el de Cadis a partir del 1717. El govern havia autoritzat el comerç directe des d'alguns ports peninsulars el 1765, però no des dels catalans. Aquesta autorització no va arribar fins 1778, 286 anys després del descobriment. Carles III era un monarca il·lustrat i reformista que es va veure obligat a liberalitzar el comerç per frenar el domini que anaven adquirint les seves potències enemigues, especialment la Gran Bretanya, a ultramar, i també per augmentar els ingressos a base d'impostos a la importació i a l'exportació.

cos de contrabando por su cuenta y riesgo. Algunos capitanes generales de Cuba publicaron bandos y llamaron la atención al gobierno español sobre los barcos contrabandistas cargados de emigrantes que llegaban a Cuba. Para el periodista Carles Martí*, el contrabando fue lo que condujo a que España interviniese en la Guerra de los Siete Años entre Gran Bretaña y Francia, conflicto que acarreó la pérdida de La Habana a manos de los británicos en 1762.⁷

La Real Compañía de Comercio de Barcelona, 1755

Ya en el siglo XVIII, bajo el reinado de Fernando VI, un grupo de cincuenta comerciantes barceloneses, entre ellos Bernat Glòria, Ramon Picó y Bonaventura de Milans, consiguió abrir una brecha legal en el monopolio de Castilla. Después de muchas dificultades, fueron autorizados a crear la Real Compañía de Comercio de Barcelona, también conocida como Compañía Barcelonesa de Comercio a Indias, la primera compañía catalana dedicada al comercio directo con América, la cual se adelantaba 23 años al decreto de libre comercio de 1778. Con la fragata *Nuestra Señora de Montserrat* dio inicio el primer viaje de la Compañía, de Cádiz al Nuevo Mundo, en 1755. La principal dificultad residía en que los barcos estaban obligados a hacer escala en Cádiz, sede de la Casa de Contratación de Indias, el centro de control de la llegada y la salida de mercancías a ultramar.

Costes del cabo Cruz en direcció a Marea del Portillo, a Granma
Costas del cabo Cruz en dirección a Marea del Portillo, en Granma

La Vall del Yumurí rep el dia amb boira baixa, a Matanzas

El valle del Yumurí recibe el día con niebla baja, en Matanzas

ELS COLONITZADORS: EMPRESARIS, MISSIONERS, MILITARS I NAVEGANTS

Durant els quasi tres primers segles de vida a la colònia, els pioners catalans van ser majoritàriament navegants, missioners i militars, amb algun intrèpid i escadusser empresari i comerciant i un metge honorat per Carles Vè, Joan d'Alcàzar, amb estades a Santiago el 1526 i el 1528. Joaquim Roy* apunta que la historiografia moderna divideix la història del desenvolupament comercial de Cuba en tres períodes, el primer dels quals seria el dels pioners, entre 1492 i 1778, és a dir, fins a la publicació del reglament de Carles III. El segon correspondria al segle XIX, i el tercer, al XX.¹⁶

Els empresaris: Josep Gelabert i el primer cafetar

Josep Gelabert* va crear el primer cafetar a Guanajay el 1748. Ho va fer amb llavor procedent de Santo Domingo, i

LLEGA LA LIBERTAD DE COMERCIO CON AMÉRICA, 1778

El 2 de febrero de 1778 Carlos III aprobó el decreto histórico del libre comercio, que ampliaba la concesión del comercio catalán con América al autorizar a los puertos de Barcelona y Els Alfacs. Los catalanes pudieron por fin emigrar legalmente y, por tanto, adquirir una presencia significativa en la isla al romper el monopolio de los puertos andaluces, el de Sevilla primero y el de Cádiz a partir de 1717. El gobierno había autorizado el comercio directo desde algunos puertos peninsulares en 1765, pero no desde los catalanes. Esta autorización no llegó hasta 1778, 286 años después del Descubrimiento. Carlos III era un monarca ilustrado y reformista que se vio obligado a liberalizar el comercio para frenar el dominio que las potencias enemigas, especialmente Gran Bretaña, iban adquiriendo en ultramar, y también para aumentar los ingresos por medio de impuestos sobre la importación y la exportación.

la seva intenció era de fer aiguardent. Tres dècades més tard, Joan Julià i Josep Arrufat van introduir el conreu del blat a Santa Clara, on es va popularitzar en pocs anys i hi va arribar a haver fins a quaranta molins.

Els militars: Pau Borrell i Soler a Trinidad

Des del 1492 fins al 1778 hi va haver 34.900 nomenaments oficials, i d'aquests només 54 corresponen a funcionaris de nom aparentment català, és a dir, l'1,7%.⁹ Tot i la poca presència de càrrecs oficials catalans, alguns prohoms van tenir un paper destacat, com el militar mataroní Pau Borrell i Soler* (1717-1778), coronel de les milícies reials de Ferran VII, el palau del qual encara es visita a Trinidad com una joia de l'arquitectura colonial. El fill de Pau Borrell i Soler, José Mariano Borrell y de Lemus, va ser nomenat marquès de Guáimaro pel seu paper en la lluita contra els pirates (tot i que també hi havia pirates catalans!, com veurem a la pàgina 34).

Els navegants: Isidre Sinibald de Mas i Gas

Un insigne navegant català que en aquella època va lluitar contra els pirates del Carib va ser Isidre Sinibald de Mas* (1736-1806), natural de Torredembarra, al Tarragonès. Per a Sinibald de Mas la lluita inacabable dels pirates internacionals contra interessos espanyols era simplement una guerra entre els defensors del lliure comerç i els monopolistes espanyols, i així ho va fer saber a les autoritats, malgrat que les seves idees d'obertura i lliure comerç no van agradar gens al govern.¹⁰

CORSARIS I FILIBUSTERS CATALANS AL CARIB

Durant els tres primers segles de colonització, les costes americanes del mar Carib van sofrir durament els embats de la pirateria, un complex fenomen històric d'arrel geoestratègica molt poc considerat per la historiografia oficial. L'activitat sostinguda durant centúries de filibusters a sou d'interessos econòmics va ser més aviat una guerra

LOS COLONIZADORES: EMPRESARIOS, MISIONEROS, MILITARES Y NAVEGANTES

Durante los tres primeros siglos de vida de la colonia, los pioneros catalanes fueron en su mayor parte navegantes, misioneros y militares, además de algún que otro intrépido empresario y comerciante y un médico honorado por Carlos V, Joan d'Alcázar, con estancias en Santiago en el 1526 y el 1528. Joaquim Roy* apunta que la historiografía moderna divide la historia del desarrollo comercial de Cuba en tres períodos, el primero de los cuales lo constituiría el de los pioneros, entre 1492 y 1778, es decir, hasta la publicación del reglamento de Carlos III. El segundo correspondería al siglo XIX y el tercero, al siglo XX.⁸

Los empresarios: Josep Gelabert y el primer cafetal

José Gelabert* creó el primer cafetal en Guanajay en 1748. Lo hizo con semillas procedentes de Santo Domingo y su intención era producir aguardiente. Tres décadas después, Joan Julià y Josep Arrufat introdujeron el cultivo de trigo en Santa Clara, lugar donde se popularizó en pocos años y en el que llegó a haber hasta cuarenta molinos.

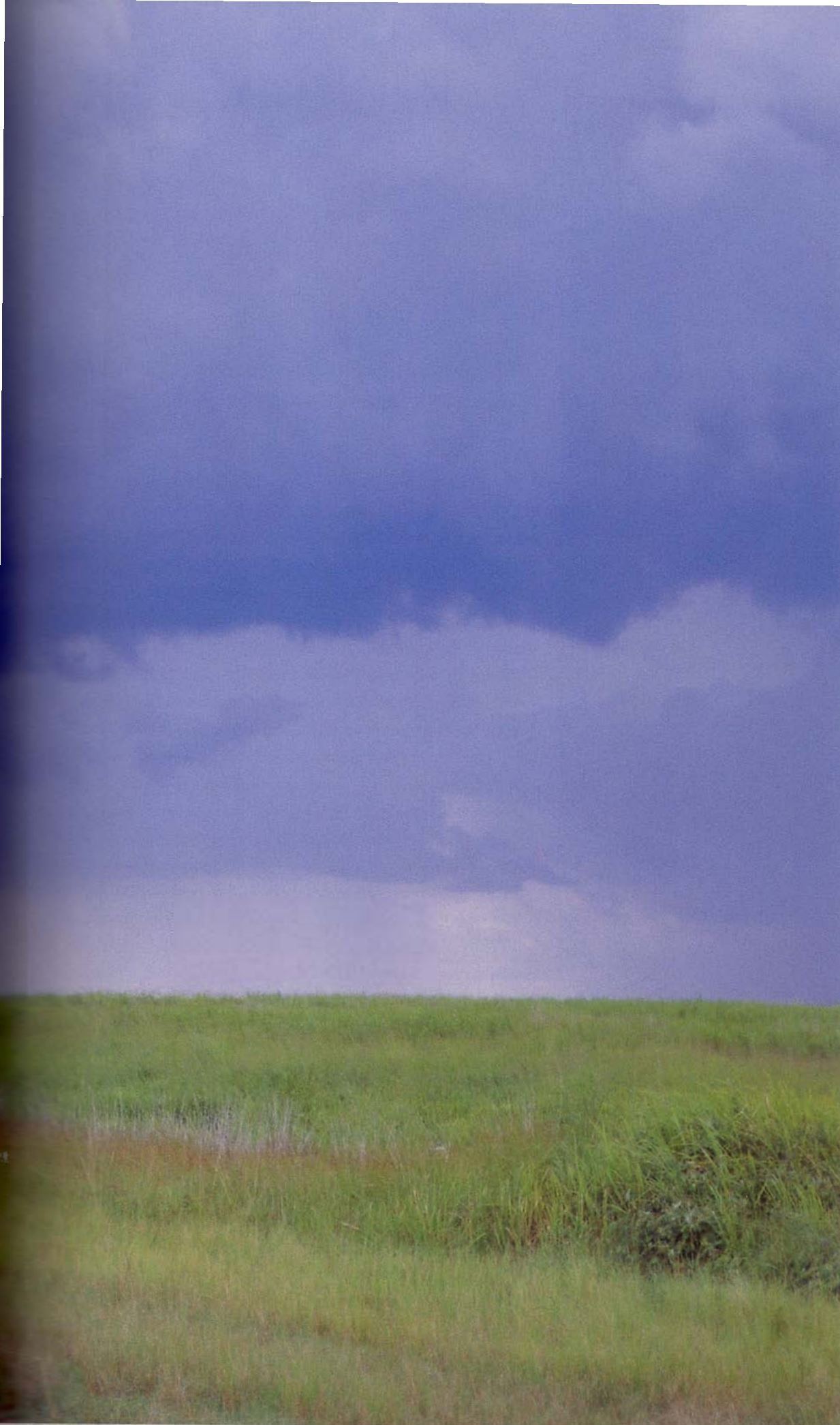
Los militares: Pau Borrell i Soler en Trinidad

Entre 1492 y 1778 se produjeron 34.900 nombramientos oficiales, y sólo 54 de ellos pertenecen a funcionarios de nombre aparentemente catalán, es decir, el 1,7%.⁹ Pese a la escasa presencia de cargos oficiales catalanes, algunos prohombres desempeñaron un papel destacado, como el militar de Mataró Pau Borrell i Soler* (1717-1778), coronel de las milicias reales de Fernando VII, cuyo palacio aún se visita en Trinidad como una joya de la arquitectura colonial. El hijo de Pau Borrell i Soler, José Mariano Borrell y de Lemus, fue nombrado marqués de Guáimaro por su papel en la lucha contra los piratas (¡aunque también había piratas catalanes!, como veremos en la página 34).

(Pàg. esq.) A les zones verges, la palma real i el bohío conviuen en simbiosi des d'abans de la colonització

(Pàg. izq.) En las zonas vírgenes, la palma real y el bohío conviven en simbiosis desde antes de la colonización

Un contempla sense poder fer-hi res com la tempesta tropical s'aproxima indefectiblement. Quan ha passat, queda l'asfalt fumejant i encatífat de granotes saltarines

Uno contempla, sin poder hacer nada, cómo la tempesta tropical se aproxima indefectiblemente. Cuando ha pasado, el asfalto queda humeante y alfombrado de ranas saltarinas

Els manglars substitueixen les platges a la major part del litoral cubà. Pilón, Granma

Los manglares sustituyen a las playas en la mayor parte del litoral cubano. Pilón, Granma

indirecta de les potències rivals d'Espanya contra els dictàmens monopolístics dels seus monarques.

Els pirates, especialment els corsaris —primer els anglesos i després els flamencs—, no eren personatges estereotipats amb una arracada criolla, una cama de fusta i un ull tapat. Alguns eren herois nacionals nomenats cavallers pels reis anglesos.¹¹ La mateixa etimologia de la paraula *pirata* ens dóna la pista de lectures menys simplistes: del grec *peiratés*, 'el qui busca fortuna'. La cèlebre bandera pirata, una calavera i dues tibies creuades sobre fons negre, també és un sinònim de llibertat. Com a tal, va coronar el K-2, a la cordillera del Karakorum, en l'expedició catalana de l'agost del 2004.¹²

Los navegantes: Isidre Sinibald de Mas i Cas

Un insigne navegante catalán que en aquella época luchó contra los piratas del Caribe fue Isidre Sinibald de Mas* (1736-1806), natural de Torredembarra, en la comarca del Tarragonès. Para Sinibald de Mas la lucha inacabable de los piratas internacionales contra los intereses españoles era simplemente una guerra entre los defensores del libre comercio y los monopolistas españoles, y así se lo hizo saber a las autoridades, pero sus ideas favorables a la apertura y al libre comercio no le gustaron en absoluto al gobierno.¹⁰

CORSARIOS Y FILIBUSTEROS CATALANES EN EL CARIBE

Durante los tres primeros siglos de colonización, las costas americanas del mar Caribe padecieron los duros embates de la piratería, un complejo fenómeno histórico de carácter geoestratégico escasamente tratado por la historiografía oficial. La actividad sostenida durante centurias de filibusteros a sueldo de intereses económicos, fue más bien una guerra indirecta de las potencias rivales de España contra los dictámenes monopolísticos de sus monarcas.

Los piratas, especialmente los corsarios —primero los ingleses y después los flamencos—, no eran estereotipados personajes con pendiente criollo, pata de palo y parche en el ojo. Algunos eran héroes nacionales nombrados caballeros por los reyes ingleses.¹¹ La misma etimología de la palabra *pirata* nos ofrece la pista de lecturas menos simplistas: del griego *peiratés*, 'el que busca fortuna'. La cèlebre bandera pirata, una calavera y dos tibias cruzadas sobre fondo negro, también es un sinónimo de libertad. Como tal, coronó el K-2, en la cordillera del Karakorum, en la expedición catalana de agosto de 2004.¹²

La piratería en el Caribe era un negocio muy lucrativo: se abordaban barcos, se realizaban incursiones en la costa, se secuestraba a marineros y pasajeros y se pedían cuantiosos rescates por ellos. En tan sólo un año, entre 1665 y 1666, se produjeron cuatrocientos ataques contra haciendas cubanas. El botín máspreciado eran los galeones del Tesoro de la Carrera de Indias, que hacían siempre la misma ruta Veracruz-La Habana-Cádiz, siguiendo la corriente del Golfo. Tras las incursiones, los piratas se refugiaban en sus dominios con toda la impunidad del mundo, como los feudos de la isla de

*El paisatge tropical canvia mil vegades de color al llarg del dia
El paisaje tropical cambia mil veces de color a lo largo del día*

La pirateria al Carib era un negoci molt lucratiu: s'abordaven vaixells, es feien incursions a la costa, se segregaven mariners i passatgers i se'n demanaven quantiosos rescats. En només un any, entre el 1665 i el 1666, es van produir quatre-cents atacs a hisendes cubanes. El botí més llamener eren els galions del Tresor de la Carrera d'Índies, que feien sempre la mateixa ruta, Veracruz-l'Havana-Cadís, seguint el corrent del Golf. Després de les incursions, els pirates es refugiaven als seus dominis amb tota la impunitat del món, com els feus de l'illa de la Juventud o l'illa de Montserrat. El més gran era l'illa de Jamaica.

Un precedent: corsaris catalans i mallorquins a la Mediterrània

Ja abans del Descobriment hi havia hagut una llarga tradició de corsaris catalans a la Mediterrània. Tenien un contracte amb l'Estat —la patent de cors—, capturaven vaixells mercants de països enemics i es quedaven la part de la seva càrrega que els permetia la legislació vigent —en el nostre cas, el Llibre del Consolat de Mar. Dins l'esclavisme legal va destacar la família Vilaregut, els excessos de la qual van provocar àrades protestes dels flamencs. Encara al segle XVIII actuava Antoni Barceló i Pont de la Terra (1716-1797), almirall mallorquí, corsari i heroi popular. Barceló proveïa la Corona amb milers d'esclaus barbarescos, cristians de països enemics i fins i tot coreligionaris, provinents de naus capturades —que eren utilitzats pel govern per a treballar a les mines d'Almadén i en les obres públiques. Circula-

la Juventud o la isla de Montserrat. El más grande era la isla de Jamaica.

Un precedente: corsarios catalanes y mallorquines en el Mediterráneo

Ya antes del Descubrimiento había existido una larga tradición de corsarios catalanes en el Mediterráneo. Tenían suscrito un contrato con el Estado —la patente de corso—, capturaban barcos mercantes de países enemigos y se quedaban con la parte de la carga que la legislación vigente les permitía —en el caso de Cataluña, el Llibre del Consolat de Mar—. En el ámbito del esclavismo legal destacó la familia Vilaregut, cuyos excesos

*El temps sembla haver-se detingut a l'Havana colonial a prop del port
El tiempo parece haberse detenido en La Habana colonial cerca del puerto*

*A la badia de Matanzas els pirates van atacar la Flota de la Plata espanyola
En la bahía de Matanzas los piratas atacaron la Flota de la Plata española*

ven cançons sobre el seu valor en forma de corrandà: «Si el rey de España tuviera / cuatro como Barceló / Gibraltar sería de España / que de los ingleses no».¹³

Contra el monopoli dels reis d'Espanya

Pirates, filibusters, bucaners, corsaris... Segons l'historiador britànic Philip Gosse (1810-1888), eren els millors navegants de la seva època.¹⁴ Tenien orígens geogràfics diversos i variats motius per anar en contra del poder espanyol i de tots els monopolis que aquest havia imposat en l'aspecte comercial —exclusivitat per a Castella a través del port de Cadis—, jurídic —règim de flotes i doctrina del *mare clausum*— i fins i tot en l'explotació religiosa —concessió pontifícia del Nou Món per a Espanya i Portugal. Tanta exclusivitat autoatorgada amb la connivència del poder de Roma va fer recel·lar els reis europeus enemics, que van fomentar els atacs als espanyols per mitjà del cors, és a dir, apadrinant corsaris.

Militars traïdors, perseguits, disconformes i lladres

També entre la gent del poble molts militars desmotivats i ciutadans discriminats per les lleis dels Àustries es van afe-

provocar airades protestes per part de los flamencos. En el segle XVIII totaví actuava Antoni Barceló i Pont de la Terra (1716-1797), almirante mallorquí, corsario y héroe popular. Barceló suministraba a la Corona miles de esclavos barbarescos, cristianos de países enemigos e incluso correligionarios, provenientes de naves apresadas —que eran utilizados por el gobierno para trabajar en las minas de Almadén y en las obras públicas—. Circulaban canciones sobre su valor en forma de coplas: «Si el rey de España tuviera / cuatro como Barceló / Gibraltar sería de España / que de los ingleses no».¹³

Contra el monopolio de los reyes de España

Piratas, filibusteros, bucaneros, corsarios... Según el historiador británico Philip Gosse (1810-1888), eran los mejores navegantes de su época.¹⁴ Tenían orígenes geográficos diversos y variados motivos para ir contra el poder español y contra todos los monopolios que éste había impuesto a nivel comercial —exclusivamente para Castilla a través del puerto de Cádiz—, jurídico —régimen de flotas y doctrina del *mare clausum*— e incluso a nivel de explotación religiosa —concesión pontificia del Nuevo Mundo para España y Portugal—. Tanta exclusividad autootorgada con la connivencia del poder de Roma provocó los recelos de los reyes europeos enemics, que fomentaron los ataques contra los españoles por medio del corso, es decir, apadrinando a corsarios.

Militares traidores, perseguidos, disconformes y ladrones

También a nivel popular hubo muchos militares desmotivados y ciudadanos discriminados por las leyes de los Austrias que se apuntaron a esta guerra marítima. Entre ellos había catalanes y valencianos fugitivos de la Guerra de Germanías. También había detractores del poder de Roma: hugonotes occitanos supervivientes de las persecuciones católicas en Francia, españoles perseguidos por la Inquisición y frailes disconformes de algunos monasterios, incluso del de Montse-

(Pàg. dreta) Les primeres cases colonials de l'Havana es van orientar de cara a la badia. El color blau de la fusteria n'és un tret característic.
(Pàg. dreta) Las primeras casas coloniales de la Habana se orientaron de cara a la bahía. El color azul de la carpintería es uno de sus rasgos característicos

117

gir a aquesta guerra marítima. Entre ells hi havia catalans i valencians fugitius de la guerra de les Germanies. També hi havia persones contràries al poder de Roma: hugonots occitans supervivents de les persecucions catòliques a França, espanyols perseguits per la Inquisició i monjos disconformes d'alguns monestirs, fins i tot de Montserrat, contraris a la introducció dels benedictins. Per últim, la tropa més sorollosa i impopular que nodria les files pirates eren els simples lladres de mar, que es justificaven al·legant que eren enemics del rei de Castella.

Els capitans Benavites i Peralta

El capità valencià Benavites exemplifica l'extensa creença que els pirates actuaven amb l'aquiescència dels capitans dels galions espanyols. El 1628, Benavites, confabulat amb el corsari holandès Piet Heyn, va dirigir la Flota de la Plata a la badia de Matanzas, on els holandesos van acabar amb la vida de tots els marins espanyols. D'allí Benavites va fugir a l'illa de Montserrat. Un altre navegant d'origen català, aquest procedent d'una família noble de la Ribagorça, que va participar en el món de la pirateria va ser el capità Peralta, no se sap si a contracor o de bon grat. El 1680 va ser empresonat pel filibuster anglès Sharp, que el va obligar a col·laborar amb ell durant dos anys utilitzant-lo com a pilot i fent-li revelar els punts dèbils dels espanyols a totes les costes del Pacífic i de l'Atlàntic. Es creu que, una vegada alliberat, Peralta va tornar al Principat.

Pepe el Mallorquí i l'Illa del Tresor

El nom del cèlebre pirata Pepe el Mallorquí està indissolublement unit a la història de l'illa de La Juventud, a la costa sud-occidental cubana, batejada per Colom com La Evangelista al seu segon viatge i, popularment, com a Illa del Tresor o Illa dels Pirates. Pepe va ocupar l'illa al 1822. Va desembarcar amb la goleta *La Barca*, proveïda d'un canó i de quaranta homes. Els homes de Pepe van saquejar sistemàticament tota la mar del sud de Cuba fins, que perseguits per dues goletes britàniques, es van refugiar al seu escar del riu Mal País, afluent del Santa Fe. Els britànics van demanar al capità general de Cuba permís per desembarcar cent homes —que els va ser concedit— i, tot i la superioritat britànica, el combat va durar un any. Per dissort seva a Pepe el

rrat, contraris a la introducció de los benedictinos. Por último, la tropa más ruidosa e impopular que alimentaba las filas piratas eran los simples ladrones de mar, que se justificaban alegando ser enemigos del rey de Castilla.

Los capitanes Benavites y Peralta

El capitán valenciano Benavites ejemplifica la extendida creencia de que los piratas actuaban con la aquiescencia de los capitanes de los galeones españoles. En 1628, Benavites, confabulado con el corsario holandés Piet Heyn, dirigió la Flota de la Plata a la bahía de Matanzas, donde los holandeses acabaron con la vida de todos los marineros españoles. Desde allí, Benavites huyó a la isla de Montserrat. Otro navegante de origen catalán, procedente de una familia noble de la Ribagorza, que participó en el mundo de la piratería, fue el capitán Peralta, no se sabe si a regañadientes o de buen grado. Fue apresado en 1680 por el filibustero inglés Sharp y obligado a colaborar con él durante dos años, utilizándolo como piloto y para que desvelase los puntos débiles de los españoles en todas las costas del Pacífico y del Atlántico. Se cree que, una vez liberado, Peralta volvió a Cataluña.

Pepe el Mallorquí y la Isla del Tesoro

El nombre del célebre pirata Pepe el Mallorquí está indisolublemente vinculado a la historia de la isla de la Juventud, en la costa suroeste de Cuba, bautizada por Colón como La Evangelista en su segundo viaje y popularmente conocida como Isla del Tesoro o Isla de los Piratas. Pepe ocupó la isla en 1822. Desembarcó con la goleta *La Barca*, provista de un cañón y cuarenta hombres. Los hombres de Pepe saquearon sistemáticamente el mar del sur de Cuba hasta que, perseguidos por dos goletas británicas, se refugiaron en su varadero del río Mal País, afluente del Santa Fe. Los británicos pidieron permiso al capitán general de Cuba para desembarcar a cien hombres —petición que se les concedió— y, pese a la superioridad británica, el combate duró un año. Para su desgracia, a Pepe el Mallorquí le explotó el trabuco, murió y todos sus hombres fueron aniquilados. A raíz de aquellos hechos, los británicos amenazaron con ocupar la isla, que siempre había estado en manos de piratas, y el capitán general Francisco Dionisio de Vives i Planes* (1755-1840), también de origen catalán, recibió órdenes de

Mallorquín li va explotar el trabuc, va morir i tots els seus homes van ser exterminats. Arran d'aquells fets, els britànics van amenaçar d'ocupar l'illa, que sempre havia estat en mans de pirates, i el capità general Francesc Dionís de Vives i Planes* (1755-1840), també d'origen català, va rebre ordres de Madrid de amb una guarnició.

Els pirates Gibert i Carreras

El 1832 el capità català Gibert, líder de la goleta pirata *Panda*, es va dedicar a piratejar vaixells negres i a fer ell mateix el tràfic d'esclaus. La seva fi va arribar quan, després d'abordar el bergantí americà *Mexican*, els britànics i els ianquis el van fer perseguir, el van capturar i el van executar, seguint una sentència que es va considerar exemplificant i indicadora de la fi definitiva de la pirateria. També hi ha notícies de l'existència d'un pirata català de nom Carreras que assotava les costes dels Estats Units, fins que a sol·licitud d'aquests va ser fet pres per les autoritats de l'illa de Cuba i executat el 1834. El seu cap va ser exposat dins una gàbia a Cayo Smith, a Santiago de Cuba.¹⁵

L'illa de Montserrat

Hem vist que l'illa de La Juventud va ser niu de pirates. Un altre dels seus feus mítics era l'illot de Montserrat, batejat amb aquest nom per l'ermità montserratí Bernat de Boil* (1445-1520) al segon viatge de Colom. L'illot està situat a la part oriental del mar Carib, dins l'arxipèlag de les Petites Antilles. Avui funciona com a destí turístic i està afectat per erupcions volcàniques periòdiques. També és molt freqüentat per les estrelles internacionals que visiten l'estudi de gravació del productor discogràfic George Martin: hi solen treballar tots els clàssics del pop, des d'Elton John o Sting fins a Eric Clapton i Mark Knopfler, sense oblidar Phil Collins ni Paul McCartney.

Madrid para que la guarneciera.

Los piratas Gibert y Carreras

En 1832 el capitán catalán Gibert, líder de la goleta pirata *Panda*, se dedicó a asaltar barcos negreros y a traficar él mismo con esclavos. Su fin llegó cuando, después de abordar al bergantín norteamericano *Mexican*, los británicos y los yanquis lo persiguieron, lo apresaron y lo ejecutaron, siguiendo una sentencia que se consideró ejemplificante e indicadora de la erradicación definitiva de la piratería. También se tienen noticias de la existencia de un pirata catalán llamado Carreras que azotaba las costas de Estados Unidos, hasta que, a petición de este país, fue capturado por las autoridades de la isla de Cuba y ejecutado en 1834. Su cabeza fue expuesta en una jaula en Cayo Smith, en Santiago de Cuba.¹⁵

La isla de Montserrat

Hemos visto que la isla de la Juventud fue un nido de piratas. Otro de sus feudos míticos era la pequeña isla de Montserrat, bautizada con este nombre por el ermitaño montserratino Bernat de Boil* (1445-1520) en el segundo viaje de Colón. La isla está situada en la parte oriental del mar Caribe, dentro del archipiélago de las Pequeñas Antillas. Hoy funciona como destino turístico afectado por erupciones volcánicas periódicas. También es muy frecuentada por estrellas internacionales que visitan el estudio de grabación del productor discográfico George Martin. Allí suelen trabajar todos los clásicos del pop, desde Elton John o Sting hasta Eric Clapton y Mark Knopfler, sin olvidar a Phil Collins ni Paul McCartney.

1. A Martí (1923) i a la pàg. 85 de Martí (1927) s'esmenta com a impulsors del primer viatge els catalans Lluís de Santàngel, Joan Coloma, Juan Cabrero i Gabriel Sánchez.
2. Bilbeny ha publicat dos llibres sobre l'origen català de Colom, el primer dels quals ha servit de base al documental de David Grau.
3. Udina resumeix totes les tesis colombines amb base històrica fins al 1990 a l'entrada relativa a Colom del *Diccionari catalans a Amèrica*, vol. II, pàgs. 37-42.
4. Bilbeny reprèn la tesi d'Ulloa sobre la predescoberta del nou continent i n'incorpora de pròpies, com la manipulació i censura dels llibres de fra Bartolomé de Las Casas.
5. Roy (1988), pàg. 71.
6. Josep M. Fradera estableix aquests precedents a l'entrada relativa al comerç català amb Amèrica del *Diccionari dels catalans a Amèrica*, vol. II, pàgs. 50-51.
7. Martí (1923) i a la pàg. 86 de Martí (1927).
8. Roy (1988), pàg. 71.
9. *Ibid.*
10. Visió de Sinibald de Mas que recull Joaniquet (1999), pàgs. 83-84. La *Gran Enciclopèdia Catalana* afegeix que Sinibald va ser fet pres per pirates britànics al Carib 1762 i pels turcs a la Mediterrània 1768 (vol. IX, pàg. 672).
11. Sir Francis Drake o Sir Henry Morgan, entre d'altres, eren considerats meritoris cavallers pels anglesos, que els homenatjaven i cruels pirates pels espanyols.
12. L'expedició va fer cim el 16 d'agost del 2004. Es van clavar les banderes pirata i la de Tarragona. *La Vanguardia*, 27-08-2004, pàg. 43.
13. Els Vilaregut i Antoni Barceló són citats per Manuel García al seu treball sobre el cors: <http://club.telepolis.com/mgarciasa/var/corso.htm>. L'almirall Antoni Barceló va ser elevat a la categoria d'heroi popular a tota la Mediterrània per la seva heroïcitat contra els pirates barbarescos.
14. El llibre de Gosse (1935) és considerat el millor clàssic sobre la matèria a Europa.
15. Els capitans Peralta i Benavites i el pirata Gibert apareixen al llibre de Joaniquet (1999), pàgs. 77-78, mentre que els pirates Carreras i Pepe el Mallorquí estan documentats per Martí (1920), a les pàgs. 116 i 107 respectivament.

1. En Martí (1923), y en la pág. 85 de Martí (1927), se cita como impulsores del primer viaje a los catalanes Lluís de Santàngel, Joan Coloma, Juan Cabrero y Gabriel Sánchez.
2. Bilbeny ha publicado dos libros sobre el origen catalán de Colón, el primero de los cuales ha servido de base al documental de David Grau.
3. Udina resume todas las tesis colombinistas con base histórica hasta el año 1990 en la entrada correspondiente a Colón del *Diccionari de catalans a Amèrica*, vol. II, pàgs. 37-42.
4. Bilbeny retoma la tesis de Ulloa sobre el predescubrimiento del nuevo continente e incorpora tesis propias, como la manipulación y censura de los libros de fray Bartolomé de Las Casas.
5. Roy (1988), pág. 71.
6. Josep M. Fradera establece estos precedentes en la entrada correspondiente al comercio catalán con América del *Diccionari de catalans a Amèrica*, vol. II, pàgs. 50-51.
7. Martí (1923) y en la pág. 86 de Martí (1927).
8. Roy (1988), pág. 71.
9. *Ibid.*
10. Visión de Sinibald de Mas que recoge Joaniquet (1999), pàgs. 83-84. La *Gran Enciclopèdia Catalana* añade que Sinibald fue hecho prisionero por piratas británicos en el Caribe en 1762 y por los turcos en el Mediterráneo en 1768, vol. IX, pág. 672.
11. Sir Francis Drake o sir Henry Morgan, entre otros, eran considerados meritorios caballeros homenajeados por los ingleses y crueles piratas por los españoles.
12. La expedición alcanzó la cima el 16 de agosto de 2004. Se clavaron las banderas pirata y la de Tarragona. *La Vanguardia*, 27-08-2004, pág. 43.
13. Los Vilaregut y Antoni Barceló son citados por Manuel García en su trabajo sobre el corso: <http://club.telepolis.com/mgarciasa/var/corso.htm>. El almirante Antoni Barceló fue elevado a la categoría de héroe popular en todo el Mediterráneo por su heroicidad contra los piratas barbarescos.
14. El libro de Gosse (1935) se considera el mejor clásico sobre el tema en Europa.
15. Los capitanes Peralta y Benavites y el pirata Gibert aparecen en el libro de Joaniquet (1999), pàgs. 77-78, mientras que los piratas Carreras y Pepe el Mallorquí están documentados por Martí (1920), en las pàgs. 116 y 107 respectivamente.

BIBLIOGRAFIA

- Bilbeny, Jordi (1999): *Brevíssima relació de la destrucció de la història*, El Set Ciències, col. Memòria Històrica, Barcelona.
- Costa-Gramunt, Teresa (2001): *Estampes de Cuba*, Proa, Alí Bei, Barcelona.
- Diccionari dels catalans d'Amèrica*, Generalitat de Catalunya / Curial, 4 vols., Barcelona, 1992.
- Fríguls Ferrer, Juan E. (1994): *Catalanes en Cuba*, Publicigraf, Havana.
- Gosse, Philip (1935): *Historia de la pirateria*, Espasa Calpe, Madrid
- Joaniquet, Àngel (1999): *Pirates i corsaris catalans*, Editorial Noray, col. El Nostre Mar, Barcelona.
- Junqueras, Oriol (1998): *Els catalans i Cuba*, Proa, Comissió 1898, Barcelona
- Loynaz, Dulce María: *Poema CI*
- Martí, Carlos (1920): *Los catalanes en América. Cuba*, Editorial Hernández, l'Havana.
- Martí, Carlos (1923): «Influencia de los Catalanes en el Comercio e Industria de Cuba». Premiada als Jocs Florals Catalans de Cuba, l'Havana, 1923.
- Martí, Carlos (1927): *El progreso catalán en América*, J. Giralt y Cía. Editores, Santiago de Chile, t. IV.
- Roy, Joaquim (1988): *Catalunya a Cuba*, Barcino, Barcelona.
- Segura Soriano, Isabel (1997): *Viatgers catalans al Carib: Cuba*, Biblioteca Serra d'Or, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

DOCUMENTAL

- Grau, David (2003): *Colom, Amèrica i les intrigues d'estat*. Documental produït per Pilar Montoliu PC. www.cines-verdi.com/Peliculas/Lapropiaciodeldescobrimntdamerica.htm.

PÀGINES WEB

- Dades sobre Miquel Ballester:
<http://www.fut.es/~evl/ct/resumen.htm>
- Dades sobre Sinibald de Mas:
<http://www.fnb.upc.es/menus/facultat.htm>
- Dades sobre Antoni Barceló:
<http://www.galeon.com/capitantoni/>
- Dades sobre Pepe el Mallorquí:
<http://www.indernet.co.cu/indernet/Provincias/ijv/File/Historia.htm>
- Dades sobre el cors:
<http://www.mgar.net/var/coso.htm>

BIBLIOGRAFÍA

- Bilbeny, Jordi (1999): *Brevíssima relació de la destrucció de la història*, El Set Ciències, col. Memòria Històrica, Barcelona.
- Costa-Gramunt, Teresa (2001): *Estampes de Cuba*, Proa, Alí Bei, Barcelona.
- Diccionari dels catalans d'Amèrica*, Generalitat de Catalunya /Curial, 4 vols., Barcelona, 1992.
- Fríguls Ferrer, Juan E. (1994): *Catalanes en Cuba*, Publicigraf, Havana.
- Gosse, Philip (1935): *Historia de la piratería*, Espasa Calpe, Madrid.
- Joaniquet, Àngel (1999): *Pirates i corsaris catalans*, Editorial Noray, col. El Nostre Mar, Barcelona.
- Junqueras, Oriol (1998): *Els catalans i Cuba*, Proa, Comissió 1898, Barcelona.
- Loynaz, Dulce María: *Poema CI*.
- Martí, Carlos (1920): *Los catalanes en América. Cuba*, Editorial Hernández, La Habana.
- Martí, Carlos (1923): «Influencia de los Catalanes en el Comercio e Industria de Cuba». Premiada en los Juegos Florales Catalanes de Cuba, La Habana, 1923.
- Martí, Carlos (1927): *El progreso catalán en América*, J. Giralt y Cía. Editores, Santiago de Chile, t. IV.
- Roy, Joaquim (1988): *Catalunya a Cuba*, Barcino, Barcelona.
- Segura Soriano, Isabel (1997): *Viatgers catalans al Carib: Cuba*, Biblioteca Serra d'Or, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

DOCUMENTAL

- GRAU, David (2003): *Colom, Amèrica i les intrigues d'estat*. Documental producido por Pilar Montoliu PC. www.cines-verdi.com/Peliculas/Lapropiaciodeldescobrimntdamerica.htm

PÁGINAS WEB

- Datos sobre Miquel Ballester:
<http://www.fut.es/~evl/ct/resumen.htm>
- Datos sobre Sinibald de Mas:
<http://www.fnb.upc.es/menus/facultat.htm>
- Datos sobre Antoni Barceló:
<http://www.galeon.com/capitantoni/>
- Datos sobre Pepe el Mallorquí:
<http://www.indernet.co.cu/indernet/Provincias/ijv/File/Historia.htm>
- Datos sobre el corso:
<http://www.mgar.net/var/coso.htm>

Capítol 2

Fer les Amèriques: el gran moment econòmic del segle XIX

Hacer las Américas: el gran momento económico del siglo XIX

L'etapa de màxim poder econòmic català: 1820-1840

El *lobby* català

Negrers, abolicionistes i esclaus

La Societat de Beneficència de Naturals de Catalunya

El gran negoci de les guerres colonials

El segle XX. La Revolució del 1959 i «la segunda Cuba»

La etapa de máximo poder económico catalán: 1820-1840

El *lobby* catalán

Negreros, abolicionistas y esclavos

La Sociedad de Beneficencia de Naturales de Cataluña

El gran negocio de las guerras coloniales

El siglo XX. La Revolución de 1959 y «la segunda Cuba»

Partagàs va ser el català que més va destacar en el cultiu del tabac, tradicionalment en mans de l'oligarquia criolla

Partagàs fue el catalán que más destacó en el cultivo del tabaco, tradicionalmente en manos de la oligarquía criolla

Principals assentaments de catalans a Cuba

Principales asentamientos de catalanes en Cuba

*Desde el fondo de un barranco
canta un negro con afán:
¡Ay! Quién pudiera ser blanco
aunque fuera catalán.*

*Un catalán que lo oyó
le dijo con mucho tino
que para ser cubano
más vale ser negro fino.*

QUARTETA ANÒNIMA, segle XIX

Excm. Sr. D. Antoni López

Muntat de tos navilis en l'ala beneïda
busqué de les Hespèrides, lo taronger en flor;
mes ai! és ja despulles
de l'ona que ha tants segles se n'és ensenyorida,
i sols puc oferir-te, si et plauen, eixes fulles
de l'arbre del fruit d'or.

Vapor transatlàntic *Ciudad Condal*,
18 de novembre de 1876

JACINT VERDAGUER, Pvre. (Folgueroles, 1845-Barcelona, 1902)
Dedicatòria de *L'Atlàntida*

Fer les Amèriques:
el gran moment
econòmic del segle XIX

Hacer las Américas:
el gran momento
económico del siglo XIX

La pollanca Mercè, de Narcís Macià i Domènech, de Lloret cap al 1852

La polacra Mercè, de Narcís Macià i Domènech, de Lloret, hacia 1852

L'ETAPA DE MÀXIM PODER ECONÒMIC CATALÀ:
1820-1840

De la petjada econòmica dels catalans a l'illa, els cubans n'han copsat el seu tret identitari més difós: el de ciutadans austers, bons comerciants i treballadors infatigables. No es tracta d'un tipus d'emigració arbitrària, d'arribar i haver-se de buscar la vida des de zero, sinó molt ben organitzada, en cadena o en xarxa, com ha demostrat Jordi Maluquer de Motes als seus estudis sobre la construcció del mercat interior. Els catalans que arriben ho fan cridats per altres catalans o bé sabent on han d'anar a instal·lar-se mitjançant cartes de recomanació que fan avançar la xarxa una mica més. Així es va creant el teixit d'interessos econòmics a partir del qual neix el mercat interior cubà.¹

«Meterse a catalán»

Els primers empresaris catalans a Cuba eren petits comerciants que van prosperar a principis del segle XIX obrint una miriada de petites botigues de queviures o *pulperías*, versió colonial del que a la Península serien els *colmados*. Eren tan populars i freqüents que el gentilici «catalán» va convertir-se en sinònim d'adroguer i es parlava del «catalán de

LA ETAPA DE MÁXIMO PODER ECONÓMICO CATALÁN:
1820-1840

De la huella económica de los catalanes en la isla, los cubanos han advertido su rasgo identitario más difundido: el de ciudadanos austeros, buenos comerciantes y trabajadores infatigables. No se trata de un tipo de emigración arbitraria, de llegar y tener que buscarse la vida desde cero, sino muy bien organizada, en cadena o en red, como ha demostrado Jordi Maluquer de Motes en sus estudios sobre la construcción del mercado interior. Los catalanes que llegan a Cuba lo hacen tras ser llamados por otros catalanes, o bien sabiendo de antemano dónde deben instalarse mediante cartas de recomendación que hacen avanzar la red un poco más. Así se va creando el tejido de intereses económicos a partir del cual nace el mercado interior cubano.¹

«Meterse a catalán»

Los primeros empresarios catalanes en Cuba eran pequeños comerciantes que prosperaron a principios del siglo XIX abriendo una miriada de pequeñas tiendas de ultramarinos o «pulperías», la versión colonial de lo que en la Península serían los *colmados*. Eran tan populares y frecuentes que el

El capità i la tripulació del vaixell Antonio López de la Compañía Transatlántica, al 1910, en una foto de Brangulí

El capitán y la tripulación del barco Antonio López de la Compañía Transatlántica, en 1910, en una foto de Brangulí

la esquina» o de «meterse a catalán». La seva capacitat de sacrifici era il·limitada. Abans de poder posar la botiga, molts emigrants passaven tot tipus de privacions —alguns s'alimentaven només de sucre i dormien al ras— que suportaven amb el lema: «Cinc anys de privacions i una fortuna».² Les botigues estaven obertes de sol a sol, no tan-caven ni diumenges ni festius, i el botiguer es quedava molt poc marge de benefici per poder fidelitzar clients. Moltes fortunes, com la dels Bacardí del rom o la del jándalo Antonio López, futur marquès de Comillas, van començar gestionant, amb no poques dificultats, la botigueta; en aquests dos casos, a Santiago de Cuba.³ Per a Eusebio Leal, director de la Oficina del Historiador de La Habana, «els catalans eren industriuosos i els seus treballs a Cuba són un valor de referència perquè van començar a modificar la visió del món de les classes terratinents».⁴

Un exemple d'aquest tarannà el tenim amb la nissaga vilanovina dels Gumà. Els germans Gumà i Ferran van fundar a Matanzas l'empresa Gumà Hermanos, majorista de

gentilicio «catalán» se convirtió en sinónimo de droguero, y se hablaba del «catalán de la esquina» o de «meterse a catalán». Su capacidad de sacrificio era ilimitada. Antes de poder abrir un comercio, muchos emigrantes pasaban todo tipo de privaciones —algunos se alimentaban solamente de azúcar y dormían al raso— que soportaban con el lema: «Cinco años de privación y una fortuna».² Las tiendas estaban abiertas de sol a sol, no cerraban los domingos ni los días festivos, y el tendero se quedaba un escaso margen de beneficio a fin de poder fidelizar a los clientes. Muchas fortunas, como la de los Bacardí del ron o la del jándalo Antonio López, futuro marqués de Comillas, empezaron con la gestión, con no pocas dificultades, de una pequeña tienda; en estos dos casos, en Santiago de Cuba.³ Para Eusebio Leal, director de la Oficina del Historiador de La Habana, «los catalanes eran industriuosos y sus trabajos en Cuba son un valor de referencia porque comenzaron a modificar la visión del mundo de las clases terratenientes».⁴

Un ejemplo de este talante lo tenemos en la estirpe vila-

queviures. L'avi, Francesc Gumà i Carbonell, havia arribat a Cuba al segle XVIII com a pilot de la marina mercant i havia obert una primera botiga a Matanzas. El pare, Sebastià Gumà i Soler (1794-1850), va obrir una segona botiga a l'Havana, i la primera fàbrica de vapor de Vilanova, la Fabril Gumà, Roquer i Cia. (1833). Els dos germans grans, Fran-

novense de los Gumà. Los hermanos Gumà i Ferran fundaron en Matanzas la empresa Gumà Hermanos, mayorista de comestibles. El abuelo, Francesc Gumà i Carbonell, había llegado a Cuba en el siglo XVIII como piloto de la marina mercante y había abierto una primera tienda en Matanzas. El padre, Sebastià Gumà i Soler (1794-1850), abrió un segundo

BONO
N.º 3432
POR \$100

Vedado Tennis Club

Emisión de \$50000 en bonos de primera hipoteca con el interés del 3% anual.

La Asociación "VEDADO TENNIS CLUB", por valor recibido, se obliga a pagar en la ciudad de la Habana, en su domicilio, al portador de este Bono, CIENTO PESOS EN ORO DEL CUÑO NACIONAL de la ley y peso que hoy tiene esa moneda, o en moneda de los Estados Unidos de América, el día 30 de Marzo de 1949, o antes de dicha fecha, al vencimiento de cualquier cupón de intereses, si le correspondiese a este Bono ser amortizado, de acuerdo con las estipulaciones de la escritura de 20 de Enero de 1919, otorgada ante el Notario de esta capital, Licenciado José Ramirez de Arellano y Pedrosa. Asimismo se obliga a pagar intereses a razón del 3% anual, los días 30 de Marzo de cada año, a partir del 30 Marzo de 1919, mediante la presentación y entrega de los cupones anexos.

Tanto el principal como los intereses de los bonos, se pagarán sin deducción alguna por cualesquiera contribuciones e impuestos que se establezcan por el Estado, la provincia o el Municipio, pues los tenedores de Bonos percibirán íntegramente su capital e intereses.

Este Bono forma parte de la emisión de QUINIENTOS MIL PESOS en oro nacional o moneda americana, dividida en CINCO MIL Bonos de a CIENTO PESOS cada uno, garantizada con primera hipoteca de los edificios construidos por el VEDADO TENNIS CLUB sobre los terrenos de su propiedad y dominio, compuestos de 32.988 metros cuadrados, situados en las calles Tercera, Doce, Séptima y Calzada y Diez y Seis, en el Barrio del Vedado, de cuyos terrenos están rellenados QUINCE MIL CIENTO VEINTE Y OCHO metros cuadrados, estando en vias de rellenar y ganándose al mar los restantes metros hasta completar la superficie total que le pertenece, cuya propiedad y dominio le fueron reconocidos según aparece del Decreto número 992, de catorce de Junio de 1918, dictado por el Honorable Señor Presidente de la República, así como del Decreto número 718, de ocho de Agosto de 1911, dictado por el propio Señor Presidente de la República; quedando igualmente incluido en la hipoteca todo cuanto se construyere o edificare en lo sucesivo en los referidos terrenos.

Se considerarán parte de este Bono y quedarán aceptadas y ratificadas por cada tenedor de Bonos al adquirirlos, todas las cláusulas y condiciones estipuladas en la escritura de Emisión de Bonos, antes referida.

Habana 20 de Enero de 1919.

 PRESIDENTE
 TESORERO
 SECRETARIO

COMPANIA LITOGRAFICA DE LA HABANA

L'alta societat havanera dels anys 20 freqüentava El Vedado Tennis Club, que comptava amb empresaris catalans com els Macià o els Gelats entre els seus socis
 La alta sociedad habanera de los años veinte frecuentaba El Vedado Tennis Club, que contaba con empresarios catalanes, como los Macià o los Gelats.

cesc (1833-1912) i Casimir (1837-1916), van ser prohoms catalanocubans eminents que van morir a Catalunya, mentre que el petit, Sabí, reposa des del 1860 al panteó Gumà del cementiri de Matanzas juntament amb el seu cosí germà Sebastià Font i Gumà, que també va morir adolescent. El tercer, en Joaquim, es va establir definitivament a Cuba.

Fins aquí hem vist quin va ser el procés més comú mitjançant el qual la majoria de catalans que aconseguien progressar a Cuba consolidaven un negoci menut, obtenien una fortuna mitjana i retornaven als seus llocs d'origen a Catalunya repatriant els capitals i invertint-los localment. No cal dir que molts no van aconseguir arrencar i van tornar a casa amb les butxaques buides. En el cas dels emigrants de Begur, que Lluís Costa analitza detalladament a *L'illa dels somnis* (Ajuntament de Begur, 1999), el capital cubà repatriat s'invertia en el corall o bé a la indústria del suro. Un bon exemple el constitueix Josep Pi i Forment, que tornà als 23 anys a Begur i va constituir una indústria corallera. Pi no es devia readaptar gaire a Catalunya, ja que als 44 anys va deixar la família que havia format i va tornar a Cuba per reobrir botiga i ocupar un càrrec en l'administració de l'illa. Begur és un cas emblemàtic d'emigració a Cuba, ja que al segle XIX 500 persones d'una població total de 2.000 van marxar a fer les Amèriques; la quarta part dels habitants de la vila, que lògicament van veure descendir en picat la corba de la natalitat.⁵

El secret per fer-se ric

A mitjans de segle els petits comerciants més agosarats es van deixar anar de la xarxa de botiguetes per endegar empreses més ambicioses, com el crèdit, el comerç a gran escala i prendre posicions als ports. Seguint les lleis d'un capitalisme ferotge que tenia poc a veure amb la manera de fer negocis que existia a Catalunya, progressivament van obrir línies de cabotatge, es van convertir en naviliers, alguns d'ells en negrers, van entrar en les finances i van invertir en els *ingenios* de canya de sucre quan aquests es van liberalitzar als anys cinquanta, posicions fins llavors reservades a la *sacarocràcia* o oligarquia criolla. Tan bon punt s'havien consolidat en un negoci, calia diversificar-lo

La fàbrica de sabó dels Roviroso: Cia Licorera y Jabonera de Camagüey

La fàbrica de jabones de los Roviroso: Cía. Licorera y Jabonera de Camagüey

comerç en La Habana, así como la primera fábrica de vapor de Vilanova, la Fabril Gumà, Roquer y Cía. (1833). Los dos hermanos mayores, Francesc (1833-1912) y Casimir (1837-1916), fueron eminentes prohombres catalano-cubanos que murieron en Cataluña, mientras que el menor, Sabí, reposa desde 1860 en el panteón Gumà del cementerio de Matanzas junto a su primo hermano Sebastià Font i Gumà, quien también murió en la adolescencia. El tercero, Joaquim, se estableció definitivamente en Cuba.

Hasta aquí hemos visto cuál fue el proceso más común mediante el cual la mayoría de los catalanes que conseguían prosperar en Cuba consolidaban un pequeño nego-

(Pàg. esq.) La «calle de los catalanes» de Camagüey continua essent l'artèria comercial de la ciutat. Foto des de l'Hotel Colón

(Pàg. izq.) La «calle de los catalanes» de Camagüey, continúa siendo la arteria comercial de la ciudad. Foto desde el Hotel Colón

Local de l'antiga farmàcia del Dr. José Morell Estrada a Camagüey
Local de la antigua farmacia del Dr. José Morell Estrada en Camagüey

Primer local de «La Ceiba», botiga que va fer milionari al begurenc Josep Ferrer i Sirés, a Cienfuegos
Primer local de La Ceiba, tienda que convirtió en millonario a Josep Ferrer, natural de Begur, en Cienfuegos

Amb la mateixa decoració que fa un segle, antic comerç català a Cienfuegos
Con la misma decoración que hace un siglo, antiguo comercio catalán en Cienfuegos

Placa de carrer a Cienfuegos, substituïdes per xifres després de la Revolució
Placa de calle en Cienfuegos, sustituidas por cifras después de la Revolución

Sabateria fundada per catalans al carrer principal de Camagüey
Zapatería fundada por catalanes en la calle principal de Camagüey

Antiga fàbrica Bacardí a Santiago, on ara es produeix el rom Havana Club
Antigua fábrica Bacardí en Santiago, donde ahora se produce el ron Havana Club

per evitar riscos i apuntar cap a altres sectors: la borsa, el ferrocarril, les fàbriques de paper, les importacions a gran escala de cotó dels Estats Units...⁶ D'altres empresaris es van integrar directament a sectors específics sense seguir tot aquest procés: Pere Roger, de Begur, i Jaume Partagàs, d'Arenys, al món del tabac; Facund Bacardí, de Sitges, al dels destil·lats... L'historiador Josep M. Fradera apunta que el moment de màxim poder polític i econòmic dels catalans es va donar en les dues dècades entre 1820 i 1840, quan es va formar la xarxa de botigues. Cap a mitjans de segle aquest poder declinaria per la competència d'altres grups d'emigrants de la Península i també d'altres països.⁷

Seguint amb l'exemple dels germans Gumà i Ferran, el qui va fer més fortuna va ser el tercer, Joaquim (1845-1919), que, casant-se estratègicament amb Cristina Soler i Baró, la pubilla del seu amic l'adinerat indià vilanoví de segona generació Joan Antoni Soler i Morell (Vilanova, 1824), comte de la Diana, va aconseguir entron-

ció, obteníen una fortuna de tipus mitjà i regresaban a sus poblaciones de origen en Cataluña, donde invertían localmente los capitales que habían repatriado. Huelga decir que muchos no consiguieron arrancar y regresaron a casa con los bolsillos vacíos. En el caso de los emigrantes de Begur, que Lluís Costa analiza pormenorizadamente en *L'illa dels somnis* (Ayuntamiento de Begur, 1999), el capital cubano repatriado se invertía en el coral o bien en la industria del corcho. Un buen ejemplo lo constituye Josep Pi i Forment, quien regresó a Begur a los 23 años y creó una industria coralera. Pi no debió de readaptarse demasiado a Cataluña, ya que a los 44 años abandonó a la familia que había formado y regresó a Cuba para abrir de nuevo una tienda y ejercer un cargo en la administración de la isla. Begur es un caso emblemático de emigración a Cuba, puesto que, en el siglo XIX, 500 personas de una población total de 2.000 partieron a hacer las Américas; la cuarta parte de los habitantes de la población, que lógicamente vio descender en picado la curva de natalidad.⁵

El secreto para hacerse rico

A mediados del siglo los pequeños comerciantes más audaces se liberaron de la red de pequeñas tiendas para poner en marcha empresas más ambiciosas, como el crédito, el comercio a gran escala y tomar posiciones en los puertos. Siguiendo las leyes de un capitalismo feroz que tenía poco que ver con la manera de hacer negocios existente en Cataluña, progresivamente abrieron líneas de calafateo, se convirtieron en navieros y algunos de ellos en negreros, entraron en el mundo de las finanzas e invirtieron en los ingenios cuando éstos se liberalizaron en los años cincuenta, posiciones hasta entonces reservadas a la sacarocracia, la oligarquía criolla. Tan pronto como se habían consolidado en un negocio, era necesario diversificar para evitar riesgos y apuntar hacia otros sectores: la bolsa, el ferrocarril, fábricas de papel, las importaciones a gran escala de algodón de Estados Unidos...⁶ Otros empresarios se integraron directamente en sectores específicos sin seguir todo este proceso: Pere Roger, de Begur, y Jaume Partagàs, de Arenys de Mar, en el mundo del tabaco; Facund Bacardí, de Sitges, en el de los destilados... El historiador Josep M. Fradera indica que el momento de máximo poder político y económico de los catalanes se produjo en las décadas que van de 1820 a 1840, cuando se formó la red de pequeños comercios.

Hotel Montserrat a la calzada Monserrate de l'Havana

Hotel Montserrat em la calzada Monserrate de La Habana

La Princesa

LA PRINCESA

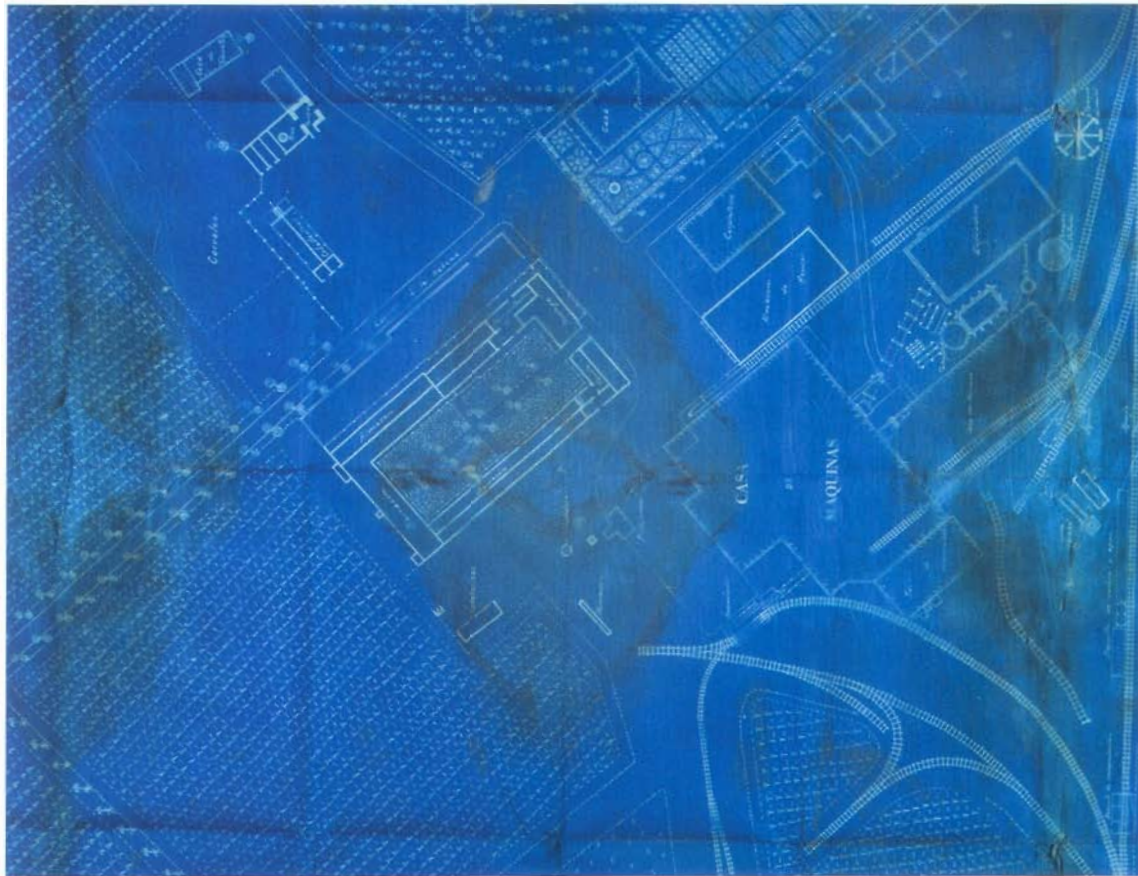

La geladeria La Princesa de Cienfuegos va ser fundada per catalans a principis del segle xx

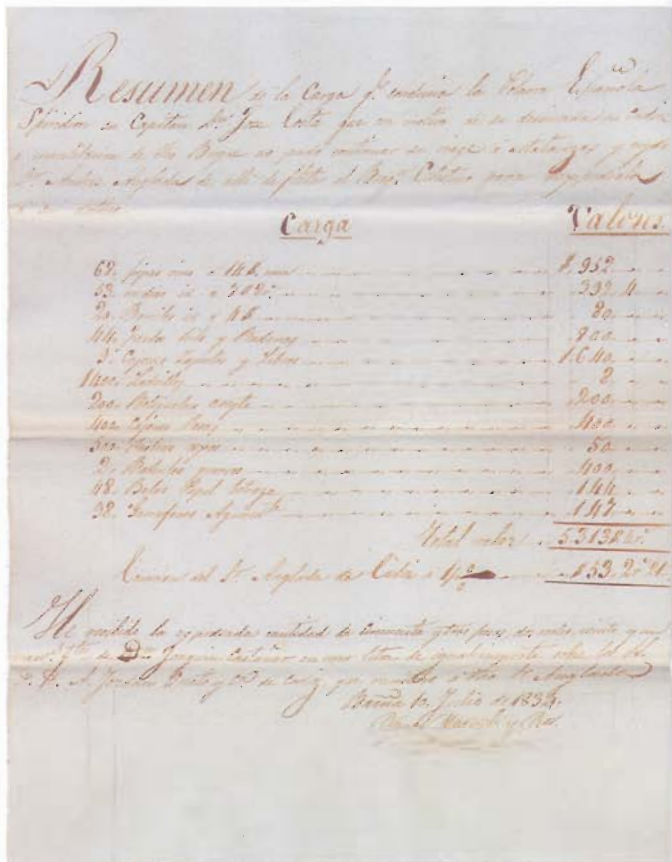
La heladeria La Princesa de Cienfuegos fue fundada por catalanes a principios del siglo xx

Planell de l'ingenio sucrer Portugalete de San José de las Lajas al 1921, propietat de la família Güell

Plano del ingenio azucarero Portugalete en 1921, propiedad de la familia Güell

Resum de la càrrega del vaixell català Spiridion que va naufragar a prop de Cadis al 1830
Resumen de la carga del barco catalán Spiridion, que naufragó cerca de Cádiz en 1830

Al mític Floridita, el barman Constantí Ribalaigua, de Lloret, va inventar el daiquiri

En el mítico Floridita, el barman Constantí Ribalaigua, de Lloret, inventó el daiquiri

car tres de les grans fortunes catalanocubanes del XIX assentades a Matanzas: les dels Gumà, els Soler i els Baró. Cristina Soler i Baró, d'una generació més jove que ell, era el fruit de l'entroncament anterior dels Soler i els Baró, néta del patriarca vilanoví Pau Soler i Ballester (1782-1863) i del multimilionari canetenc Josep Baró i Blanxart (1798-1878), que molt hàbilment havien casat dos fills del primer amb dues filles del segon.⁸ Baró és un cas molt interessant d'enriquiment gràcies als favors de la monarquia: per haver donat suport econòmic a la restauració borbònica va rebre els seus títols nobiliaris —era marquès de Santa Rita i vescomte de Canet de Mar— i també el privilegi d'obrir la primera línia marítima regular entre Cuba i Espanya. Baró també és un cas dels que apunta Fradera: va irrompre al món dels *ingenios* i en va adquirir un bon nombre a l'antiga *sacarocracia* local, cosa que li va permetre experimentar un important canvi d'estaus social, de negrer dels ports a aristòcrata i hisendat sucrer. En resum: els fills de Joaquim Gumà i Ferran van heretar, entre moltes altres propietats, l'*ingenio* Santa Rita per part de la seva mare, el més important de Matanzas.

EL LOBBY CATALÀ

Hem vist com la via matrimonial era el mitjà més senzill per unir grans fortunes, les quals, amb altres ramificacions empresarials i polítiques, es constituïen en grups de pressió. Al monogràfic «El besavi va anar a Cuba», editat pel diari *El Punt* el 1998, s'analitza el *lobby* conservador catalano-cubà integrat per un basc i un càntabre d'origen, Julián de Zulueta i Antoni López López respectivament, i diversos catalans: l'esmentat Josep Baró i Blanxart, Francesc Martí i Torrents, anomenat Panxo Marty, i Salvador Samà, amb els seus nebots Joan i Salvador Samà. És un clan politico-empresarial que té influència directa sobre els capitans generals de l'illa i fil directe amb Madrid. Defensa per tots els mitjans una Cuba espanyolista i esclavista amb l'única ideologia de la conveniència i com a únic mitjà de mantenir els seus respectius emporis familiars, seriosament amenaçats pels moviments alliberadors que s'inicien el 1868. També destaquen algunes aliances familiars: Zulueta i Samà són socis en alguns negocis i el primer està casat amb una neboda del segon, Paquita

Hacia mediados del siglo, este poder declinaría a causa de la competencia de otros grupos de emigrantes de la Península y de otros países.⁷

Siguiendo con el ejemplo de los hermanos Gumà i Ferran, quien amasó la mayor fortuna fue el tercero, Joaquim (1845-1919), que, al casarse estratégicamente con Cristina Soler i Baró, la heredera de su amigo y adinerado indiano vilanovense de segunda generación Joan Antoni Soler i Morell (Vilanova, 1824), conde de la Diana, consiguió entroncar tres de las grandes fortunas catalano-cubanas del siglo XIX asentadas en Matanzas: las de los Gumà, los Soler y los Baró. Cristina Soler i Baró, perteneciente a una generación más joven que él, era el resultado del entroncamiento anterior de los Soler y los Baró, nieta del patriarca vilanovense Pau Soler i Ballester (1782-1863) y del multimillonario de Canet Josep Baró i Blanxart (1798-1878), quienes muy hábilmente habían casado a dos hijos del primero con dos hijas del segundo.⁸ Baró constituye un caso muy interesante de enriquecimiento gracias a los favores de la monarquía: por haber apoyado económicamente la Restauración borbónica recibió sus títulos nobiliarios —era marqués de Santa Rita y vizconde de Canet de Mar— y también el privilegio de abrir la primera línea marítima regular entre Cuba y España. Baró también es uno de los casos que apunta Fradera: irrumpió en el mundo de los ingenios, de los que adquirió un buen número a la antigua *sacarocracia* local, cosa que le llevó a experimentar un importante cambio de estatus social, de negrero de los puertos a aristócrata y hacendado azucarero. En resumen: los hijos de Joaquim Gumà i Ferran heredaron, entre otras muchas propiedades, el ingenio Santa Rita por parte de su madre, el más importante de Matanzas.

EL LOBBY CATALÁN

Hemos visto que la vía matrimonial era el medio más sencillo para unir grandes fortunas, que, con otras ramificaciones empresariales y políticas, se constituían en grupos de presión. En el monográfico «El besavi va anar a Cuba» editado por el diario *El Punt* en 1998, se analiza el *lobby* conservador catalano-cubano integrado por un vasco y un cántabro de origen, Julián Zulueta y Antonio López López respectivamente, y por varios catalanes: el citado Josep Baró i Blanxart, Francesc Martí i Torrents, llamado Pancho Marty, y Salvador

Carlos M. de Cespedes Presidente de la Republica de Cuba,
 El General en Jefe del Ejercito Libertador de Cuba
 en uso de las facultades de que se halla investido por el
 Poder de la revolucion, espide esta Carta Patente de Comen-
 dor de quien en virtud de
 presente esta autorizado para armar uno o mas buques
 apresarse los del enemigo en el mar, y una vez en posesion
 uno o algunos de estos buques, el Comodoro
 procedera a tripularlos y armarlos en guerra bajo su mando
 cuya fuerza y tripulantes se compondra, por lo menos,
 la tercera parte de Cubanos y dos terceras estrange-
 ros Armado y tripulado un buque, el Comodoro
 procedera a las operaciones del corso bajo la bandera
 de Cuba, contra todo buque que enarbole la bandera espanola
 su conducta estandose estrictamente a las leyes internacionales es-
 tabas y reconocidas por las naciones civilizadas.

Dado bajo mi firma y sello en el dia

El Presidente
Carlos M. de Cespedes

El Gral. en Jefe del Ejto. Libertador
 P. a. Q. El Secret. de la Guerra
Manuel de Céspedes

Esta Patente es personal e intransferible. El
 Comodoro comunicara a este Gobierno sus opera-
 ciones en toda oportunidad que se le presente.

L'arenyenc Jaume Partagàs i Rabell va fundar al 1845 la fàbrica de cigars que encara es visita a Centro Habana
Jaume Partagàs, de Arenys de Mar, fundó en 1845 la fàbrica de cigarrs que aún se visita en Centro Habana

Samà i Mota. Per una altra banda, la filla d'Antoni López, Isabel López Bru, està casada amb Eusebi Güell i Bacigalupi, per tant, el sogre de López —Andreu Bru Puñet—, que havia tornat a Barcelona el 1846, i el seu consogre Joan Güell i Ferrer, que havia tornat a Barcelona el 1835, també tenen relacions amb el grup per mitjà del capitalista càntabre, que uneix les tres fortunes.⁹

Oriol Junqueras analitza el grup de pressió català des del punt de vista de la repatriació de capitals catalano-cubans que es produeix a partir del 1868. Abans d'aquesta data destaca el retorn de les fortunes de Miquel Biada —impulsor del ferrocarril de Barcelona a Mataró—, Joan Güell —fundador del Vapor Vell i de la Maquinista Terrestre i Marítima, entre moltes altres empreses— i Josep Xifré —promotor dels famosos Porxos d'en Xifré. I, posterior-

Samà, con sus sobrinos Joan y Salvador Samà. Se trata de un clan político-empresarial que tiene influencia directa sobre los capitanes generales de la isla e hilo directo con Madrid. Defiende por todos los medios posibles una Cuba española y esclavista con la única ideología de la conveniencia y como único medio de mantener sus respectivos emporios familiares, seriamente amenazados por los movimientos de liberación que dan comienzo en 1868. También se destacan algunas alianzas familiares: Zulueta y Samà son socios en algunos negocios y el primero está casado con una sobrina del segundo, Paquita Samà i Mota. Por otro lado, la hija de Antonio López, Isabel López Brú, está casada con Eusebi Güell i Bacigalupi, por tanto el suegro de López —Andreu Brú Puñet— que había regresado a Barcelona, en 1846, y su consuegro Joan Güell i Ferrer, que había vuelto a Barcelona

(Pàg. dreta) Curioso documento de Patente de Corso expedido por el gobierno en armas de Céspedes (1869-1873) a un navilier catalán —que el va guardar en blanc— per a perseguir vaixells espanyols en nom de Cuba, tot i que el cors s'havia abolit al 1856

(Pàg. dreta) Curioso documento de Patente de Corso expedido por el gobierno en armas de Céspedes (1869-1873) a un naviero catalán —quien lo guardó en blanco— para perseguir barcos españoles en nombre de Cuba, aunque el corso se había abolido en 1856

L'indian de Riudoms Joan Marrasé i Gispert va ser un dels contractistes que es van fer càrrec de les obres de l'Hotel Nacional (1930). L'establiment es va construir per rebre el turisme nord-americà que fugia de la Llei Seca als anys en què l'Havana era el gran jukebox del Carib

El indiano de Riudoms Joan Marrasé i Gispert fue uno de los contratistas que se hicieron cargo de las obras del Hotel Nacional (1930). El establecimiento se construyó para recibir al turismo norteamericano que huía de la Ley Seca en los años en que La Habana era el gran jukebox del Caribe

El ratpenat, símbol del Rom Bacardí, apareix darrere l'Hotel Plaza, un establiment de referència, regentat per hotelers catalans fins la revolució castrista

El murciélago, símbolo del ron Bacardí, detrás del Hotel Plaza, un establecimiento de referencia, regentado por hoteleros catalanes hasta la revolución castrista

Baix relleu Art Déco a l'emblemàtic edifici Bacardí a l'Havana, obra dels arquitectes Rodríguez, Fernández y Menéndez

Bajorrelieve art-déco en el emblemático edificio Bacardí en La Habana, obra de los arquitectos Rodríguez, Fernández y Menéndez

ment, les dels Samà, Martí, Soler i dels no catalans que, com Moré de la Bastida, Argüelles, Zulueta i López, trien establir-se a Barcelona com a enclavament més dinàmic d'Espanya. Per Junqueras, el grup influeix sobre els governs de Madrid igual com condicionava els capitans generals quan era a Cuba. A més gaudeix d'un gran prestigi social gràcies als títols nobiliaris i càrrecs polítics que obté, posem per exemple, un dels seus membres: Salvador Samà i Torrents* (1861-1933), marquès de Marianao, diputat per Gandesa, senador vitalici, alcalde de Barcelona en dues ocasions, membre de les juntes de les exposicions internacionals del 1888 i del 1929 i constructor de l'impressionant Parc Samà de Cambrils.¹⁰

NEGRERS, ABOLICIONISTES I ESCLAUS

Els esclaus africans van començar a entrar a Cuba amb el primer colonitzador, Diego de Velázquez, el 1511, quan una vegada exterminats els indis taïnos i siboneys, era necessària la mà d'obra gratuïta. La venda d'esclaus a Cuba, l'«asiento de negros», era un negoci summament lucratiu que l'Estat espanyol va concedir en monopoli als genovesos (1516), portuguesos (1640), neerlandesos (1695), francesos (1713) i britànics (1750). El 1821 Espanya va signar un tractat amb la Gran Bretanya que declarava il·legal la *trata*, i que permetia a l'armada britànica capturar els vaixells negrers i jutjar els seus capitans. En 24 anys es van capturar 56 embarcacions catalanes que transportaven eufemísticament «sacos de carbón», «éban» o simplement «bultos».¹¹ Al segle XIX la població de color ja superava la blanca amb escreix. L'abolició oficial de l'esclavitud a Cuba va arribar amb la llei del 13 de febrer del 1880, amb el govern liberal de Sagasta, per bé que la fi real no es va produir fins al 1886.

Per l'historiador cubà Manuel Moreno Friginals, els catalans es van dedicar durant poc temps a la venda d'esclaus, comerç que va estar majoritàriament en mans d'altres nacionalitats. Tanmateix els integrants del *lobby* al qual ens hem referit anteriorment eren quasi tots negrers: els Samà, Baró, Martí, López, Güell, Zulueta —aquest també va iniciar la importació de mà d'obra xinesa no esclava. Abans ho havien estat altres prohoms, com els dos fundadors de la Beneficència Catalana, Font i Guasch i Gener i Guasch, i alguns autors apunten que

Els Partagàs van vendre l'empresa a Bances i Cifuentes tot i que la marca encara se segueix comercialitzant a Cuba i Europa

Los Partagás vendieron la empresa a Bances y Cifuentes, aunque la marca se sigue comercializando en Cuba y Europa

en 1835, también tienen relaciones con el grupo a través del capitalista cántabro, que une las tres fortunas.⁹

Oriol Junqueras analitza el grup de pressió catalán desde el punto de vista de la repatriación de capitales catalano-cubanos que se produce a partir de 1868. Antes de esta fecha, destaca el retorno de las fortunas de Miquel Biada —impulsor del ferrocarril de Barcelona a Mataró—, Joan Güell —fundador del Vapor Vell y de la Maquinista Terrestre y Marítima, entre otras muchas empresas— y Josep Xifré —promotor de los famosos Porxos d'En Xifré—. Y, posteriormente, las de los Samà, Martí, Soler y de los no catalanes que, como Moré de la Bastida, Argüelles, Zulueta y López, escogen establecerse en Barcelona por su condición de enclave más dinámico de España. Para Junqueras, el grupo influye sobre los gobernantes de Madrid en igual medida que condicionaba a los capitanes generales cuando estaba en Cuba. Además, goza de un gran prestigio social gracias a los títulos nobiliarios y cargos públicos que obtiene, pongamos por caso, uno de sus miembros: Salvador Samà i Torrents* (1861-1933), marquès de Marianao, diputado por Gandesa, senador vitalicio, alcalde de Barcelona en dos ocasiones, miembro de las juntas de las exposiciones internacionales de 1888 y de 1929, y constructor del impresionante Parque Samà de Cambrils.¹⁰

NEGREROS, ABOLICIONISTAS Y ESCLAVOS

Los esclavos africanos empezaron a entrar en Cuba con el primer colonizador, Diego de Velázquez, en 1511, cuando,

El Teatre García Lorca acull al seu interior el Gran Teatre Tacón, construït pel barceloní Francesc Martí i Torrents

El Teatre García Lorca acoge en su interior al Gran Teatro Tacón, construido por el barcelonés Francesc Martí i Torrents

també el cèlebre Josep Xifré, que cada any alliberava un esclau el dia de Sant Josep i els feia portar un barret de xarol amb la placa «Xifré». El negrer més famós a Cuba va ser Francesc Martí i Torrents, Panxo Marty, del qual s'expliquen mil i una anècdotes, que fins i tot va portar a Cuba indis maies del Yucatán que es van acabar morint durant el viatge i per diverses malalties.

El marquès de Comillas

A Espanya es va crear una llegenda negra al voltant del capitalista càntabre instal·lat a Barcelona Antoni López, marquès de Comillas, que amb els estudis actuals s'ha demostrat totalment real. Les primeres notícies de la formació sobre la fortuna del marquès gràcies el tràfic de negres les va aportar el seu cunyat, Francisco Bru i Las-

una vez exterminados los indios taínos y siboneys, era necesaria la mano de obra gratuita. La venta de esclavos a Cuba, el «asiento de negros», era un negocio sumamente lucrativo que el Estado español concedió en monopolio a los genoveses (1516), portugueses (1640), holandeses (1695), franceses (1713) y británicos (1750). En 1821 España firmó un tratado con Gran Bretaña que declaraba ilegal la trata, y que permitía a la armada británica capturar los barcos negreros y juzgar a sus capitanes. En 24 años se capturaron 56 embarcaciones catalanas que transportaban, eufemísticamente, «sacos de carbón», «ébano» o simplemente «bultos». ¹¹ En el siglo XIX la población de color ya superaba ampliamente a la blanca. La abolición oficial de la esclavitud en Cuba llegó con la ley del 13 de febrero de 1880, con el gobierno liberal de Sagasta, si bien la conclusión real de la misma no se produjo hasta 1886.

Para el historiador cubano Manuel Moreno Fraginals, los catalanes se dedicaron durante poco tiempo a la venta de esclavos, que estuvo en su mayor parte en manos de otras nacionalidades. No obstante, los integrantes del *lobby* al que nos hemos referido anteriormente eran casi todos ellos negreros: los Samà, Baró, Martí, López, Güell, Zulueta —éste también inició la importación de mano de obra china no esclava—. Antes lo habían sido otros prohombres, como los fundadores de la Beneficencia Catalana, Font i Guasch y Gener i Guasch, y algunos autores apuntan que también lo fue el célebre Josep Xifré, quien todos los años liberaba a un esclavo el día de San José y los obligaba a llevar un sombrero de charol con una placa donde se leía «Xifré». El negrero más famoso de Cuba fue Francesc Martí i Torrents, Pancho Marty, de quien se explican mil y una anècdotes y que incluso introdujo en Cuba a indios mayas del Yucatán que acabaron por morir durante el viaje y a causa de enfermedades.

El marquès de Comillas

En España se creó una leyenda negra en torno al capitalista cántabro instalado en Barcelona Antonio López, marquès de Comillas, que con los estudios actuales ha demostrado ser totalmente real. Las primeras noticias de la formación de la fortuna del marquès sobre el tráfico de negros las aportó su cuñado, Francisco Brú i Lassús, quien publicó el libro *La verdadera vida de Antonio López y López por su cuñado Francisco Brú*, editado en Barcelona en 1885 a modo de ven-

sús, que va publicar el llibre *La verdadera vida de Antonio López y López por su cuñado Francisco Brú*, a Barcelona l'any 1885 com a revenja, segons els defensors de López, perquè el seu pare havia desviat l'herència cap al gendre en detriment dels fills. López tenia com a socis en el negoci negrer i en d'altres el seu sogre i el cunyat Andrés Bru i Lassús, i els germans bascos Satrústegui, futurs fundadors del Banc Atlàntic. A Barcelona els seus detractors li deien «lo negrer», i la seva estàtua del passeig de Colom, popularment «el negro Domingo», va ser enderrocada el 1936 per ser rehabilitada durant el franquisme. El primer monument que se li va erigir a Comillas tenia dues persones de color als peus. Sigui per rentar la seva imatge o per guanyar-se els favors de l'autoritat eclesiàstica, Antoni López va invertir un gran capital en el majestuós Seminari de Comillas, després Universitat Pontifícia de Comillas, de Domènec i Montaner. I en moltes obres de caritat que administrava el sacerdot almoïner i poeta Jacint Verdaguer, fins a l'històric i llarg enfrontament entre aquest i els Comillas-Güell, secundats per l'Església, que va sacsejar tot Barcelona. Curiosament, el seu fill Claudio López Bru té oberta una causa de beatificació des de mitjans del segle passat.

Els abolicionistes i els antiabolicionistes

Molts catalans eren abolicionistes *de facto*: tots els qui lluitaven a favor del bàndol rebel a les guerres per la independència. Els antiesclavistes catalans més cèlebres que no eren soldats van ser Antoni M. Claret i Clarà* (1807-1870), de Sallent, i Tomàs Gener i Buïgues (1787-1835), de Calella.

A Barcelona, però, el *lobby* conservador catalano-cubà era antiabolicionista, i l'any 1841 Miquel Biada i altres prohoms van dirigir una carta al regent Espartero queixant-se de les activitats antiesclavistes del comissionat anglès David Turnbull a l'Havana. Al febrer del 1873 es va constituir a Barcelona la Lliga Nacional Antiabolicionista, integrada per institucions com el Col·legi d'Advocats, Foment del Treball Nacional, la Caixa d'Estalvis i Mont de Pietat de Barcelona, l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre i una institució eclesiàstica: el Seminari Conciliar. No sorprèn tant la posició de l'Església si sabem que

Els mètodes artesanals de la fàbrica Partagàs han variat molt poc des del 1845
Los métodos artesanales de la fábrica Partagàs han variado muy poco desde 1845

ganza, según los defensores de López, porque su padre había desviado la herencia hacia el yerno en detrimento de los hijos. En el negocio negrero y en otros, López contaba como socios con su suegro y su cuñado Andrés Brú i Lassús y con los hermanos vascos Satrústegui, futuros fundadores del Banco Atlántico. En Barcelona sus detractores lo llamaban «lo negrer», y la estatua erigida en su honor en el barcelonés paseo de Colón, popularmente conocida como «el negro Domingo», fue derruida en 1936, para ser rehabilitada durante el franquismo. El primer monumento que tuvo en Comillas incluía a dos personas de color postradas a sus pies. Ya sea para lavar su imagen o para ganarse los favores de la autoridad eclesiástica, Antonio López invirtió un gran capital en el majestuoso Seminario de Comillas, después Universidad Pontificia de Comillas, de Domènec i Montaner. Así como en numerosas obras de caridad que administraba el sacerdote limosnero y poeta Jacint Verdaguer, hasta el largo e histórico enfrentamiento entre éste y los Comillas-Güell, secundados por la Iglesia, que conmocionó a toda Barcelona. Curiosamente, su hijo Claudio López Brú tiene abierta una causa de beatificación desde mediados del siglo pasado.

Los abolicionistas y los antiabolicionistas

Muchos catalanes eran abolicionistas *de facto*: todos los que luchaban a favor del bando rebelde en las guerras de independencia. Los antiesclavistas catalanes más cèlebres que no eran soldados fueron Antoni M. Claret i Clarà* (1807-1870), natural de Sallent, y Tomàs Gener i Buïgues (1787-1835), de Calella.

també participava com a accionista en la Compañía Transatlántica d'Antonio López, i d'altres negocis lucratiu com el monopoli del sucre. Junqueras destaca que l'odi popular contra aquests posicionaments públics de l'Església va explotar a la Setmana Tràgica del 1909.¹²

Els afro-cubans amb cognom català

Arran de la seva vida als ingenios molts esclaus van prendre el cognom del propietari català, i els seus descendents encara el mantenen avui en dia. A *Cuba siempre fidelísima* Dolors Genovès entrevista alguns besnéts d'esclaus cognominats Samà i Zulueta, que narren la seva accidentada història familiar. Els marquesos de Castellodorsius, de cognom Sentmenat, posseïen molts esclaus africans, els descendents dels quals s'anomenen Semaná o Semanat. Al segle xx han destacat molts boxejadors i músics descendents d'esclaus amb noms com: Bauzà, Bosch, Borrell, Cardona, Curet, Montaner, Montserrat, Prats, Romeu, Sabater i Teixidor.¹³ Un dels més coneguts és Ibrahim Ferrer, «el príncep del bolero».

Joaquim Roy també atribueix al gust de molts catalans per les dones de color els cognoms catalans de negres i mulats a tota la zona oriental, especialment a Santiago de Cuba, on hi havia més població de color que a la capital. Mentre que a l'Havana els catalans es casaven amb blanques, a l'Orient s'ajuntaven amb mulates, i els seus descendents i els dels francesos eren els «catalanes de pelo corto». Evidentment, també hi havia mestissatge a la resta de l'illa, però en menor grau. De les dues dones del cèlebre negrer Panxo Marty, instal·lat a Matanzas i l'Havana, la primera era blanca i la segona, mulata. El mestissatge apareixia en moltes havaneres, com la famosa *Mi madre fue una mulata*, que comença:

*Mi madre fue una mulata
y mi padre un federal,
y yo teniente de una fragata
que va y viene para ultramar.*

Sin embargo, en Barcelona el lobby conservador catalano-cubano era antiabolucionista, y en 1841 Miquel Biada y otros prohombres dirigieron una carta al regente Espartero para quejarse de las actividades antiesclavistas del comisionado inglés David Turnbull en La Habana. En febrero de 1873 se constituyó en Barcelona la Liga Nacional Antiabolucionista, integrada por instituciones como el Colegio de Abogados, Fomento Nacional del Trabajo, la Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Barcelona, el Instituto Agrícola Catalán de Sant Isidre y una institución eclesiástica: el Seminario Conciliar. La posición de la Iglesia no resulta tan sorprendente si sabemos que también participaba como accionista en la Compañía Transatlántica de Antonio López y en otros negocios lucrativos como el monopolio del azúcar. Junqueras destaca que el odio popular contra estos posicionamientos públicos de la Iglesia estalló durante la Semana Trágica de 1909.¹²

Los afro-cubanos con apellido catalán

A causa de su vida en los ingenios muchos esclavos tomaron el apellido del propietario catalán, y sus descendientes todavía lo mantienen hoy en día. En *Cuba siempre fidelísima*, Dolors Genovès entrevista a algunos biznietos de esclavos apellidados Samà y Zulueta que narran su accidentada historia familiar. Los marqueses de Castellodorsius, cuyo apellido es Sentmenat, poseían muchos esclavos africanos, cuyos descendientes se llaman Semaná o Semanat. En el siglo xx han destacado muchos boxeadores y músicos descendientes de esclavos con nombres como Bauzà, Bosch, Borrell, Cardona, Curet, Montaner, Montserrat, Prats, Romeu, Sabater y Teixidor.¹³ Uno de los más conocidos es Ibrahim Ferrer, «el príncipe del bolero».

Joaquim Roy también atribuye al gusto de muchos catalanes por las mujeres de color los apellidos catalanes de negros y mulatos en toda la zona oriental, especialmente en Santiago de Cuba, donde había más población de color que en la capital. Mientras que en La Habana los catalanes se casaban con blancas, en Oriente se juntaban con mulatas,

(Pàg. esq.) El sitgetà Facund Bacardí va establir la seva destil·leria d'alcohols a Santiago de Cuba al segle XIX. Els seus descendents van construir a l'Havana al 1930 un edifici de cinc pisos i 34 departaments cadascun per poder respondre als requeriments comercials de l'empresa

(Pàg. izq.) El sitgetano Facund Bacardí estableció su destilería de alcoholes en Santiago de Cuba en el siglo XIX. En 1930 sus descendientes construyeron en La Habana un edificio de 5 pisos y 34 departamentos cada uno para poder responder a los requisitos comerciales de la empresa

LA SOCIETAT DE BENEFICÈNCIA DE NATURALS DE CATALUNYA

La històrica i encara molt activa Societat de Beneficència de Naturals de Catalunya va ser una entitat pionera el 1840 a tots els països de l'Amèrica Llatina, i funciona a l'Havana com el bastió més sòlid de catalanitat de tota l'illa. Va néixer com una entitat dedicada a la caritat, punt de trobada de catalans i centre d'activitats del *lobby* —tots els catalans eminents van passar per la seva Junta—, i funciona avui en dia amb els mateixos propòsits excepte el darrer.

El 1990 va celebrar el 150è aniversari amb una gran gala a la Sala García Lorca del Gran Teatro de La Habana i el 1993 va publicar el seu *Llibre d'or (1941-1990)*, obra de l'escriptor Ernesto Chávez, continuació de l'anterior (1840-1940), que havia escrit l'intel·lectual exiliat Josep M. Poble. Al document fundacional la SBNC es declarava apolítica i oberta a les necessitats d'altres immigrants espanyols. Els seus socis reflectien totes les ideologies de cada moment. Quan un grup s'enfortia ideològicament s'escindia i creava una nova societat. Quan una societat catalana —en van proliferar moltíssimes a l'Havana— s'escindia, els seus fons i patrimoni anaven a la Beneficència, que es considerava el pilar de tota la resta. Simbòlicament, per les celebracions comunes, com l'homenatge a Maragall del 1912, totes les entitats catalanes s'unien. La SBNC estava molt relacionada amb els escolapis de Guanabacoa, tots catalans de naixement i procedents de les comarques catalanes de l'interior, amb comptades excepcions. De l'impressionant patrimoni que la SBNC va acumular a base de donacions dels socis, segueix conservant-se el panteó *art-déco* al cementiri de Colom, amb l'aconseguit vitrall de la Moreneta; l'edifici social al carrer Consulado, 68, a Centro Habana, i l'ermita de Montserrat, a la carretera de Rancho Boyeros, a prop de l'aeroport, on s'hi troben molts símbols del catalanisme cubà, com el famós faristol del Centre Català amb la bandera estelada independentista.

L'historiador Ernesto Chávez ha resumit l'evolució de la Societat al llarg del segle xx en cinc etapes, la més

y sus descendientes y los de los franceses eran los «catalanes de pelo corto». Evidentemente, también se producía mestizaje en el resto de la isla, pero en menor grado. De las dos esposas del célebre negrero Pancho Marty, instalado en Matanzas y La Habana, la primera era blanca y la segunda, mulata. El mestizaje aparecía en muchas habaneras, como la famosa «Mi madre fue una mulata», que empieza así:

*Mi madre fue una mulata
Y mi padre un federal,
Y yo teniente de una fragata
Que va y viene para ultramar.*

LA SOCIEDAD DE BENEFICENCIA DE NATURALES DE CATALUÑA

La històrica y aún muy activa Sociedad de Beneficencia de Naturales de Cataluña (SBNC) fue la pionera en 1840 en todos los países de América Latina, y funciona en La Habana como el bastión más sólido de catalanidad de toda la isla. Nació como una entidad dedicada a la caridad, punto de encuentro de catalanes y centro de actividades de *lobby* —todos los catalanes eminentes pasaron por su Junta— y hoy en día funciona con los mismos propósitos salvo el último.

En 1990 celebró su 150 aniversario con una gran gala en la Sala García Lorca del Gran Teatro de La Habana, y en 1993 publicó su *Libro de oro (1941-1990)*, obra del escritor Ernesto Chávez, continuación del anterior (1840-1940), que había escrito el intelectual exiliado Josep M. Poble. En el documento fundacional la SBNC se declaraba apolítica y abierta a las necesidades de otros inmigrantes españoles. Sus socios resumían todas las ideologías de cada momento. Cuando un grupo se fortalecía ideológicamente, se escindía y creaba una nueva sociedad. Cuando una sociedad catalana —proliferaron muchas de ellas en La Habana— se escindía, sus fondos y su patrimonio pasaban a la Beneficencia, que se consideraba el pilar de todas las demás. Simbólicamente, para las celebraciones comunes, como el homenaje a Maragall en 1912, todas las entidades catalanas se unían. La SBNC estaba muy vinculada a los

(Pàg. dreta) Detall del coronament de l'edifici Bacardí, l'ornamentació del qual es va realitzar amb marbres i materials nobles procedents d'Europa
(Pàg. dreta) Detalle del coronamiento del edificio Bacardí, cuya ornamentación se realizó con mármoles y materiales nobles procedentes de Europa

gloriosa de les quals és la que comprèn la dècada 1949-1958, quan es ven La Loma de los Catalanes per construir la plaza de la Revolución i es construeix la nova ermita de Montserrat. La més decadent és la de 1959-1969, quan decreix el capital, el nombre de socis i les activitats.¹⁴ Amb la revitalització de finals de segle xx, la dinàmica SBNC té 1.515 associats, i la seva penya del Futbol Club Barcelona és molt freqüentada pels socis i pels catalans que visiten el país. Al pati de l'edifici, a Centro Habana, hi llueix l'última instal·lació del poeta visual Joan Brossa, feta per aquest membre del grup Dau al Set abans de morir el 1999. La junta directiva, a la tardor del 2004, està integrada pel president, el fotoperiodista Jorge Oller i Oller;* el vicepresident, Juan Ferran Oliva; la secretària, M. Dolores Rosich Leal, i la tesorera, Leila Benson Navarro, a més de vuit vocals.¹⁵ També és molt activa durant tot l'any a Camagüey la Germanor Catalana, presidida per Roberto Domingo Freixa; seguida de l'Asociación Catalana General José Miró Argenter de Cienfuegos, presidida per Luis Daniel Vitulloch Couto; la de Santiago, presidida per J. Pujals; la d'Holguín, i la de Matanzas.

Algunes altres agrupacions històriques de catalans a l'illa molt actives als segles XIX i XX han estat el Grop Nacionalista Radical de Santiago, el Blok Nacionalista de Guantánamo, la Colla Catalunya de Matanzas, Lo Progrés Català i el Coro Catalán de Cárdenas, i a l'Havana el Centre Català, la Casa Pairal, El Gavilán i Las Dulzuras de Euterpe, el Club Separatista Català Número 1, la Colla de Sant Mus, el club esportiu Catalònia Football Club i el Club Catalònia.

EL GRAN NEGOCI DE LES GUERRES COLONIALS

Malgrat que des del punt de vista peninsular sempre s'ha parlat del «desastre del 98» com d'una desfeta en tots els sentits, les tres guerres de la independència que van concloure amb la pèrdua de la colònia van acabar essent un benefici econòmic per a tot el país. Els més directament beneficiats per un negoci tan luctuós, que en van treure resultats aclaparadors, van ser els empresaris i financers que subministraven material, serveis i crèdits a l'Estat, com Antoni López a través del Banc Hispano Colonial i de la seva naviliera, la Compañía

escolapios de Guanabacoa, todos ellos catalanes de nacimiento y procedentes de las comarcas catalanas del interior, salvo contadas excepciones. Del impresionante patrimonio que la SBNC acumuló a base de donaciones de los socios, se sigue conservando el panteón *art-déco* en el cementerio de Colón, con el logrado vitral de la Moreneta, el edificio social en la calle Consulado, 68, en Centro Habana, y la ermita de Montserrat, en la carretera de Rancho Boyeros, cerca del aeropuerto, donde pueden encontrarse muchos símbolos del catalanismo cubano, como el famoso atril del Centre Català con la bandera independentista catalana.

El historiador Ernesto Chávez ha resumido la evolución de la Sociedad a lo largo del siglo XX en cinco etapas, la más gloriosa de las cuales es la década 1949-1958, cuando se vende la Loma de los Catalanes para construir la plaza de la Revolución y se construye la nueva ermita de Montserrat. La más decadente es la de 1959-1969, cuando mengua el capital, el número de socios y las actividades.¹⁴ Con la revitalización de finales del siglo XX, la dinámica SBNC cuenta con 1.515 asociados, y su penya del Fútbol Club Barcelona es muy frecuentada por los socios y por los catalanes que visitan el país. En el patio del edificio, en Centro Habana, brilla con luz propia la última instalación del poeta visual Joan Brossa, realizada por este miembro del grupo Dau al Set antes de fallecer en 1999. En el otoño de 2004, la Junta Directiva está integrada por el presidente, el fotoperiodista Jorge Oller i Oller*, el vicepresidente, Juan Ferrer Oliva, la secretaria, M. Dolores Rosich Leal, y la tesorera, Leila Benson Navarro, amén de ocho vocals.¹⁵ También es muy activa durante todo el año en Camagüey la Germanor Catalana, presidida por Roberto Domingo Freixa; seguida de la Asociación Catalana General José Miró Argenter de Cienfuegos, presidida por Luis Daniel Vitulloch Couto; la de Santiago, presidida por J. Pujals; la de Holguín; y la de Matanzas.

Otras agrupaciones históricas de catalanes en la isla muy activas en los siglos XIX y XX han sido el Grop Nacionalista Radical de Santiago, el Blok Nacionalista de Guantánamo, la Colla Catalunya de Matanzas, Lo Progrés Català y el Coro Catalán de Cárdenas, y, en La Habana, el Centre Català, la Casa Pairal, El Gavilán y Las Dulzuras de Euterpe, el Club Separatista Catalán Número 1, la Colla de Sant Mus, el club deportivo Catalònia Football Club y el Club Catalònia.

Transmediterránea, que va transportar les tropes i els subministraments de l'exèrcit a l'illa, tot i que després de la derrota fossin els vaixells americans els que van repatriar els soldats vençuts.

Jordi Maluquer de Motes ha demostrat que, malgrat que les pèrdues econòmiques de la guerra van existir, el balanç amb els beneficis obtinguts és positiu: van augmentar el PIB i la renda per habitant —espanyola i catalana—, la despesa i l'estalvi de les famílies, i es van dinamitzar la producció i el mercat interior. Acatat el cicle de les guerres comença un cicle inversor extraordinari: el volum d'inversions al 1901 no es torna repetir fins a l'any 1965. I potser la dada més significativa és que es creen grans institucions financeres que encara perviuen: el grup Santander (Banco Español de Crédito, 1902), BBV (Banco de Vizcaya, 1901), Central-Hispano (Banco Hispano-Americano, 1901) i la Caixa (Caixa de Pensions per a la Velleja i d'Estalvis, 1904).

Maluquer ha recollit els testimonis de quatre analistes de l'època sobre la revifalla econòmica. Són Albert Rusiñol i Frederic Rahola, de Foment del Treball Nacional, que diuen el 1899: «Les conseqüències immediates de la guerra no han estat tan terribles com es temia ni han donat lloc a l'aguda crisi que prevèiem»; l'empresari basc Pablo de Alzola y Minondo deia el 1901: «S'ha recuperat més aviat d'allò que es podia esperar de la pèrdua d'aquells mercats amb el ràpid desenvolupament del mercat interior», i els economistes francesos Joseph Berge el 1904 i Edouard Escarra el 1908. Aquest últim comentava: «Després de la derrota del 1898 no s'acaba pas l'activitat industrial catalana. Ben al contrari, assistim a la creació de noves branques de producció».¹⁶

EL SEGLE XX. LA REVOLUCIÓ DEL 1959

I «LA SEGUNDA CUBA»

En aquest capítol hem repassat les principals fortunes del segle XIX, la majoria de les quals van repatriar els seus capitals, amb les conseqüències culturals i socials que s'analitzen al capítol 5, dedicat als «indians» o «americans». Molts altres empresaris catalans es van quedar a l'illa, on al llarg del segle XX van consolidar els seus empiris familiars, i amb el triomf de la revolució cas-

EL GRAN NEGOCIO DE LAS GUERRAS COLONIALES

Pese a que desde el punto de vista peninsular siempre se ha hablado del «desastre del 98» como una debacle en todos los niveles, las tres guerras por la independencia que concluyeron con la pérdida de la colonia acabaron siendo un beneficio económico para todo el país. Quienes resultaron más directamente beneficiados por un negocio tan luctuoso y sacaron los resultados aplaudidos fueron los empresarios y financieros que suministraban material, servicios y créditos al Estado, como Antonio López a través del Banco Hispano Colonial y de su naviera, la compañía Transmediterranea, que transportó las tropas y los suministros del ejército a la isla, aunque después de la derrota fuesen los barcos americanos los que repatriaron a los soldados derrotados.

Jordi Maluquer de Motes ha demostrado que, aunque las pérdidas económicas de la guerra existieron, el balance con respecto a los beneficios obtenidos es positivo: aumentaron el PIB y la renta por habitante —española y catalana—, el gasto y el ahorro de las familias, y la producción y el mercado interior adquirieron un mayor dinamismo. En cuanto acaba el ciclo de las guerras, comienza un ciclo inversor extraordinario cuyo volumen en 1901 no vuelve a repetirse hasta el año 1965. Y el dato más significativo es quizá que se crean grandes instituciones financieras que todavía perviven: el grupo Santander (Banco Español de Crédito, 1902), BBV (Banco de Vizcaya, 1901), Central-Hispano (Banco Hispano-Americano, 1902) y La Caixa (Caixa de Pensions per a la Velleja i d'Estalvis, 1904).

Maluquer ha recogido los testimonios de cuatro analistas de la época sobre la reactivación económica: Albert Rusiñol y Frederic Rahola, de Fomento del Trabajo Nacional en 1899: «Las consecuencias inmediatas de la guerra no han sido tan terribles como se temía ni han dado lugar a la aguda crisis que preveíamos»; el empresario vasco Pablo de Alzola y Minondo en 1901: «Se ha recuperado más pronto de lo que se podía esperar de la pérdida de aquellos mercados con el rápido desarrollo del mercado interior»; y los economistas franceses Joseph Berge en 1904 y Edouard Escarra en 1908. Este último comentaba: «Después de la derrota de 1898 no se acaba ni mucho menos la actividad industrial catalana. Bien al contrario, asistimos a la creación de nuevas ramas de producción».¹⁶

trista el 1959 els seus descendents es van instal·lar a Miami, «la segunda Cuba», on resideixen els Bacardí, els Gelats, els Macià, els Aixalà... Emilio Bacardí Moreau,* fill del sitgetà Facund Bacardí i Masó,* va ser el primer alcalde de Santiago després de la independència i hi va fundar un museu d'aire neoclàssic que porta el seu nom. Els seus descendents van exportar internacionalment la marca del ratpenat i es van fer construir a l'Havana un espectacular edifici *art-déco* al davant de l'Hotel Plaza, també regentat per catalans i a pocs metres del cèlebre local Floridita, fundat per catalans, on el lloretenc Constantí Ribalagua, «Don Constante» (1888-1952), va inventar el daiquiri i va entrar a la literatura a través de la novel·la *Illes en el golf* (1970), del Nobel Ernest Hemingway. Narcís Gelats, també de Lloret, va impulsar, entre molts altres negocis, la banca que porta el seu nom. Narcís Macià i Domènech, nascut a Barcelona d'una nissaga naviliera de Lloret amb llarga relació amb Amèrica, va ser un destacat directiu, també entre moltes altres ocupacions, de la Cambra de Comerç de l'Havana i de la cervesera La Tropical, presidida per Gelats i de la qual era vicepresident Josep Aixalà, del Vendrell. Macià va rebre a casa seva el seu homònim Francesc Macià i Ventura Gassol el 1928, tal com explicava el seu fill Narcís, «Chicho», des de Miami.¹⁷ Els darrers són tres dels cinc presidents d'honor de la SBNC. Aquests cognoms històrics del segle xx i centenars d'altres segueixen relacionant-se econòmicament amb l'illa, per a la qual constitueixen un pilar indispensable, amb l'enviament mensual de les «remesas» als seus familiars, un actiu molt important de l'economia cubana, juntament amb el turisme d'aquests mateixos cubanoamericans. També des de Miami, molts d'ells actuen com a oposició política al règim de Fidel Castro, amb protagonisme en episodis com el del port de Mariel (1980).

EL SIGLO XX. LA REVOLUCIÓN DE 1959 Y «LA SEGUNDA CUBA»

En este capítulo hemos repasado las principales fortunas del siglo XIX, la mayor parte de las cuales repatriaron sus capitales con las consecuencias culturales y sociales que se analizan en el capítulo 5, dedicado a los «indianos» o «americanos». Muchos otros empresarios catalanes se quedaron en la isla, donde en el transcurso del siglo XX consolidaron sus emporios familiares, y con el triunfo de la revolución castrista en 1959, sus descendientes se instalaron en Miami, «la segunda Cuba», donde residen los Bacardí, los Gelats, los Macià, los Aixalà... Emilio Bacardí Moreau*, hijo del sitgetano Facund Bacardí i Masó*, fue el primer alcalde de Santiago después de la independencia, ciudad donde fundó un museo de aire neoclásico que lleva su nombre. Sus descendientes exportaron internacionalmente la marca del murciélago, y en La Habana se hicieron construir un espectacular edificio *art-déco* delante del Hotel Plaza, también regentado por catalanes y a pocos metros del cèlebre local Floridita, fundado por catalanes, donde Constantí Ribalagua, «Don Constante» (1888-1952), natural de Lloret de Mar, inventó el daiquiri y entró en la literatura a través de la novela *Islas en el golfo* (1970), del premio Nobel Ernest Hemingway. Narcís Gelats, también de Lloret, impulsó, entre otros muchos negocios, la banca que lleva su nombre. Narcís Macià i Domènech, nacido en Barcelona en el seno de una familia de navieros de Lloret con una larga relación con América, fue un destacado directivo, también entre otras muchas ocupaciones, de la Cámara de Comercio de La Habana y de la cerverera La Tropical, presidida por Gelats y de la que era vicepresidente Josep Aixalà, del Vendrell. Macià recibió en su casa a su homónimo Francesc Macià y a Ventura Gassol en 1928, como explicaba su hijo Narcís, «Chicho», desde Miami.¹⁷ Los últimos son tres de los cinco presidentes de honor de la SBNC. Estos apellidos históricos del siglo XX y cientos de otros siguen relacionándose económicamente con la isla, para la que constituyen un pilar indiscutible, con el envío mensual de las «remesas» a sus familiares, un activo muy importante de la economía cubana junto con el turismo de estos mismos cubano-americanos. También desde Miami, muchos de ellos actúan como oposición política al régimen de Fidel Castro, con protagonismo en episodios como el del puerto de Mariel (1980).

1. Jordi Maluquer de Motes és citat a Costa (1999), pàg. 18.
2. Costa (1999), pàg. 23.
3. A Cantàbria, els *jándalos* són els qui han emigrat a Andalusia i tornen a la seva terra. Antoni López, nascut a Comillas, va treballar abans de complir 10 anys a Lebrija, Xerès i Cadis, i entre els 12 i 14 anys va marxar a Cuba a bord del vaixell d'un muntanyès com ell. Sempre movent-se entre paisans, va obrir el seu *baratillo* amb un altre càntabre, Manuel Calvo. La relació amb la colònia catalana comença al cap de deu anys, quan López va a Barcelona per casar-se amb la filla de l'arrendador del seu local, Andreu Bru i Puñet, el 1848, i ja no s'acabarà, ja que López s'instal·la al cap de poc a Barcelona, on mor el 1883. Als Bacardí l'experiència de la merceria els va anar molt malament i no van poder saltar a la destil·lació d'alcohols fins que no van rebre l'herència d'una tia, consistent en una petita destil·leria i vint esclaus.
4. Cabré (2003), pàg. 85.
5. Altres casos d'emigrants de Begur que analitza Lluís Costa, significatius per fer un retrat robot de l'emigració catalana, són l'exportador vitícola Bonaventura Caner i Ferriol, l'hisendat sucrer Josep Ferrer i Sirés, el comerciant Agustí Ferriol Bataller i Santiago Mauri, comerciant tèxtil.
6. *Sacarocracia* és un terme per definir la burgesia sucrera criolla introduït per l'historiador Manuel Moreno Fragonals. L'adjectiu *criollos* per referir-se als nascuts a Cuba, encara que siguin fills d'espanyols, va ser utilitzat per primera vegada en l'obra *Espejo de paciencia* (1630), de Silvestre de Balboa.
7. Josep M. Fradera és citat a Costa (1999), pàg. 18.
8. Mentre que Baró va desenvolupar la seva carrera a Cuba, Pau Soler i Ballester i el seu fill Pau Soler i Morell van ser indians, amb la qual cosa l'empori familiar dels Soler es ramificava sòlidament als dos continents. A Vilanova van contribuir a la portada d'aigües i del ferrocarril, a la construcció de la nova casa de la vila, a la primera caixa d'estalvis de Vilanova, al Banc de Vilanova, a fàbriques tèxtils...
9. Vinyals (1998): *El besavi va anar a Cuba*, monogràfic produït per *El Punt Diari* de Girona.
10. Junqueras (1998), pàgs. 105-110.
11. Jardí (1998), pàg. 14.
12. *Ibid.*, pàg. 205 i nota 10.
13. Roy (1999), pàgs. 41 i 42.
14. Chávez (1993), pàgs. 57-107.
15. M. Dolores Rosich ens facilita l'actualització de dades amb un correu electrònic del 20.8.2004: dels 1.515 associats, 104 són naturals de Catalunya, 642 fills de catalans, 121 néts, 50 besnéts, 564 cubans i 34 benefactors. Els vocals de la junta són Mercedes Rubira, Yskra Lipiz, Alina Herrera, Luis E. Cura, Domingo Vila, Evelyn Vidal, Luisa V. Ribot i Alberto Vilamala.
16. Maluquer (1998), pàgs. 74-81.
17. Narcís Macià i Domènech va rebre el president de la Gene-

1. Jordi Maluquer de Motes se cita en Costa (1999), pág. 18.
2. Costa (1999), pág. 23.
3. En Cantabria, los *jándalos* son los que han emigrado a Andalucía y regresan a su tierra. Antonio López, nacido en Comillas, trabajó antes de cumplir 10 años de edad en Lebrija, Jerez y Cádiz, y entre los 12 y los 14 años se marchó a Cuba a bordo del barco de un montañés como él. Siempre moviéndose entre paisanos, abrió su *baratillo* con otro cántabro, Manuel Calvo. La relación con la colonia catalana comienza al cabo de 10 años, cuando López viaja a Barcelona para casarse con la hija del arrendador de su local, Andreu Brú i Puñet, en 1848, y ya no se acabará, puesto que López se instala poco después en Barcelona, donde muere en 1883. A los Bacardí la experiencia de la mercería les fue muy mal y no pudieron saltar a la destilación de alcoholes hasta que recibieron la herencia de una tía, consistente en una pequeña destilería y 20 esclavos.
4. Cabré (2003), pág. 85.
5. Otros casos de emigrantes de Begur que analiza Lluís Costa, significativos con vistas a efectuar un retrato robot de la emigración catalana, son el exportador vitícola Bonaventura Caner i Ferriol, el hacendado azucarero Josep Ferrer i Sirés, el comerciante Agustí Ferriol Bataller y Santiago Mauri, comerciante textil.
6. «*Sacarocracia*» es un término para definir a la burguesía azucarera criolla, introducido por el historiador Manuel Moreno Fragonals. El adjetivo «criollos» para referirse a los nacidos en Cuba, aunque sean hijos de españoles, se utilizó por primera vez en la obra *Espejo de paciencia* (1630), de Silvestre de Balboa.
7. Josep M. Fradera se cita en Costa (1999), pág. 18.
8. Mientras que Baró desarrolló su carrera en Cuba, Pau Soler i Ballester i su hijo Pau Soler i Morell fueron indianos, con lo cual el emporio familiar de los Soler se ramificaba sólidamente en ambos continentes. En Vilanova contribuyeron al suministro de aguas y a la llegada del ferrocarril, a la construcción del nuevo ayuntamiento, a la primera Caja de Ahorros de Vilanova, al Banco de Vilanova, a fábricas textiles...
9. Vinyals (1998): «El besavi va anar a Cuba», monográfico producido por *El Punt Diari* de Girona.
10. Junqueras (1998), pág. 105-110.
11. Jardí (1998), pág. 14.
12. *Ibid.*, pág. 205 y nota 10.
13. Roy (1999), pág. 41 y 42.
14. Chávez (1993), pág. 57-107.
15. M. Dolores Rosich nos facilita la actualización de datos en el correo electrónico del 20.08.2004: de los 1.515 asociados, 104 son naturales de Cataluña, 642 hijos de catalanes, 121 nietos, 50 biznietos, 564 cubanos y 34 benefactores. Los vocales de la Junta son Mercedes Rubira, Yskra Lipiz, Alina Herrera, Luis E. Cura, Domingo Vila, Evelyn Vidal, Luisa V. Ribot y Alberto Vilamala.
16. Maluquer (1998), pág. 74-81.
17. Narcís Macià i Domènech recibió al presidente de la Gene-

ralitat i li va expressar diplomàticament la seva divergència d'idees polítiques comentant: «Aunque nuestros caminos divergen, todos los caminos llevan a Roma, por lo cual algún día es de esperar que nos encontraremos». L'anècdota la va explicar Narcís Macià fill, ja ancià, al seu fillol, Carles Macià i Aldrich, en una visita a Miami. Notes de l'entrevista a Carles Macià, agost del 2004.

BIBLIOGRAFIA

- Aixalà Casellas, José (1937): *Cromos de Antaño*, Maza, Caso y Compañía, l'Havana.
- Altadill Giner, Miquel (2003): «El ferrocarril de Gumà, un somni fet realitat», *Retrat* núm. 11, Ajuntament de Vilanova i la Geltrú.
- Brú, Francisco (1885): *La verdadera vida de Antonio López y López por su cuñado Francisco Brú*, Barcelona.
- Cabré Massot, Tate (2003): «Estilo catalán», dins «La costa dels indians, el llegat dels catalans de Cuba», a *Descobrir Catalunya*, núm. 67, pàgs. 40-97.
- Comas, Montserrat, i Glòria Llompart (1997): *Americanos/Indios, l'altra cara del Garraf*, Publicacions Aula Romàntica, Consell Comarcal del Garraf, Vilanova i la Geltrú.
- Costa Fernández, Lluís (1999): *L'illa dels somnis, l'emigració de Begur a Cuba al segle XIX*, Ajuntament de Begur.
- Chávez, Ernesto (1992): *Libro de oro (1941-1990) Llibre d'or. Sociedad de Beneficencia de Naturales de Catalunya*, Generalitat de Catalunya, Comissió Amèrica i Catalunya 1992.
- Diccionari dels catalans d'Amèrica*, Generalitat de Catalunya / Curial, 4 vols., Barcelona.
- Diversos autors (1998): «*Escolta Espanya*». *Catalunya i la crisi del 98*, Generalitat de Catalunya / Proa, Barcelona.
- Fríguls Ferrer, Juan E. (1994): *Catalanes en Cuba*, Publicigraf, l'Havana.
- Jardí, Enric (1998): *El desastre colonial i Catalunya*, Pòrtic, Comissió 1898, Barcelona.
- Junqueras, Oriol (1998): *Els catalans i Cuba*, Proa, Comissió 1898, Barcelona.
- Labraña, José M. (1944): *Evocación de Don José Aixalà y Casellas*, Sociedad de Beneficencia de Naturales de Cataluña, l'Havana.
- Maluquer de Motes, Jordi (1998): «Les conseqüències econòmiques de les guerres colonials», dins «*Escolta Espanya*». *Catalunya i la crisi del 98*, Generalitat de Catalunya / Proa, Barcelona.
- Martí, Carlos (1920): *Los catalanes en América. Cuba*, Editorial Hernández, l'Havana.
- Martí, Carlos (1923): «Influencia de los catalanes en el comercio e industria de Cuba». Premiada als Jocs Florals Catalans de Cuba, l'Havana, 1923.
- Martí, Carlos (1927): *El progreso catalán en América*, J. Giralt y Cía. Editores, Santiago de Xile, t. IV.
- Padura Fuentes, Leonardo (1990): «Catalanes en Cuba: la aventura americana», *Juventud Rebelde* (maig de 1990), sèrie de tres reportatges.

ralitat y, diplomáticamente, le expresó su divergencia de ideas políticas con el siguiente comentario: «Aunque nuestros caminos divergen, todos los caminos llevan a Roma, por lo cual algún día es de esperar que nos encontraremos». La anécdota la explicó Narcís Macià hijo, ya anciano, a su ahijado, Carles Macià i Aldrich, en una visita a Miami. Notas de la entrevista a Carles Macià, agosto de 2004.

BIBLIOGRAFÍA

- Aixalà Casellas, José (1937): *Cromos de Antaño*, Maza, Caso y Compañía, La Habana.
- Altadill Giner, Miquel (2003): *El ferrocarril de Gumà, un somni fet realitat*, *Retrat* n.º 11, Ajuntament de Vilanova i la Geltrú.
- Brú, Francisco (1885): *La verdadera vida de Antonio López y López por su cuñado Francisco Brú*, Barcelona.
- Cabré Massot, Tate (2003): «Estilo catalán», dentro de «La costa dels indians, el llegat dels catalans de Cuba», en *Descobrir Catalunya*, n.º 67, pàgs. 40-97.
- Comas, Montserrat y Glòria Llompart (1997): *Americanos/Indios, l'altra cara del Garraf*, Publicacions Aula Romàntica, Consell Comarcal del Garraf, Vilanova i la Geltrú.
- Costa Fernández, Lluís (1999): *L'illa dels somnis, l'emigració de Begur a Cuba al segle XIX*, Ajuntament de Begur.
- Chávez, Ernesto (1992): *Libro de oro (1941-1990). Sociedad de Beneficencia de Naturales de Cataluña*, Generalitat de Catalunya, Comissió Amèrica i Catalunya 1992.
- Diccionari dels catalans d'Amèrica*, Generalitat de Catalunya / Curial, 4 vols., Barcelona.
- DD. AA. (1998): «*Escolta Espanya*». *Catalunya i la crisi del 98*, Generalitat de Catalunya/Proa, Barcelona.
- Fríguls Ferrer, Juan E. (1994): *Catalanes en Cuba*, Publicigraf, La Habana.
- Jardí, Enric (1998): *El desastre colonial i Catalunya*, Pòrtic, Comissió 1898, Barcelona.
- Junqueras, Oriol (1998): *Els catalans i Cuba*, Proa, Comissió 1898, Barcelona.
- Labraña, José M. (1944): *Evocación de Don José Aixalà y Casellas*, Sociedad de Beneficencia de Naturales de Cataluña, La Habana.
- Maluquer de Motes, Jordi (1998): «Les conseqüències econòmiques de les guerres colonials», en «*Escolta Espanya*». *Catalunya i la crisi del 98*, Generalitat de Catalunya/Proa, Barcelona.
- Martí, Carlos (1920): *Los catalanes en América. Cuba*, Editorial Hernández, La Habana.
- Martí, Carlos (1923): «Influencia de los Catalanes en el Comercio e Industria de Cuba». Premiada en los Juegos Florales Catalanes de Cuba, La Habana, 1923.
- Martí, Carlos (1927): *El progreso catalán en América*, J. Giralt y Cía. Editores, Santiago de Chile, t. IV.
- Padura Fuentes, Leonardo (1990): «Catalanes en Cuba: La aventura americana», *Juventud Rebelde* (mayo de 1990), serie de tres reportajes.

Roy, Joaquim (1988): *Catalunya a Cuba*, Barcino, Barcelona.
Sánchez, Raquel (1999): *Antonio López y López, primer marqués de Comillas*, Cantàbria.
Segura Soriano, Isabel (1997): *Viatgers catalans al Carib: Cuba*, Biblioteca Serra d'Or, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
Segura Soriano, Isabel (1999): *7 passejades per l'Havana*, La Campana, Barcelona.
Vázquez Montalbán, Manuel (1999): *Y Dios entró en La Habana*, El País Aguilar, Madrid.
Vinyoles, Carme, Pau Lanao i Miquel Torns (1998): *El besavi va anar a Cuba*, El Punt, Girona.

FONTS D'INTERÈS EN ALTRES SUPORTS DOCUMENTALS

Genovès, Dolors (1998): *Cuba siempre fidelísima*, documental produït per Televisió de Catalunya. Publicat en DVD per la revista *Sàpiens* / TV3, dins la col·lecció «Els millors documentals històrics», Barcelona, 2004.

FILMOGRAFIA

Herralde, Gonzalo (1992): *La fiebre d'or* (165'):
www.gna.es/cinemadirectors/films/herral6.htm
Ribas, Antoni (1976): *La ciutat cremada* (160'):
www.gna.es/cinemadirectors/films/ribas1.htm
Verdaguer, Antoni (1993): *Havanera 1820* (150'):
www.gna.es/cinemadirectors/films/verda3.htm

PÀGINES WEB

Fotografia de Miquel Biada, impulsor del primer ferrocarril de la Península:
<http://www.caixalaietana.es/Biada>
Documental *Cuba siempre fidelísima*, TVC:
www.tvcatalunya.com/Cuba_fidelisima
Web de l'historiador Manuel Moreno Fragnals:
<http://www.morenofraginals.com/index.html>
La formació de l'empori d'Antonio López:
<http://www.filosofia.org/ave/001/a173.htm>

Roy, Joaquim (1988): *Catalunya a Cuba*, Barcino, Barcelona.
Sánchez, Raquel (1999): *Antonio López y López, primer marqués de Comillas*, Cantabria.
Segura Soriano, Isabel (1997): *Viatgers catalans al Carib: Cuba*, Biblioteca Serra d'Or, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
Segura Soriano, Isabel (1999): *7 passejades per l'Havana*, La Campana, Barcelona.
Vázquez Montalbán, Manuel (1999): *Y Dios entró en La Habana*, El País Aguilar, Madrid.
Vinyolas, Carme, Pau Lanao i Miquel Torns (1998): «el besavi va anar a Cuba», *El Punto*, Girona.

FUENTES DE INTERÉS EN OTROS SOPORTES DOCUMENTALES

Genovès, Dolors (1998): *Cuba siempre fidelísima*, documental producido por Televisió de Catalunya. Publicat en dvd per la revista *Sàpiens*/TV3, en la col·lecció «Els millors documentals històrics», Barcelona, 2004.

FILMOGRAFÍA

Herralde, Gonzalo (1992): *La fiebre d'or* (165'):
www.gna.es/cinemadirectors/films/herral6.htm
Ribas, Antoni (1976): *La ciutat cremada* (160'):
www.gna.es/cinemadirectors/films/ribas1.htm
Verdaguer, Antoni (1993): *Havanera 1820* (150'):
www.gna.es/cinemadirectors/films/verda3.htm

PÁGINAS WEB:

Fotografía de Miquel Biada, impulsor del primer ferrocarril de la Península:
<http://www.caixalaietana.es/Biada>
Documental *Cuba siempre fidelísima*, TVC:
www.tvcatalunya.com/Cuba_fidelisima
Web del historiador Manuel Moreno Fragnals:
<http://www.morenofraginals.com/index.html>
La formación del emporio de Antonio López:
<http://www.filosofia.org/ave/001/a173.htm>

Capítol 3

Del «catalanisme» al modernisme caribeny, segle XX

Del «catalanismo» al modernismo caribeño, siglo XX

Els constructors catalans a Cuba

El modernisme català en la història de l'arquitectura de Cuba

Mario Rotllant i Folcarà l'arquitectura del motlle Gaudí a Cuba

Una petjada catalana en l'arquitectura de la *Revolución*

Los constructores catalanes en Cuba

El modernismo catalán en la historia de la arquitectura de Cuba

Mario Rotllant i Folcarà y la arquitectura del molde

Gaudí en Cuba

Una huella catalana en la arquitectura de la *Revolución*

Detall de la façana de la casa-palau Rovirosa, que actualment acull el centre d'exposicions de l'Oficina de l'Historiador de Camagüey

Detalle de la fachada de la casa-palacio Rovirosa, que actualmente acoge el centro de exposiciones de la Oficina del Historiador de Camagüey

Centres d'arquitectura modernista a Cuba

Centros de arquitectura modernista en Cuba

[...] Y lo peor de todo: si se llega a caer la casa, tendríamos que mudarnos para otra, y entonces habría que empezar a nacer de nuevo [...]. Y si la casa no está llena de rendijas y por cada rendija puedo ver lo mismo que yo veo por éstas, yo no quiero vivir en ella. Y si la casa no tiene unas patas de chivo, colgando junto con unas mazorcas de maíz, del techo, yo tampoco quiero vivir en ella. Y si la casa no tiene una puerta esquina y en la puerta esquina no hay una yagua comida por el comején yo no quiero vivir en ella. Y aun teniendo todas estas cosas: si la casa no tiene un pozo, lleno de culantrillos y de voces, yo nunca viviré en ella... No, no puede haber otra casa que sea como ésta, y que esconda todas las cosas secretas que yo he hecho en ella. La otra será extraña para mí, y yo también le seré extraño [...].

REYNALDO ARENAS (Holguín, 1943-Nueva York, 1990)

Celestino antes del alba

«Cidade, rumor...»

Sophia de Mello Breyner

(Poesia)

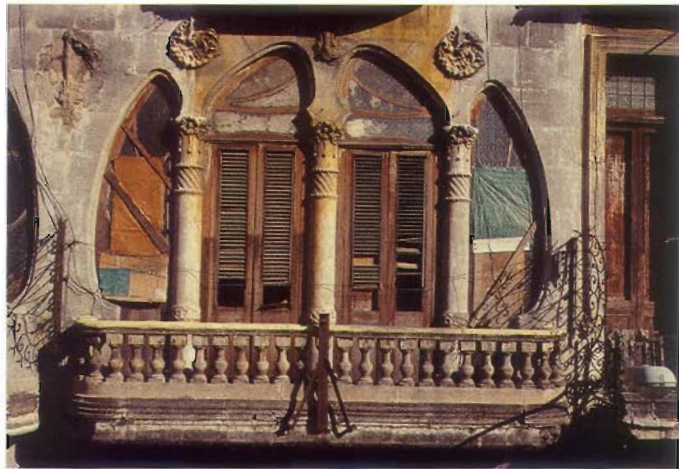
Ciutat,
 Remor que em prens avui per sempre
 En les cendres de l'antiga esplendor
 En la teva digníssima feresa d'existir.
 Malgrat les ruïnes i la mort que ara t'assetgen
 Una vida batega
 En l'alenar de la pedra i els jardins
 I en el profund neguit de les palmeres.
 Una vida
 Que m'ha robat totes les hores del repòs.

VINYET PANYELLA (Sitges, 1954)

Quintet de l'Havana, poema III

Del «catalanisme»
al modernisme caribeny,
segle xx

Del «catalanismo»
al modernismo caribeño,
siglo xx

Arc rampant al carrer Neptuno, 624-626, obra de Mario Rotllant (1911)

Arco rampante en la calle Neptuno, 624-626, obra de Mario Rotllant (1911)

ELS CONSTRUCTORS CATALANS A CUBA

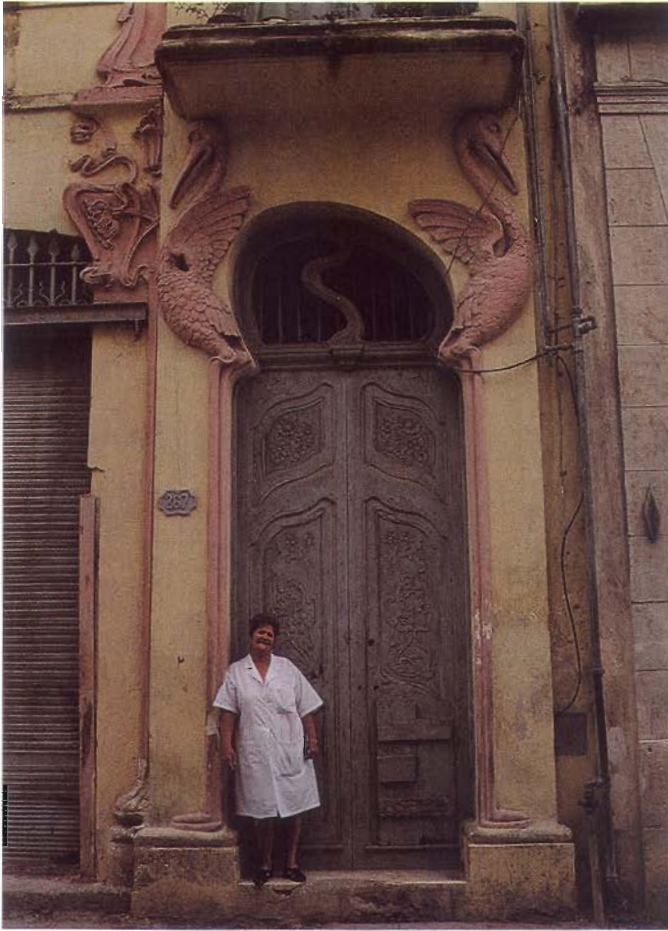
Coups de fouet cisellats a la fusta dels aparadors, acolorits vitralls i finíssims mosaics són alguns dels refinaments modernistes que la revolució estètica internacional del 1900 va introduir a Cuba. Hi van entrar de la mà de la nombrosa colònia catalana establerta des del segle XIX. No era un moviment constructiu que sorgís per generació espontània, sinó que tenia significatius precedents. Com afirma l'arquitecte José Linares Ferrera, hi ha dos grans moments dels constructors catalans en la història de l'arquitectura cubana: el modernisme al segle XX i l'expansió de l'Havana fora muralles al segle XIX.¹

Les interrelacions constructives entre Catalunya i Cuba potser comencen, però no s'acaben, amb aquests dos moments de glòria. L'arquitectura del motlle que el modernisme introdueix amb força s'allargarà quatre dècades, fins als epílegs de l'*art-déco*. El cèlebre paisatgista que Barcelona escull per a l'Exposició Universal del 1929, el francès Jean-Claude Nicolas Forestier, projecta el mateix any la renovació del passeig del Prado i els jardins del Capitoli Nacional. Des del seu càrrec de degà a Harvard, l'arquitecte i urbanista barceloní Josep Lluís Sert és cridat per redactar el Pla Pilot de l'Havana (1955-1958). L'arqueòleg exiliat Francesc Prat i Puig,* deixeble de Bosch i Gimpera,

LOS CONSTRUCTORES CATALANES EN CUBA

Coups de fouet cincelados en la madera de los escaparates, coloreados vitrales y mosaicos primorosos son algunos de los refinamientos que la revolución estética internacional de 1900 introdujo en Cuba. Todo ello entró de la mano de la numerosa colonia catalana establecida en la isla desde el siglo XIX. No se trataba de un movimiento constructivo surgido por generación espontánea, sino que tenía precedentes significativos. Como afirma el arquitecto José Linares Ferrera, en la historia de la arquitectura cubana hay dos grandes momentos de los constructores catalanes: el modernismo en el siglo XX y la expansión extramuros de La Habana en el siglo XIX.¹

Las interrelaciones constructivas entre Cataluña y Cuba acaso comienzan, pero no se acaban, en estos dos momentos de gloria. La arquitectura del molde que el modernismo introduce con fuerza se prolongará cuatro décadas, hasta los epílogos del *art-déco*. El célebre paisajista que Barcelona escoge para la Exposición Universal de 1929, el francés Jean-Claude Nicolas Forestier, proyecta ese mismo año la renovación del paseo del Prado y los jardines del Capitolio Nacional. Desde su cargo de decano en Harvard, al arquitecto y urbanista barcelonés Josep Lluís Sert se le encarga la redacción del Plan Piloto de La Habana (1955-1958). El arqueó-

Casa de los Pelicanos o de Braulio Menéndez (1911) al carrer Mercaderes, 265-267

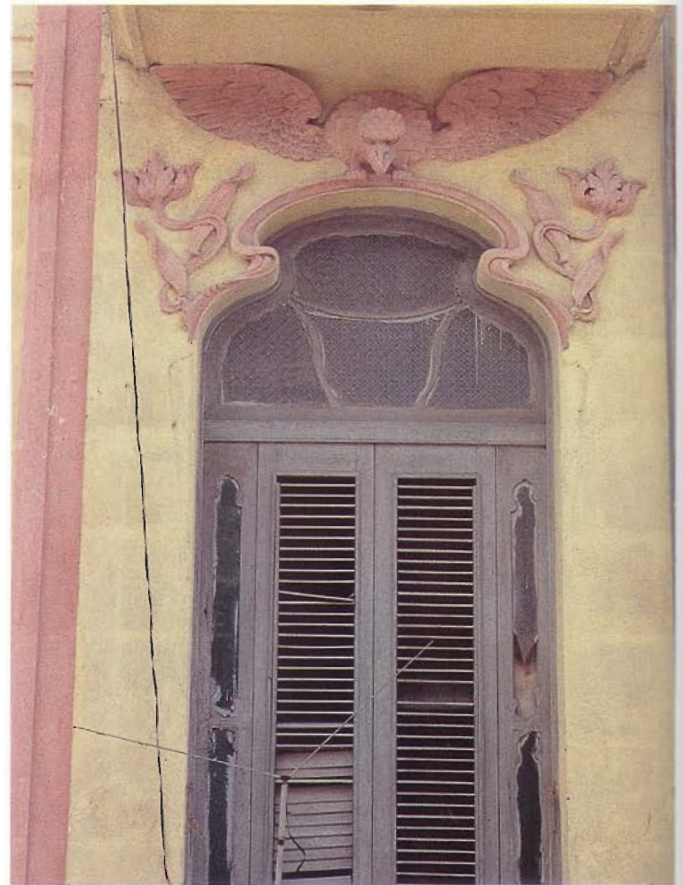
Casa de los Pelicanos, o de Braulio Menéndez (1913), en la calle Mercaderes, 265-267

desenvolupa una gran tasca teòrica i de restauració arquitectònica a Santiago fins als anys seixanta...

I per acabar aquesta introducció: quan es busca un nou llenguatge arquitectònic, imatge del nou país sorgit de la *Revolució*, amb les Escuelas Nacionales de Arte (1961-1965), es recorre al mestratge dels famosos paletes catalans. El modernisme, Forestier, Sert i l'esperit de les Escuelas comparteixen un tret comú: la mediterraneïtat. Aquesta manera de viure també es respira al carrer «de los catalanes» de Camagüey, i a racons de Santiago, Manzanillo, Matanzas, Pinar del Río, etcètera, on, sense cridar l'atenció i amb una laboriositat que es considerava un tret ètnic, van treballar anònimament arquitectes, mestres d'obres i constructors altament qualificats, com Josep Buigas, Vicenç Banqué i Andreu Cuscó, de Barcelona; Joan Florensa i Àngel Oliva, de Lleida; Joaquim Codina, de Calella; Josep Domènech, de Sabadell; Antoni Llonch, de Rubí...²

logo exiliado Francesc Prat i Puig*, discipulo de Bosch i Gimpera, desarrolla una gran tarea teórica y de restauración arquitectónica en Santiago hasta los años sesenta...

Y para concluir esta introducción: cuando se busca un nuevo lenguaje arquitectónico, imagen del nuevo país surgido de la Revolución, con las Escuelas Nacionales de Arte (1961-1965), se recurre a la maestría de los famosos albañiles catalanes. El modernismo, Forestier, Sert y el espíritu de las Escuelas comparten un mismo rasgo: la mediterraneidad. Esta forma de vivir se respira también en la calle «de los catalanes» de Camagüey, así como en rincones de Santiago, Manzanillo, Matanzas, Pinar del Río, etcétera, donde, sin llamar la atención y con una laboriosidad considerado un atributo étnico, trabajaron de manera anónima arquitectos, maestros de obra y constructores altamente cualificados, como Josep Buigas, Vicenç Banqué y Andreu Cuscó, de Barcelona, Joan Florensa y Àngel Oliva, de Lleida, Joaquim Codina, de Calella, Josep Domènech, de Sabadell, Antoni Llonch, de Rubí...²

Flora i fauna a la façana de Narcís Bou, que malauradament ha perdut els delicats balcons originals

Flora y fauna en la fachada de Narcís Bou, que, por desgracia, ha perdido los delicados balcones originales

La Masia L'Ampurdá (sic) (1916-1919) al barri de La Víbora, de Mario Rotllant
 La Masia L'Ampurdá (sic) (1916-1919) en el barrio de La Víbora, de Mario Rotllant

Catalans a l'eixample de l'Havana al segle XIX

La primera gran obra edificada al repartó Murallas, resultat de l'enderroc de les muralles el 1863, és el palau Balboa (1872-1878), en el qual va intervenir el constructor Jaume Sabadell. Un altre constructor català, Ramon Julià, va aixecar la casa de l'industrial Miquel Jané i Ollé, entre el 1880 i el 1882, al núm. 253 del passeig del Prado. Jané i Ollé era un potentat, propietari de la fàbrica de tabac La Majagua Industrial. Dos catalans més es van fer construir importants fàbriques de tabac: Pere Murias La Meridiana entre el 1880 i el 1881, i Josep Gener i Batet* (1831-1900) La Escepción (sic) el 1882. A Camagüey, llavors Santa María del Puerto Príncipe, els catalans també van aixecar mansions de referència, com la Quinta de San Zenón de Buenos Aires (1840-1846), punt de reunió de catalans, propietat de l'arenyenc Zenó Carbó i Vila, i la Quinta Simoni, propietat d'un altre català anomenat Argilaga.

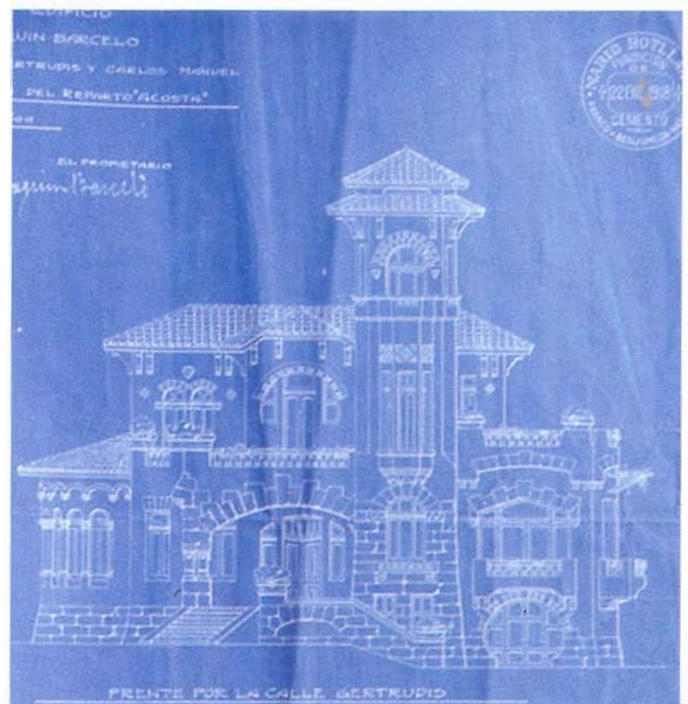
A banda de casals i fàbriques, els catalans es van destacar en el negoci dels espectacles amb tres teatres i un circ. L'elegant Teatre Tacón, avui Teatre García Lorca, va ser inaugurat el 1838 com el més gran i luxós de la ciutat. En va ser mestre fuster Miquel Nins i Pons. El propietari, el riquíssim empresari i negrer gracienc Francesc Martí i Torrents* (1786-1868), dit Panxo Marty, el va vendre dinou anys més tard, per quatre vegades més del que n'havia pagat, a la Compañía Anónima del Liceo de La Habana.

Per rivalitzar en ostentació amb Panxo Marty, Joaquim Payret* (?-1885) es va fer construir el Teatre Payret l'any

Catalanes en el ensanche de La Habana en el siglo XIX

La primera gran obra edificada en el repartó Murallas, resultado del derribo de las murallas en 1863, es el Palacio Balboa (1872-1878), en la que intervino el constructor Jaume Sabadell. Otro constructor catalán, Ramon Julià, edificó entre 1880 y 1882 la casa del industrial Miquel Jané i Ollé, en el n.º 253 del paseo del Prado. Jané i Ollé era un potentado, propietario de la fábrica de tabacos La Majagua Industrial. Otros dos catalanes mandaron construir importantes fábricas de tabaco: Pere Murias La Meridiana, entre 1880 y 1881, y Josep Gener i Batet* (1831-1900) La Escepción (sic), en 1882. En Camagüey, entonces Santa María del Puerto Príncipe, los catalanes también erigieron mansiones de referencia, como la Quinta de San Zenón de Buenos Aires (1840-1846), un punto de reunión de catalanes propiedad de Zenó Carbó i Vila, natural de Arenys de Mar, y la Quinta Simoni, propiedad de otro catalán llamado Argilaga.

Aparte de casonas y fábricas, los catalanes destacaron en el negocio de los espectáculos con tres teatros y un circo. El elegante Teatro Tacón, hoy en día Teatro García Lorca, se inauguró en 1838 como el más grande y

El projecte de la Masia L'Ampurdá, actualment una escola, és obra de Mario Rotllant i Ignacio Vega

El projecte de la Masia L'Ampurdá, actualment una escola, és obra de Mario Rotllant i Ignacio Vega

La casa de Dámaso Gutiérrez (1913) també coneguda com la Loma del Mazo, és considerada per molts autors com la millor obra del modernisme caribeny. És obra de Mario Rotllant

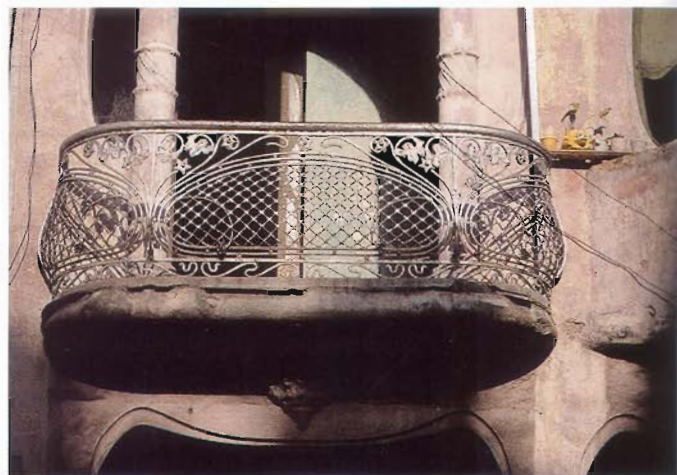
La casa de Dámaso Gutiérrez (1913), també coneguda com la Loma del Mazo, es considerada per molts autors com la millor obra del modernisme caribeny. És obra de Mario Rotllant

1877, a la cantonada de Prado i San José. El mestre d'obres, Fidel de Luna Castell, havia estat ajudant d'Ildefons Cerdà a l'Eixample de Barcelona i va projectar l'edifici amb xamfrà en lloc de cantonada en angle recte. Un altre teatre de l'Havana propietat de catalans, possiblement vilanovins, va ser el Villanueva, entre els baluards de San Juan de Dios i El Santo Ángel, construït per Miquel Viu i Pons.

Miquel Jané i Ollé va encarregar el magnífic Circo-Teatro Jané al constructor Joan Pagé el 1881. El visitant que hi arriba, a la cantonada d'Agramonte amb Dragones, pot observar les magnífiques bigues de filigrana de ferro disposades radialment en una coberta circular que, contràriament a les del Teatre Payret, importades de Bèlgica, van ser foses a Cuba. A finals del segle XIX, les guerres per la independència van acabar amb el gran moment vuitcentista de la construcció, la represa del qual hauria d'esperar l'adveniment de la nova república.

Coronament de la casa de Josep Aixalà (1910) al carrer Cienfuegos
 Coronamiento de la casa de Josep Aixalà (1910) en la calle Cienfuegos

Balconada supervivent al conjunt arquitectònic del carrer Cárdenas (1908)
 Balconada superviviente en el conjunto arquitectónico de la calle Cárdenas (1908)

lujoso de la ciudad. El maestro carpintero fue Miquel Nins i Pons. El propietario, el riquísimo empresario y negrero barcelonés Francesc Martí i Torrents* (1786-1868), más conocido como Pancho Marty, lo vendió diecinueve años después, por una suma cuatro veces mayor que la que había desembolsado, a la Compañía Anónima del Liceo de La Habana.

Para rivalizar en ostentación con Pancho Marty, en 1877 Joaquim Payret* (?-1885) mandó construir el Teatro Payret, en el cruce de Prado y San José. El maestro de obra, Fidel de Luna Castell, había sido ayudante de Ildefons Cerdà en el Ensanche de Barcelona, y proyectó el edificio con chaflán en lugar de esquina en ángulo recto. Otro teatro de La Habana propiedad de catalanes, posiblemente originarios de Vilanova i la Geltrú, fue el Villanueva, entre los baluartes de San Juan de Dios y El Santo Ángel, construido por Miquel Viu i Pons.

Miquel Jané i Ollé encargó el magnífico Circo-teatro Jané al constructor Joan Pagé en 1881. Situado en el cruce de Agramonte y Dragones, el visitante puede observar las magníficas vigas de filigrana de hierro, dispuestas radialmente en una cubierta circular que, contrariamente a las del Teatro Payret, importadas de Bélgica, fueron fundidas en Cuba. A finales del siglo XIX, las guerras por la independencia acabaron con el gran momento decimonónico de la construcción, cuya reactivación tuvo que esperar al advenimiento de la República.

Una de les millors obres modernistes: El Cetro de Oro (1910)

Una de las mejores obras modernistas: El Cetro de Oro (1910)

EL MODERNISME CATALÀ EN LA HISTÒRIA DE L'ARQUITECTURA DE CUBA

Dracs i dames mitològiques de cabells llarguíssims que ens somriuen des de la llinda d'una balconada, fulles d'acant que emboliquen capitells i columnes, algun *trencadís*... Si no fos per la música, el tròpic i el somriure blanc d'un nen negre, es diria que, en lloc de trobar-nos a La Habana Vieja o El Vedado, som a l'Eixample barceloní o a un carrer de Reus, Canet o Sitges.

El modernisme està reconegut avui en dia com un moviment d'importància capital en la història de l'arquitectura cubana. Igual que a la resta del món, l'alçada del 1900 significà a Cuba l'arribada de la modernitat, la ruptura amb la tradició colonial anterior i l'enllaç amb els moviments posteriors: l'eclecticisme i l'*art-déco*. També se li reconeix la paternitat catalana, després d'haver-la obviat durant un grapat d'anys, entre les dècades del 1960 i el 1990. Curiós destí el del modernisme caribeny: quan no se'l valorava se'l considerava «catalanisme», i quan se'l va valorar se li va amagar la catalanitat.

«Si la influencia recibida por un movimiento o estilo se define por la semejanza de los ejemplos locales a determinados modelos foráneos, y se refuerza por la procedencia de los autores y promotores de las obras, no cabe duda de que el Art Nouveau cubano mucho le debe al modernismo catalán». ³ Ho diu el 1998 l'arquitecte i historiador Eduardo

EL MODERNISMO CATALÁN EN LA HISTORIA DE LA ARQUITECTURA DE CUBA

Dragones y damas mitológicas de cabellos larguíssimos que nos sonríen desde el dintel de una balconadura, hojas de acanto que envuelven capiteles y columnas, algún *trencadís*... Si no fuera por la música, el trópico y la sonrisa blanca de un niño negro, diríase que, en lugar de encontrarnos en La Habana Vieja o El Vedado, nos hallamos en el Ensanche de Barcelona o en una calle de Reus, Canet o Sitges.

Hoy en día el modernismo goza de reconocimiento como movimiento de importancia capital en la historia de la arquitectura cubana. Al igual que en el resto del mundo, la llegada del siglo xx significó en Cuba la llegada de la modernidad, el hecho de romper con la tradición colonial anterior y enlazar con los movimientos posteriores: el eclecticismo y el *art-déco*. También se le reconoce la paternidad catalana, después de habérsela

Casa d'Antonio Samoano (1911) de Mario Rotllant al carrer Ànimas, 320

Casa de Antonio Samoano (1911), de Mario Rotllant, en la calle Ànimas, 320

Es bancs de trencadís verd de la Masia L'Ampurdá (sic) (1918-1919)...

Los bancos de trencadís verde de la Masia L'Ampurdá (sic) (1918-1919)...

Luis Rodríguez, en la segona «descoberta» del modernisme havaner. La primera va ser als anys seixanta. El també arquitecte i historiador Joaquín Weiss Sánchez afirmava el 1965: «[...] cualquiera que haya sido la procedencia de los constructores que ejercieron en Cuba, no cabe hablar de influencia catalana en la arquitectura cubana de la misma época».⁴

Weiss exposava al mateix article que l'*art nouveau* havia entrat a Cuba a través de les publicacions especialitzades en arquitectura, i que seguia el model «purista» francobelga, el millor exponent del qual era Mario Rotllant, del qual, òbviament, se silenciava que era català. En aquells moments Weiss tenia poca informació —no es coneixien els autors ni els promotors de moltes obres— i encara el dominaven els prejudicis contra el «catalanismo» que van massacrar el moviment des de la segona dècada del segle i que no van acabar de desaparèixer del tot fins als anys noranta. Al mateix article afirma: «[...] hubo un movimiento modernizante en nuestro mundo arquitectónico del cual se tenía plena consciencia. Sin embargo, muchos tildaban estas manifestaciones indistintamente de "catalanismo" [...]».⁵

El 1969 es va publicar a la *Revista de la Universidad de La Habana* el resum de la tesi de grau de la historiadora Vivien Acosta, que seguia les teories de Weiss. Hi afegia, però, un extens treball de camp que l'autora va continuar

negado durante bastantes años, entre las décadas de 1960 y 1990. Curioso destino el del modernismo caribeño: cuando no se valoraba se consideraba «catalanismo», y cuando empezó a ser valorado se ocultó su catalanidad.

«Si la influencia recibida por un movimiento o estilo se define por la semejanza de los ejemplos locales a determinados modelos foráneos, y se refuerza por la procedencia de los autores y promotores de las obras, no cabe duda de que el Art Nouveau cubano mucho le debe al modernismo catalán».³ Lo dijo en 1998 el arquitecto e historiador Eduardo Luis Rodríguez, en el segundo «descubrimiento» del modernismo habanero. El primero se produjo en los años sesenta. El también arquitecto e historiador Joaquín Weiss Sánchez afirmaba en 1965: «[...] cualquiera que haya sido la procedencia de los constructores que ejercieron en Cuba, no cabe hablar de influencia catalana en la arquitectura cubana de la misma época».⁴

Weiss exponía en el mismo artículo que el *art nouveau* había entrado en Cuba a través de las publicaciones especializadas en arquitectura, y que seguía el modelo «purista» franco-belga, cuyo mejor exponente era Mario Rotllant, de quien, obviamente, se silenciaba que era catalán. En aquellos momentos Weiss contaba con escasa información —no se conocía a los autores ni a los promotores de muchas obras—

...solen ser comparats al banc ondulant de Gaudí al Park Güell (1900-1914)

...suelen compararse con el banco de Gaudí en el Park Güell (1900-1914)

(Pág. esq.) El ciclo de la vida d'una dona en tres etapes representades a un capitell de la casa de Dámaso Gutiérrez (1913)

(Pág. izq.) El ciclo de la vida de una mujer en tres etapas representadas en un capitel de la casa de Dámaso Gutiérrez (1913)

A la cantonada del conjunt del carrer Càrdenas, de Mario Rotllant, hi llueïa un balcó amb cupulí de trencadís que va ser característic d'aquest constructor
 En la esquina del conjunto de la calle Càrdenas, de Mario Rotllant, lucía un balcón con cupulín de trencadís que fue característico de este constructor

Basaments de columna de les cases Tarruell, es repeteixen a molts edificis cubans
 Basamentos de columna de las casas Tarruell, se repiten en muchos edificios cubanos

La casa d'Emilio Sánchez (1910), al centre, també gaudia d'un balcó amb cupulí
 La casa de Emilio Sánchez (1910), en el centro, también contaba con un balcón con cupulín

La rèplica de la casa Batlló a l'avinguda Finley 41 de Camagüey...

La rèplica de la casa Batlló en la avenida Finley de Camagüey...

fent al llarg de la dècada dels setanta, i que li va permetre preparar una primera catalogació d'edificis a l'Havana i a algunes ciutats destacades, que lamentablement no es va arribar a publicar.⁶

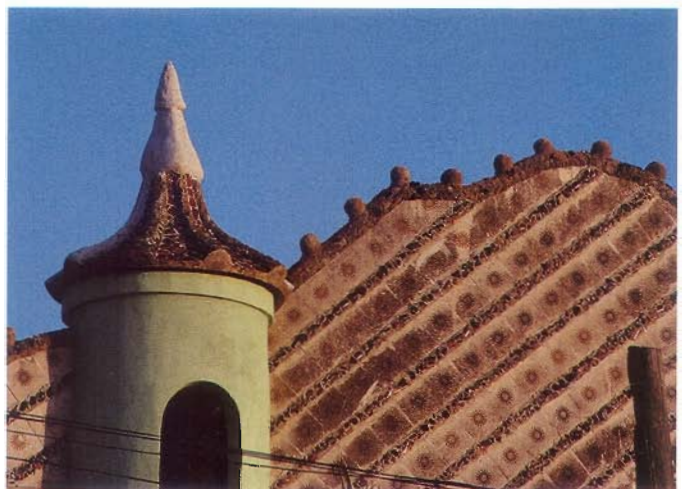
Alumne de Weiss a la Universitat de l'Havana als anys cinquanta, José Linares Ferrera el recorda com un paladí de l'antimodernisme: «Weiss era de los que acuñaron en tono despectivo lo del "catalanismo". Para él se trataba de un estilo de pobres. Era de Estados Unidos de donde venía lo nuevo, los grandes estilos».⁷ Weiss havia estudiat arquitectura als Estats Units, on va començar a treballar fins a la seva tornada a Cuba l'any 1918. Els seus coetanis tampoc eren indulgents amb el modernisme. L'eminent Emilio Roig de Leuchsenring, fundador de l'Oficina del Historiador de La Habana el 1936 i nét d'un comerciant de Vilanova que va ser president de la Beneficència Catalana, opinava: «Fue la época de columnas retorcidas, de enmajeamiento de curvas, [...] llamado todo ello, despectivamente, estilo de barbería».⁸ Fins i tot un mite de la literatura, Alejo Carpentier, apuntava: «[...] eran casas mal orientadas, calurosas, construidas generalmente de acuerdo con la estética de los maestros de obra catalanes, que por aquel entonces padecíamos, para gran ofensa de las órdenes clásicas».⁹

A més de representar la modernització de l'arquitectura, el moviment s'associa a la jove república estrenada l'any 1902. No afecta la pell dels edificis, ni els seus múscles ni els seus ossos; no desenvolupa un corpus teòric o ideològic com als països europeus ni introdueix canvis en l'estructura dels immobles. Es limita a desplegar els codis estètics del modernisme català, instaurant-se com una moda, i s'adapta

y todavía lo dominaban los prejuicios contra el «catalanismo» que masacraron al movimiento desde la segunda década del siglo, los cuales no desaparecieron definitivamente hasta los años noventa. En el mismo artículo afirma: «[...] hubo un movimiento modernizante en nuestro mundo arquitectónico del cual se tenía plena consciencia. Sin embargo, muchos tildaban estas manifestaciones indistintamente de "catalanismo" [...]».⁵

En 1969 se publicó en la *Revista de la Universidad de La Habana* el resumen de la tesis de grado de la historiadora Vivien Acosta, que seguía las teorías de Weiss. No obstante, añadía un extenso trabajo de campo que la autora siguió realizando en el transcurso de la década de los setenta, y que le permitió efectuar una primera catalogación de edificios en La Habana y algunas ciudades destacadas, la cual, lamentablemente, no llegó a publicarse.⁶

Alumno de Weiss en la Universidad de La Habana en los años cincuenta, José Linares Ferrera lo recuerda como un paladín del antimodernismo: «Weiss era de los que acuñaron en tono despectivo lo del "catalanismo". Para él se trataba de un estilo de pobres. Era de Estados Unidos de donde venía lo nuevo, los grandes estilos».⁷ Weiss había estudiado arquitectura en Estados Unidos, donde trabajó hasta su regreso a Cuba en 1918. Sus coetáneos tampoco eran indulgentes con el modernismo. El eminente Emilio Roig de Leuchsenring, fundador de la Oficina del Historiador de La Habana en 1936 y nieto de un comerciante de Vilanova que fue presidente de la Beneficencia Catalana,

... és obra de l'arquitecte gaudinista Antoni Moya i Andreu

... es obra del arquitecto gaudiniano Antoni Moya i Andreu

a la casa tren existent, que consisteix en un llarg passadís d'estances seguides.¹⁰ La tipologia dels edificis és molt simple, no hi ha edificis oficials, només habitatges, i canvien segons els barris: al centre de la ciutat —Habana Vieja i Centro Habana— són cases entre migeres, de planta baixa per al comerç i un o dos pisos per a l'habitatge del propietari i per llogar. Als barris residencials, com La Víbora o El Vedado, son vil·les als quatre vents, de gadades amb jardí i reixa al carrer.

*Els introductors del moviment:
els catalans arribats al segle XIX*

Als últims anys del segle XIX i primers del XX arriben a Cuba un gran nombre d'artesans catalans ben qualificats, pale-tes, ebenistes, ferrers, vitrallers, etcètera, que de seguida adquireixen bona reputació com a treballadors molt hàbils. El fenomen es repeteix idènticament a l'Havana i a Camagüey. Els seus clients pertanyen a comunitats catalanes molt cohesionades, integrades pels immigrants al segle XIX

Una de les cases de Joaquim Bosch i Avilés (1908) al carrer Manrique
Una de las casas de Joaquim Bosch i Avilés (1908) en la calle Manrique

Casa Fernández (1909), de Josep Planas Rivas, inspirada en Josep Puig i Cadafalch
Casa Fernández (1909), de Josep Planas Rivas, inspirada en Josep Puig i Cadafalch

opinaba: «Fue la época de columnas retorcidas, de enma-dejamiento de curvas [...] llamado todo ello, despectivamente, estilo de barbería».⁸ Hasta un mito de la literatura, Alejo Carpentier, apuntaba: «[...] eran casas mal orienta-das, calurosas, construidas generalmente de acuerdo con la estética de los maestros de obra catalanes, que por aquel entonces padecíamos, para gran ofensa de las órdenes clásicas».⁹

Además de representar la modernización de la arqui-tectura, el movimiento se asocia a la joven República inau-gurada en 1902. No afecta a la piel de los edificios, ni a sus músculos, ni a sus huesos; no desarrolla un corpus teórico o ideológico como en los países europeos, ni introduce cambios en la estructura de los inmuebles. Se limita a des-plegar los códigos estéticos del modernismo catalán, ins-taurándose como una moda, y se adapta a la casa-tren existente, que consiste en un largo pasillo de estancias consecutivas.¹⁰ La tipología de los edificios es muy sencil-la, no hay edificios oficiales, sólo viviendas, y cambia en función del barrio: en el centro de la ciudad —Habana Vieja y Centro Habana— son casas entre medianeras, de planta baja para el comercio y uno o dos pisos para la vivienda del propietario y para alquilar. En los barrios resi-denciales, como La Víbora o El Vedado, son quintas a los cuatro vientos, a veces con jardín y reja en la calle.

(Pàg. esq.) Pati interior del Palacio Díaz Blanco (1910) de Mario Rotllant
(Pàg. ízq.) Patio interior del Palacio Díaz Blanco (1910), de Mario Rotllant

Arc parabòlic de Fèlix Candela (1957) al Panteó de l'Associació dels Reporters de l'Havana

Arco parabólico de Félix Candela (1957) en el Panteón de la Asociación de los Reporteros de La Habana

que ja s'han acomodat i ocupen càrrecs públics o regenten pròsperes indústries i comerços destacats. Se solen reunir als centres catalans que es creen a les principals ciutats, s'ajuden mútuament i fins i tot publiquen revistes en català, com *La Nova Catalunya*, *Vida Catalana* i *Cu-Cut*.¹¹

Alguns fabricants, com els arbocencs Crusellas, propietaris de la famosa marca de sabó El Candado —que encara es veu pintada en façanes per tot Cuba—, es fan construir l'habitatge (1908) i la botiga en estil modernista, en aquest cas al carrer Reina, 352, i al carrer Obispo, 107, respectivament, i encarreguen al constructor Mario Rotllant un flamant pavelló per a l'Exposició Nacional Cubana del 1911. D'altres inverteixen en cases de pisos per llogar, destinant els baixos a magatzem, com la casa de Josep Aixalà (1910) al carrer Cienfuegos, 72, o el Palau Díaz Blanco (1910), a Belascoaín, 1058. Hi ha qui, com el potentat sitgetà Ignasi Casas Saumell*, encarrega un impactant panteó modernista al millor escultor cubà del moment, José Vilalta Saavedra. I encara hi ha qui fa venir els arquitectes modernistes des de Catalunya, com és el cas de l'industrial Ramon Planiol amb l'arquitecte

*Los introductores del movimiento:
los catalanes llegados en el siglo XIX*

Los últimos años del siglo XIX y los primeros del XX presencian la llegada a Cuba de un gran número de artesanos catalanes bien cualificados, albañiles, ebanistas, herreros, vidrieros, etcétera, quienes enseguida adquieren una buena reputación como trabajadores habilidosos. El fenómeno se repite idénticamente en La Habana y Camagüey. Sus clientes pertenecen a comunidades catalanas muy cohesionadas, integradas por los inmigrantes del siglo XIX que ya se han acomodado y detentan cargos públicos, industrias prósperas y comercios destacados. Se suelen reunir en los centros catalanes que se crean en las principales ciudades, se ayudan mutuamente e incluso publican revistas en catalán, como *La Nova Catalunya*, *Vida Catalana* y *Cu-Cut*.¹¹

Algunos fabricantes, como los Crusellas, oriundos de L'Arboç y propietarios de la famosa marca de jabón El Candado —que todavía se ve pintada en fachadas de toda Cuba—, mandan construir su vivienda (1908) y su tienda en estilo modernista, en este caso en la calle Reina, 352 y en la calle Obispo, 107 respectivamente, y le encargan al constructor Mario Rotllant un flamante pabellón para la Exposición Nacional Cubana de 1911. Otros invierten en bloques de pisos de alquiler, destinando los bajos a almacén, como la casa de Josep Aixalà (1910), en la calle Cienfuegos, 72, o el Palacio Díaz Blanco (1910), en Belascoaín, 1058. Hay quien, como el potentado sitgetano Ignasi Casas Saumell*, encarga un impactante panteón modernista al

El nou llenguatge gaudinià de les formes reglades, cementiri de Colón

El nuevo lenguaje gaudiniano de las formas regladas, cementerio de Colón

El gaudinisme modernista a la diminuta fàbrica de sabons Tibidabo de Camagüey

El gaudinisme modernista en la diminuta fàbrica de jabones Tibidabo de Camagüey

Ignasi Mas i Morell.*¹²

Reproduir a Cuba l'estil arquitectònic vigent a Catalunya quan la majoria d'immigrants no han trencat els llaços d'unió amb la terra natal ajuda els catalanocubans a identificar-se com a membres de la colònia catalana i a combatre la nostàlgia. El 1911 la revista *La Nova Catalunya*, de l'Havana, es referia al modernisme com «l'estil que tant honra la nostra terra».¹³ El modernisme havia nascut a Catalunya associat al catalanisme polític, i amb la base teòrica de la Renaixença. En la seva versió com a modernisme caribeny, el moviment seguia amb les mateixes connotacions i molts edificis contenen símbols nacionals de catalanitat, com dracs de sant Jordi cisellats a la fusta, les quatre barres o noms a la façana com «Merced» (*sic*), a la casa de Dámaso Gutiérrez a la Loma del Mazo, o «Masia L'Ampurdà» (*sic*), a la vil·la del mateix nom de La Víbora.

Cronologia del moviment

El modernisme cubà s'inicia el 1905 amb el Palacio Cueto, a la plaza Vieja, arriba al seu millor moment el 1914 —per alguns autors al 1916— i, a partir de llavors, comença a decaure, per anar desapareixent cap al 1919. Coincideix amb els anys de la febre constructiva de principis de segle —a Camagüey es fan tres-cents cases entre 1902 i 1906—, causada per la recuperació econòmica del país.

El moviment és elogiat des del principi, no només per

meJOR escultor cubano del momento, José Vilalta Saavedra. Y también hay quien hace venir a los arquitectos desde Cataluña, como sucedió en el caso del industrial Ramon Planiol con el arquitecto Ignasi Mas i Morell*.¹²

Reproducir en Cuba el estilo arquitectónico vigente en Cataluña cuando la mayoría ha roto los lazos de unión con la tierra natal, ayuda a los catalano-cubanos a identificarse como miembros de la colonia catalana y a combatir la nostalgia. En 1911 la revista *La Nova Catalunya*, de La Habana, se refería al modernismo como «l'estil que tan honra la nostra terra».¹³ El modernismo había nacido en Cataluña asociado al catalanismo político y con la base teórica de la Renaixença. Aunque en una versión caribeña, el modernismo seguía con las mismas connotaciones, y muchos edificios contienen símbolos nacionales de catalanidad, como dragones de San Jorge cincelados en la madera, las cuatro barras o nombres en la fachada como «Merced» (*sic*), en la casa de Dámaso Gutiérrez en la Loma del Mazo, o «Masía L'Ampurdà» (*sic*), en la quinta homónima situada en La Víbora.

Cronología del movimiento

El modernismo cubano se inicia en 1905 con el Palacio Cueto, en la plaza Vieja, alcanza su mejor momento en 1914 —para algunos autores en 1916— y, a partir de entonces, comienza a decaer, para ir desapareciendo hacia el año 1919. Coincide con los años de fiebre constructiva

El gaudinisme naturalista a la Gruta del Casino (1924) d'Antoni Moya, a Camagüey

El gaudinisme naturalista en la Gruta del Casino (1924), de Antoni Moya, en Camagüey

la colònia catalana —un dirigent municipal proposa rebai-xar els impostos del Palacio Cueto per la seva magnificèn-cia—, però també és molt criticat, i de vegades es deneguen permisos d'obra simplement perquè al responsable de torn no li agrada l'estil del projecte presentat. L'estocada final es clava amb la creació del Col·legi d'Arquitectes l'any 1916 i amb les seves campanyes, liderades per Luis Bay Sevilla, contra els mestres d'obres, als qui s'acusa d'intrusisme pro-fessional, i contra els *firmones*, arquitectes que llogaven la signatura als mestres d'obres.¹⁴

Modernisme, art nouveau, Sezession?

En el modernisme caribeny s'identifica fàcilment la pet-jada estilística dels tres grans mestres que van crear escola

*Detall d'un personatge d'estil centreeuropeu a la casa Espinosa (1910)
de Planas Rivas*

*Detalle de un personaje de estilo centroeuropeo en la casa Espinosa (1910).
de Planas Rivas*

de principios de siglo —en Camagüey se construyen tres-cientas casas entre 1902 y 1906— como consecuencia de la recuperación económica del país.

El movimiento recibe elogios desde sus inicios, y no solamente por parte de la colonia catalana —un dirigente municipal propone rebajar los impuestos del Palacio Cueto por su magnificencia—, pero también es muy denostado, y a veces se deniegan permisos de obra simplemente porque al responsable de turno no le gusta el estilo del proyecto pre-sentado. La estocada final se la asesta la creación del Cole-gio de Arquitectos en 1916 y sus campañas, lideradas por Luis Bay Sevilla, contra los maestros de obra, a quienes se acusa de intrusismo profesional, y contra los «firmones», arquitectos que alquilaban su firma a los maestros de obra.¹⁴

¿Modernismo, art nouveau, sézession?

En el modernismo caribeño se identifica fácilmente la influencia estilística de los tres grandes maestros que sentaron cátedra en Cataluña: los historicismos neogóticos de Lluís Domènech i Montaner y Josep Puig i Cadafalch, y las formas suaves y el *trencadís* de Gaudí. Pero los artífices del modernismo habanero supieron crear una síntesis de estos tres modelos con las influencias del *coup de fouet* del *art nouveau* franco-belga (Héctor Guimard y Víctor Horta) y de la geometría de la *sézession* vienesa (Otto Wagner, Josef Hoffmann y Joseph Maria Olbrich). A éstas se debe añadir la tradición cubana, que, lejos de quedar al margen, se mantuvo integrada en el conjunto, especialmente en las decoraciones interiores —mamparas separadoras de ambientes con vidrios de color; estructuras de patio interior con balconada en el primer piso provenientes de la casa colonial—, como en el Palacio Díaz Blanco, y en algunas fachadas se incorporaron las muy caribeñas suce-siones de ventanas en arco de medio punto con vitral emplomado multicolor en forma de hojas. Del mestizaje resultante surgió la «mitología habanera» a la que se refe-ría Enrique Capablanca.¹⁵

Las principales casas del modernismo habanero

Para algunos autores, la casa más emblemática del moder-nismo habanero es la de Dámaso Gutiérrez (1913), cono-

a Catalunya: els historicismes neogòtics de Lluís Domènech i Montaner i Josep Puig i Cadafalch i les formes toves i el trencadís de Gaudí. Però els artífexs del modernisme havaner van saber crear una síntesi d'aquests tres models amb les influències del *coup de fouet* de l'*art nouveau* francobelga (Héctor Guimard i Víctor Horta) i de la geometria de la *Sezession* vienesa (Otto Wagner, Josef Hoffmann i Joseph Maria Olbrich). A aquestes s'ha d'afegir la tradició cubana, que, lluny de quedar arraconada, es va mantenir integrada en el conjunt, especialment en les decoracions interiors —mampares separadores d'ambients amb vidres de colors, estructures de pati interior amb balconada al primer pis provinents de la casa colonial—, com al Palau Díaz Blanco, i a algunes façanes es van incorporar les molt caribenyes successions de finestres en arc de mig punt amb vitrall emplomat multicolor en forma de fulles. De l'aiguabarreig resultant en va sorgir la «mitologia havanera» a la qual es referia Enrique Capablanca.¹⁵

Les principals cases del modernisme havaner

Per alguns autors, la casa insígnia del modernisme a l'Havana és la de Dámaso Gutiérrez (1913), coneguda com La Loma del Mazo, obra de Mario Rotllant. A més d'una estructura interior innovadora, l'edifici mostra un ampli repertori decoratiu, en el qual destaquen els capitells amb l'efígie d'una dona en els tres moments de la seva vida, metàfora del pas del temps. A l'entrada hom hi ha volgut veure un paralelisme amb l'escalinata del Park Güell. Per d'altres el millor edifici és El Cetro de Oro (1910), al carrer Reina, 301, la façana del qual barreja elements *Sezession* i *art nouveau*. Resulten impactants els frondosos jardins naturalistes de la fàbrica cervesera La Tropical (1907-1912), de Ramon Magriñà —especialment, el *Salón del Ensueño*. Una vegada restaurades, reviuran el seu esplendor inicial la casa de Braulio Menéndez (1913), al carrer Mercaderes, 265-267 —popularment coneguda com la Casa de los Pelícanos, que podria ser de Narcís Bou i Arturo Marquès—, el conjunt del carrer Cárdenas (1910), de Mario Rotllant, i el Palau Cueto (1905), d'Arturo Marquès. Els dos últims edificis ja tenen preparat un projecte de restauració. El quadre que s'adjunta és un resum del millor modernisme havaner.

Una altra casa de Joaquín Bosch i Avilés (1908), propietari i arquitecte, al carrer Manrique

Otra casa de Joaquín Bosch i Avilés (1908), propietario y arquitecto, en la calle Manrique

cida como La Loma del Mazo, obra de Mario Rotllant. Además de una estructura interior innovadora, el edificio cuenta con un amplio repertorio decorativo, en el que destacan los capiteles con la efigie de una mujer en los tres estadios de su vida, metáfora del paso del tiempo. En la entrada se ha querido ver un paralelismo con la escalinata del Parque Güell. Para otros, el mejor edificio es El Cetro de Oro (1910), en la calle Reina, 301, cuya fachada combina elementos *sezession* y *art nouveau*. Resultan impactantes los frondosos jardines naturalistas de la fábrica cervesera La Tropical (1907-1912), de Ramon Magriñà —especialmente el *Salón del Ensueño*—. Una vez restaurados, vivirán su esplendor inicial la casa de Braulio Menéndez (1913), en la calle Mercaderes, 265-267 —popularmente conocida como la Casa de los Pelícanos, que podría ser de Narcís Bou y Arturo Marquès—, el conjunto de la calle Cárdenas (1910), de Mario Rotllant, y el Palacio Cueto (1905), de Arturo Marquès. Los dos últimos edificios ya cuentan con un proyecto de restauración. El siguiente cuadro es un resumen del mejor modernismo habanero.

1905	Palau Cueto	Plaza Vieja-Muralla e Inquisidor	Arturo Marqués Marqués
1906-1912	Jardins de La Tropical	Rizo i Baire (El Cerro)	Ramon Magriñá i Jaume Cruanyas
1907	Casa Joaquim Bosch	Escobar, 68	Hilario del Castillo
1908	Cases Joaquim Bosch	Manrique, 159, 161-163-167	Joaquín José Bosch Avilés
1908	Casa Josep Crusellas Faura	Reina, 352	Alberto de Castro Albert Crusellas
1908-09	Casa Noval	Cárdenas, 154	Pedro Iduate Petit
1908-09	Casas Tarruell i Sarralegui	Cárdenas, 159-161	Mario Rotllant i Folcarà
1909	Casa Antonio Fernández	Aguacate, 412	Josep Planas Rivas
1909	Casa Victorio Fernández	Gervasio, 417	Mario Rotllant i Folcarà
1909-10	Cases Tarruell, Aguilera, Justafre i Fraera	Cárdenas, 101-103 Apodaca	Mario Rotllant i Folcarà
1910	Casa Florentino Villa	Sol, 322	Alberto de Castro
1910	Sastreria La Sociedad	Obispo	
1910	Casa Josep Aixalà	Cienfuegos, 72	Mario Rotllant i Folcarà
1910?	Casa Josep Aixalà	Cienfuegos, 18	Francisco Anastasio
1910	Casa José María Espinosa	Ánimas, 160	Josep Planas Rivas
1910	Palau Díaz Blanco	Belascoaín, 1058	Mario Rotllant i Folcarà
1910	El Cetro de Oro	Reina, 301	Eugenio Dedirot Recolin (atribuïda)
1910	Casa Emilio Sánchez	Lealtad 155	Mario Rotllant i Folcarà i Joan O. Tarruell
1910	Casa Juan A. Montero	Neptuno, 624-626	Mario Rotllant i Folcarà
1910	Casa Álvaro Díaz	Concordia, 714-724	Mario Rotllant i Alberto de Castro
1911	Casa Antonio Samoano	Ánimas, 320	Mario Rotllant i Folcarà
1912	Casa Rafael González	Neptuno, 657	Alberto de Castro
1912	Panteó José Álvarez i família	Necrópolis Cristóbal Colón	Mario Rotllant i Folcarà
1912	Palau Dionisio Velasco	Cárcel, 51-Zulueta	José Mato i Francisco Ramírez
1912	Casa Ramon Faedo	Estrella, 217	Mario Rotllant i Folcarà
1912	Casa de Generoso López	Diez de Octubre, 921	Alberto de Castro y Mario Rotllant
1912	Gutiérrez, Cano y Cía.	Teniente Rey, 361	Mario Rotllant i Folcarà
1913	Casa Menéndez	Industria, 107	Pedro Iduate i Mario Rotllant
1913	Casa García	Manrique, 169	Lorenzo Rodríguez
1912	Casa de la Mariposa	Lawton 1411	Mario Rotllant
1913	Vivienda	Primelles cantonada Sta. Teresa	Mario Rotllant
1913	Casa Dámaso Gutiérrez	Patrocinio, 103 (La Víbora)	Mario Rotllant i Folcarà
1913	Casa de Braulio Menéndez	Mercaderes, 265-267	Narcís Bou i Arturo Marqués (atr.)
1913	Villa Paulina	K, 361 (El Vedado)	
1913	Casa de Francesc Nonell	San Rafael, 606	Tomás Bustillo / Joan O. Tarruell
1914	Casa de Pedro Bancés	Empedrado, 366	Lorenzo Rodríguez
1914	Gutiérrez, Cano y Cía.	Muralla, 467	Mario Rotllant i Folcarà
1918-1919	Masia L'Ampurdà (sic)	Revolución, 152	Rotllant-Ignacio Vega Ramonteau
1918	Casa Agustín Gutiérrez	Santa Catalina, 209 (La Víbora)	Rotllant-Ignacio Vega Ramonteau
1918	Quinta Rosario	Línea, 858-(El vedado)	Federico de Arias Rey
-	Botiga Crusellas (decoració)	Obispo, 107	

El modernisme de fora de l'Havana

El modernisme cubà es concentra a les ciutats que van tenir nuclis de població catalana. Com es pot comprovar al gràfic adjunt, està molt menys investigat que el capitalí, a excepció de Camagüey, on la historiadora Vivian Mas Sarabia ha aconseguit entrevistar per a la seva *tesi de grau*, presentada l'any 2000, els descendents dels propietaris dels edificis, la mateixa tasca que va fer Vivien Acosta a l'Havana el 1968. Els nuclis de modernisme es concentren a les províncies d'Oriente, excepte el cas de Pinar del Río, a l'extrem occidental de l'illa.

El modernismo de fuera de La Habana

El modernismo cubano se concentra en las ciudades que tuvieron núcleos de población catalana. Como puede comprobarse en el gráfico adjunto, se ha investigado mucho menos que en el caso del capitalino, a excepción de Camagüey, donde la historiadora Vivian Mas Sarabia ha conseguido entrevistar para su tesis de grado, presentada en el año 2000, a los descendientes de los propietarios de los edificios, la misma tarea que Vivien Acosta realizó en La Habana en 1968. Los núcleos de modernismo se concentran en las provincias de Oriente, salvo en el caso de Pinar del Río, en el extremo

1905	Palacio Cueto	Plaza Vieja- Muralla e Inquisidor	Arturo Marqués Marqués
1906-1912	Jardines de la Tropical	Rizo y Baire (El Cerro)	Ramon Magriñá i Jaume Cruanyas
1907	Casa Joaquim Bosch	Escobar, 68	Hilario del Castillo
1908	Casas Joaquim Bosch	Manrique, 159 161-163-167	Joaquín José Bosch Avilés
1908	Casa Josep Crusellas faura	Reina, 352	Alberto de Castro/ Albert Crusellas
1908-1909	Casa Noval	Cárdenas, 154	Pedro Iduate Petit
1908-1909	Cases Tarruell i Sarralegui	Cárdenas, 159-161	Mario Rotllant i Folcarà
1909	Casa Antonio Fernández	Aguacate, 412	Josep Planas Rivas
1909	Casa Victorio Fernández	Gervasio, 417	Mario Rotllant i Folcarà
1909-1910	Cases Tarruell, Aguilera, Justafre i Fradera	Cárdenas, 101-103 Apodaca	Mario Rotllant i Folcarà
1910	Casa Florentino Villa	Sol, 322	Alberto de Castro
1910	Sastreria La Sociedad	Obispo	
1910	Casa Josep Aixalà	Cienfuegos, 72	Mario Rotllant i Folcarà
1910?	Casa Josep Aixalà	Cienfuegos, 18	Francisco Anastasio
1910	Casa José María Espinosa	Ánimas, 160	Josep Planas Rivas
1910	Palau Díaz Blanco	Belascoaín, 1058	Mario Rotllant i Folcarà
1910	El Cetro de Oro	Reina, 301	Eugenio Dedió Recolin (atribuïda)
1910	Casa Emilio Sánchez	Lealtad, 155	Mario Rotllant Folcarà, Joan O. Tarruell
1910	Casa Juan A. Montero	Neptuno, 624-626	Mario Rotllant i Folcarà
1910	Casa Álvaro Díaz	Concordia, 714-724	Mario Rotllant i Alberto de Castro
1911	Casa Antonio Samoano	Animas, 320	Mario Rotllant i Folcarà
1912	Casa Rafael González	Neptuno, 657	Alberto de Castro
1912	Panteó José Álvarez y familia	Necrópolis Cristóbal Colón	Mario Rotllant i Folcarà
1912	Palacio Dionisio Velasco	Cárcel, 51 -Zulueta	José Mato y Francisco Ramírez
1912	Casa Ramon Faedo	Estrella, 217	Mario Rotllant i Folcarà
1912	Casa de Generoso López	Diez de Octubre, 921	Mario Rotllant i Alberto de Castro
1912	Gutiérrez, Cano y Cía.	Teniente Rey, 361	Mario Rotllant i Folcarà
1913	Casa Menéndez	Industria, 107	Mario Rotllant i Pedro Iduate
1913	Casa García	Manrique, 169	Lorenzo Rodríguez
1913	Casa de la Mariposa	Lawton, 1411	Mario Rotllant
1913	Vivenda	Primelles -Sta Teresa	Mario Rotllant
1913	Casa Dámaso Gutiérrez	Patrocinio, 103 (La Víbora)	Mario Rotllant i Folcarà
1913	Casa de Braulio Menéndez	Mercaderes, 265-267	Narcís Bou i Arturo Marqués (atr.)
1913	Villa Paulina	K 361 (El Vedado)	
1913	Casa de Francesc Nonell	San Rafael, 606	Tomás Bustillo/Juan O.Tarruell
1914	Casa de Pedro Bancés	Empedrado, 366	Lorenzo Rodríguez
1914	Gutiérrez, Cano y Cía.	Muralla, 457	Mario Rotllant i Folcarà
1918-19	Masía l'Ampurdà (sic)	Revolución, 152	Rotllant-Ignacio Vega Ramonteau
1918	Casa Agustín Gutiérrez	Santa catalina 209, La Víbora	Rotllant - Ignacio Vega Ramonteau
1918	Quinta Rosario	Línea 858 (El Vedado)	Federico de Arias Rey
-	Botiga Crusellas (decoración)	Obispo, 107	

Tots els edificis d'aquesta ciutat estan per atribuir. Es dona la curiosa circumstància que l'arquitecte modernista d'Astúries Manuel del Busto Delgado va néixer a Pinar del Río l'any 1897, i encara que es va educar a Espanya, anava sovint a Cuba a fer obres.

El que Rotllant va fer pel modernisme a l'Havana, l'arquitecte Claudi Muns i Piqué ho va fer a Camagüey, on, excepte en alguns casos concrets, l'estil es limita a les façanes, i de vegades només a detalls independents dins un marc general eclèctic. Amb l'arribada del ferrocarril a la ciutat el 8 de desembre del 1902 es va desfermar una eufòria constructiva que en quatre anys va aixecar més de tres-

occidental de la isla. Todos los edificios de esta ciudad están por atribuir. Se da la curiosa circunstancia de que el arquitecto modernista asturiano Manuel del Busto Delgado nació en Pinar del Río en 1897, y aunque se educó en España, se desplazaba con frecuencia a Cuba para realizar obras.

Lo que Rotllant hizo por el modernismo en La Habana, el arquitecto Claudi Muns i Piqué lo hizo en Camagüey, donde, a excepción de algunos casos concretos, el estilo se limita a las fachadas, y en ocasiones tan sólo a detalles independientes en un marco general ecléctico. Con la llegada del ferrocarril a la ciudad el 8 de diciembre de 1902, se desató una euforia constructiva que en cuatro años con-

Palau Cueto (1905)
Palacio Cueto (1905)

Palau Cueto (detall)
Palacio Cueto (detalle)

El Cetro de oro (1910)
El Cetro de Oro (1910)

Casa Antonio Samoano
(1911) (detall)

Casa de Antonio
Samoano (1911)
(detalle)

Quinta del Rosario
(1918)

Quinta del Rosario
(1918)

Casa de Antonio
Fernández (1909)

Casa de Antonio
Fernández (1909)

Casa de Antonio
Fernández (detall)

Casa de Antonio
Fernández (detalle)

Trencadís popular, gaudinisme espontani al cementiri de Colom

Trencadís popular, gaudinisme espontàneo en el cementerio de Colón

cents edificis. Les principals obres que es deuen a Claudi Muns són l'Ajuntament (1903), al carrer Cisneros cantonada amb Martí, l'antic Teatre Apolo (1909), al carrer Avellaneda, la seva pròpia casa al carrer Estrada Palma, 44, i una casa a l'avinguda Màrtires cantonada amb Rotario.

Miquel Perulla és el segon arquitecte destacat, amb l'imponent edifici del carrer Cisneros, 169, un encàrrec de la família Rovirosa, propietària de la fàbrica de sabons més gran de la ciutat. L'edifici no estalvia ornamentació: està decorat amb esgrafiats, pintures, revestiments ceràmics i ferro forjat. Acabada la seva restauració, des de la tardor del 2004 funciona com a sala d'exposicions de l'Oficina de l'Historiador de Camagüey. Ramon Ranté, el tercer en importància, era mestre d'obres i es va centrar en la construcció d'esglésies neogòtiques.

El cas del canetenc Jaume Cruanyas és diferent, perquè, especialitzat en obres per a jardineria, va arribar a l'Havana el 1906 contractat en origen pel propietari dels jardins La Tropical. El 1914 va passar a Camagüey comandant un grup de paletes catalans que van construir dues esglésies i l'Escuela de Artes y Oficios dels salesians. També es va construir la seva pròpia casa, al carrer Samuel Bello, 52, i va instal·lar una fàbrica de mosaic hidràulic que va funcionar durant quatre dècades, en el transcurs de dues generacions més.

Altres mestres d'obres concentrats en habitatges particulars van ser Joan Llach i Masdeu, Rafael Bastida, Pompeu Sariol, Miquel Pons i Antoni Moya i Andreu. Aquest darrer va conrear l'estètica gaudiana (vegeu pàgina 105). El conjunt

dujo a la creació de més de trescents edificis. Les principals obres de Claudi Muns són el Ajuntament (1903), en el cruce de la calle Cisneros con Martí, el antiguo Teatro Apolo (1909), en la calle Avellaneda, su propia casa, en la calle Estrada Palma, 44, y una casa en la avenida Mártires esquina con Rotario.

Miquel Perulla es el segundo arquitecto destacado, con el imponente edificio de la calle Cisneros, 169, un encargo de la familia Rovirosa, propietaria de la mayor fábrica de jabones de la ciudad. El edificio no ahorra en cuanto a ornamentación: está decorado con esgrafiados, pinturas, revestimientos cerámicos y hierro forjado. Una vez completada su restauración, desde el otoño de 2004 funciona como sala de exposiciones de la Oficina del Historiador de Camagüey. Ramon Ranté, el tercero en importancia, era maestro de obra y se concentró en la construcción de iglesias neogóticas.

El caso de Jaume Cruanyas, natural de Canet de Mar, es distinto, porque, especializado en obras de jardinería, llegó a La Habana en 1906 contratado en un principio por el propietario de los jardines La Tropical. En 1914 se trasladó a Camagüey al frente de un grupo de albañiles catalanes que construyeron dos iglesias y la Escuela de Artes y Oficios de los Salesianos. También se construyó su casa particular, en la calle Samuel Bello, 52, e instaló una fábrica de mosaico hidráulico que funcionó durante cuatro décadas, en el transcurso de dos generaciones más.

Otros maestros de obra concentrados en viviendas particulares fueron Joan Llach i Masdeu, Rafael Bastida, Pompeu Sariol, Miquel Pons y Antoni Moya i Andreu. Este último cultivó la estética gaudiniana (véase página 105). El conjunto

Frontal de la gaudinista Gruta del Casino; emula les fonts dels jardins catalans

Frontal de la gaudinista Gruta del Casino; emula las fuentes de los jardines catalanes

modernista de Camagüey es tanca amb el panteó modernista per a Carmen Machado de López (1919), obra de Francesc Borràs.

Entre els industrials més destacats, a més de guixaires, terrissaires, ebenistes, etcètera, s'hi trobaven el fuster Jaume Aguiló, el pintor artístic tarragoní Jaume Albagés i Ciurana i el ferrer lleidatà Josep Grau Sanuy, que va treballar els balcons i reixes de les obres de Muns als seus tallers, anomenats Vulcano.¹⁶

Al gràfic següent es resumeix el modernisme de fora de l'Havana:¹⁷

modernista de Camagüey se cierra con el panteón modernista para Carmen Machado de López (1919), obra de Francesc Borràs.

Entre los industriales más destacados, además de yeseros, alfareros, ebanistas, etcétera, estaban el carpintero Jaume Aguiló, el pintor artístico tarraconense Jaume Albagés i Ciurana y el herrero leridano Josep Grau Sanuy, que trabajó los balcones y rejas de las obras de Muns en sus talleres, llamados Vulcano.¹⁶

En el siguiente gráfico se resume el modernismo de fuera de La Habana:¹⁷

Bayamo

1914 Casa del Obispado José Antonio Saco, 52, Céspedes

Camagüey

	Casa Rovirosa	Carrer Cisneros, 169, Martí-Cristo	Miquel Perulla
	Fàbrica de sabons Tibidabo	Av. Finley, 41	Antoni Moya i Andreu
1924	Gruta del Casino	Parc del Casino	Antoni Moya i Andreu
1919	Panteó C. Machado de López	Cementiri de Camagüey	Francesc Borràs i Soler
	Escuela de Artes y Oficios de los Hermanos Salesianos		Jaume Cruanyas
1909	Casa pròpia	Samuel Bello, 52	Jaume Cruanyas
	Teatre Apolo	Carrer Avellaneda	Claudi Muns i Piqué
1903	Ajuntament	Cisneros-Martí	Claudi Muns i Piqué
	Casa pròpia	Carrer Estrada Palma	Claudi Muns i Piqué
	Casa	Av. Màrtires-Rotario	Claudi Muns i Piqué

Cienfuegos

1917-1918 Palau Ferrer Parc José Martí Pablo Donato Carbonell
Reixes del *reparto* Buenavista Museu Municipal

Guantánamo

1906 Centro Colonia Española Albert Bartés i Bota

1915 Habitatges Pedro Antonio Pérez, 1062-1064

1920 Casa de Altos Calixto García, 1066

Manzanillo

1913 Casa Los Dos Leones Martí, 327 Salvador Sadurní Miret

Pinar del Río

	Casa	Comandante Pinares, 15
	Casa	Martí, 39-41
	Liceo femenino/Palau del Matrimonio	Martí, 125
	Casa (decoració interior)	Martí, 217
	Casa	Máximo Gómez, 189-191
	Casa	Vélez Caviedes, 59-61
1902-1904	Hotel Comercio/Palau Gustavo	Martí-Vélez Caviedes
1915	Casa Juan M. Cabada/hijas de la Caridad	Máximo Gómez, 164

Sagua La Grande

1918 Palau Arenas

Santiago de Cuba

1900 Ateneo cultural Félix Pena Antonio Bravo Correoso

1916 Casa Pons Av. Manduley, 403-405 Carlos Sagraera Fernández

MARIO ROTLLANT I FOLCARÀ
I L'ARQUITECTURA DEL MOTLLE

Mario Rotllant i Folcarà* (1880-1946) és el personatge que té la clau del modernisme català a l'Havana. Va tocar la majoria de tecles de la professió de constructor, sempre amb molt d'èxit i des d'una òptica d'artista: és autor d'una de les obres cabdals del modernisme de l'Havana, la casa de Dámaso Gutiérrez Cano (1913). Va fer-se un lloc a la història de l'arquitectura cubana tant per la seva obra personal com per la introducció de l'arquitectura del motlle.

MARIO ROTLLANT I FOLCARÀ
Y LA ARQUITECTURA DEL MOLDE

Mario Rotllant i Folcarà* (1880-1946) es el personaje que posee la clave del modernismo catalán en La Habana. Tocó la mayoría de las teclas de la profesión de constructor, siempre con mucho éxito y desde una óptica de artista: es autor de una de las obras cumbre del modernismo habanero, la casa de Dámaso Gutiérrez Cano (1913). Se ganó un lugar en la historia de la arquitectura cubana tanto por su obra personal como por la introducción de la arquitectura del molde.

Bayamo			
1914	Casa del Obispado	José Antonio Saco, 52, Céspedes	
Camagüey			
	Casa Rovirosa	Calle Cisneros 169, Martí-Cristo	Miquel Perulla
	Fábrica de jabones Tibidabo	Av. Finley, 41	Antoni Moya i Andreu
1924	Gruta del Casino	Parque del Casino	Antoni Moya i Andreu
1919	Panteón C. Machado de López	Cementerio de Camagüey	Francesc Borràs i Soler
	Escuela de Artes y Oficios de los Hermanos Salesianos		Jaume Cruanyas
	Casa propia	Samuel Bello, 52	Jaume Cruanyas
1909	Teatro Apolo	Calle Avellaneda	Claudi Muns i Piqué
1903	Ayuntamiento	Cisneros-Martí	Claudi Muns i Piqué
	Casa propia	Calle Estrada Palma	Claudi Muns i Piqué
	Casa	Av. Mártires-Rotario	Claudi Muns i Piqué
Cienfuegos			
1917-1918	Palacio Ferrer	Parque José Martí	Pablo Donato Carbonell
	Rejas del reparto Buenavista	Museo Municipal	
Cuantánamo			
1906	Centro Colonia Española		Albert Bartés i Bota
1915	Viviendas	Pedro Antonio Pérez, 1062-1064	
1920	Casa de Altos	Calixto García, 1066	
Manzanillo			
1913	Casa Los Dos Leones	Martí, 327	Salvador Sadurní Miret
Pinar del Río			
	Casa	Comandante Pinaros, 15	
	Casa	Martí, 39-41	
	Liceo femenino/Palacio del Matrimonio	Martí, 125	
	Casa (decoración interior)	Martí, 217	
	Casa	Máximo Gómez, 189-191	
	Casa	Vélez Caviedes, 59-61	
1902-1904	Hotel Comercio/Palacio Gustavo	Martí-Vélez Caviedes	
1915	Casa Juan M. Cabada/Hijas de la Caridad	Máximo Gómez, 164	
Sagua la Grande			
1918	Palacio Arenas		
Santiago de Cuba			
1900	Ateneo cultural	Félix Pena	Antonio Bravo Correoso
1916	Casa Pons	Av. Manduley, 403-405	Carlos Sagrera Fernández

*El Palau Díaz Blanco (1910)
ocupa una illa sencera de cases.
El pinyó frontal va haver de ser
canviat arran d'un cicló tropical*

*El Palacio Díaz Blanco (1910)
ocupa una isla entera de casas.
El piñón frontal tuvo que cambiarse
a causa de un ciclón tropical*

Vestibul de la Masia l'Ampurdá (sic) de Rotllant (1918-1919)
Vestíbulo de la Masía L'Ampurdá (sic) de Rotllant (1918-1919)

Detall de la casa Crusellas (1908), destacada família de saboners
Detalle de la casa Crusellas (1908), destacada familia de jaboneros

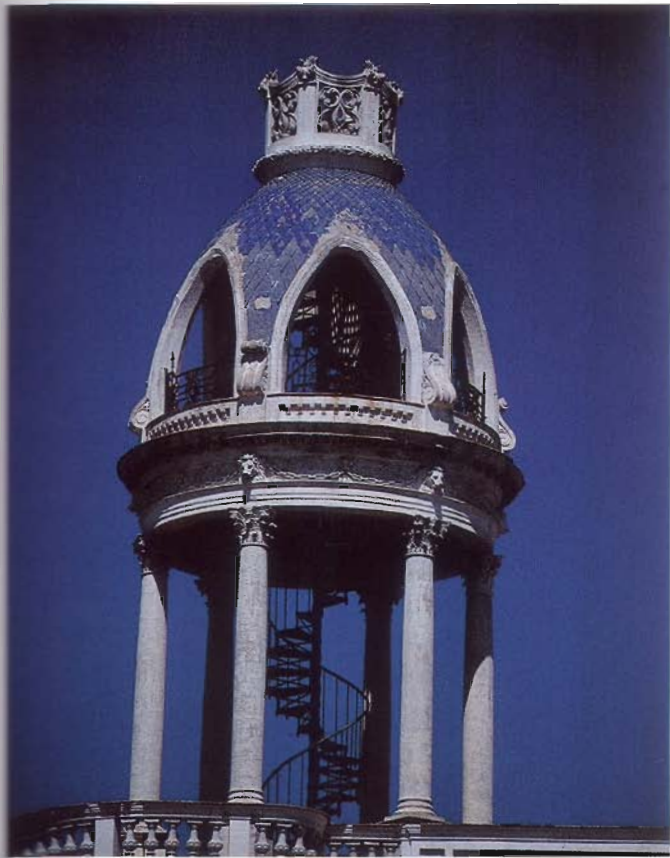
Casa Espinosa (1910), d'inspiració en l'etapa rosa puigcadafalquiiana
Casa Espinosa (1910), inspirada en la etapa rosa puigcadafalquiiana

Una vida entre Catalunya i Cuba

Educad en l'ambient artesà del barceloní barri de la Ribera i fill d'un ebenista, Mario Rotllant i Folcarà va estudiar escultura a l'escola de la Llotja. Va fer dos viatges a Cuba, el 1905 i el 1906, i en el segon s'hi va instal·lar professionalment. Estava casat amb Teresa Magriñà i Pellicer, filla d'un mestre d'obres de Reus, en primeres núpcies i amb Esperança de Franch en segones. A l'Havana va fundar la Fundición de Cemento Mario Rotllant i va patentar un sistema de prefabricats de ciment que tindria un èxit fulminant i popularitzaria l'ús de les motlures decoratives de «pedra artificial» per tota l'illa. També va patentar i comercialitzar motlures decoratives de guix, així com altres productes relacionats amb la construcció sense pretensions decoratives: dipòsits i filtres d'aigua, fosses sèptiques o tapadores.

El gran prestigi, però, el va adquirir com a dissenyador de façanes, monuments funeraris, pavellons per a exposicions i, de vegades, d'edificis sencers, per als quals a partir

Cúpula del Palau Ferrer (1917-1918) de Cienfuegos, d'estil neoclàssic amb alguns trets modernistes

Cúpula del Palacio Ferrer (1917-1918) de Cienfuegos, de estilo neoclásico con algunos rasgos modernistas

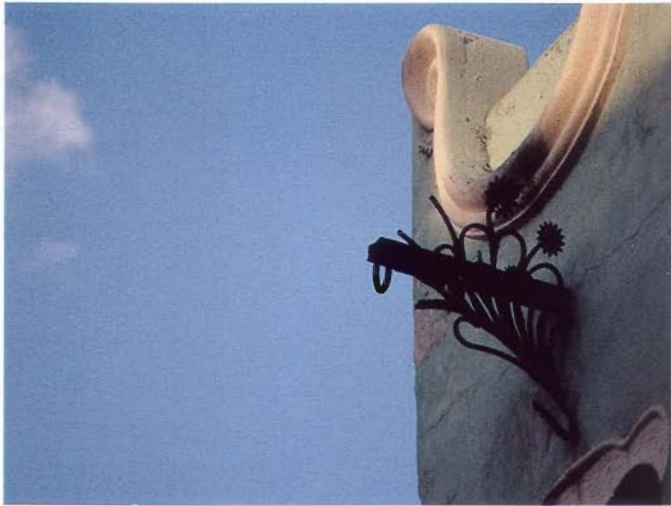

Coronament de la casa Espinosa (1910), en un estat precari de conservació
Coronamiento de la casa Espinosa (1910), en un precario estado de conservación

Una vida entre Cataluña y Cuba

Educado en el ambiente artesano del barrio barcelonés de La Ribera e hijo de un ebanista, Mario Rotllant i Folcarà estudió escultura en la escuela de la Llotja. Realizó dos viajes a Cuba, en 1905 y en 1906, y en el segundo de ellos se instaló profesionalmente en la isla. Estaba casado con Teresa Magriñà i Pellicer, hija de un maestro de obras de Reus en primeras nupcias y en segundas con Esperança de Franch. En La Habana creó la Fundición de Cemento Mario Rotllant y patentó un sistema de prefabricados de cemento que tendría un éxito fulminante y popularizaría el uso de las molduras decorativas de «piedra artificial» en toda la isla. También patentó y comercializó molduras decorativas de yeso, así como otros productos relacionados con la construcción sin pretensiones decorativas: depósitos y filtros de agua, fosas sépticas o tapadoras.

Pero el mayor prestigio lo adquirió como diseñador de fachadas, monumentos funerarios, pabellones para exposi-

Detall de la sujeció de la politja en ferro forjat a la casa d'Emilio Sánchez (1910)

Detalle de la sujeción de la polea en hierro forjado en la casa de Emilio Sánchez (1910)

del 1911 ell mateix va fer de contractista. El reconeixement definitiu el va rebre amb tres primers premis a l'Exposició Nacional Cubana del 1911, que el van portar fins i tot a ampliar els seus tallers, on treballaven trenta artesans. A l'Havana es va guanyar un lloc preeminent dins la colònia catalana, va ser membre de la Societat de Beneficència i fins i tot va ser membre de la junta del radical Centre Català el 1910. El 1913, la seva esposa va morir a Barcelona. El 23 de desembre del 1913, abans de salpar de tornada a Cuba, des del vaixell li escrivia a la seva germana Mercedes: «[...] antes de dejar por tercera vez mi patria en dirección a América». A Nova York va conèixer el periodista Ramon de Franch, que el va convidar a la seva casa pairal de Cardona. Allà li van presentar la que seria la seva segona esposa, Esperança de Franch. Una altra germana dels Franch, Xaviera, estava casada amb Domènec Sugranyes, l'arquitecte modernista considerat la mà dreta de Gaudí, que a partir del 1926 seria el seu marmessor i continuador de les obres de la Sagrada Família. Rotllant sens dubte visitava les obres per veure el seu cunyat, i és possible que conegués Gaudí personalment. El 1919 va cedir l'empresa al seu germà Josep i un soci seu i va tornar a Barcelona, on participava en la societat SA de Construcciones, fundada per Ignasi Mas i Morell i Joan Albanell. La família viuria quatre anys a Barcelona, abans de tornar a l'Havana el 1923, ja amb tres fills. El 1925, per culpa d'un accident domèstic, va morir la seva filla petita, Maria Rosa, i els Rotllant-de Franch van tornar definitivament a Barcelona. A la

ciones y, a veces, edificios enteros, para lo cual a partir de 1911 él mismo hizo de contratista. El reconocimiento definitivo lo recibió con tres primeros premios en la Exposición Nacional Cubana de 1911, que lo llevaron a ampliar sus talleres, en los que trabajaban treinta artesanos. En La Habana se ganó un lugar preeminente en el seno de la colonia catalana; fue miembro de la Sociedad de Beneficencia e incluso de la junta del radical Centre Català en 1910. En 1913 murió su esposa en Barcelona. El 23 de diciembre de 1913, antes de zarpar de regreso a Cuba, desde el barco le escribía a su hermana Mercedes: «[...] antes de dejar por tercera vez mi patria en dirección a América». En Nueva York conoció al periodista Ramon de Franch, quien lo invitó a su casa solariega de Cardona. Allí le presentó a quien se convertiría en su segunda esposa, Esperança de Franch. Otra hermana de los Franch, Xaviera, estaba casada con Domènec Sugranyes, arquitecto modernista considerado la mano derecha de Gaudí, quien a partir de 1926 sería su albacea y el continuador de las obras de la Sagrada Familia. Rotllant sin duda visitaba las obras

Casa de J. Bosch (1908), carrer Manrique, d'un tipus molt comú a Barcelona

Casa de J. Bosch (1908) en la calle Manrique, de un tipo muy común en Barcelona

Balconada del Palau Ferrer (1917-18) sobre el Parque Central de Cienfuegos

Balconada del Palacio Ferrer (1917-1918) sobre el Parque Central de Cienfuegos

Ciutat Comtal, Rotllant també va col·laborar amb Mas i Morell a l'empresa American Concret. Va morir l'any 1946.

Tots els seus edificis —se'n compten uns 35 més de modernistes, 35 més d'eclèctics i centenars de façanes— exhibeixen un segell inconfusible. Va començar amb un estil modernista exuberant que va anar depurant, mentre que les últimes obres —la masia L'Ampurdà, el 1919— són d'un racionalisme noucentista, que a l'Havana s'inclou dins l'estil eclèctic.

L'arquitecte i historiador Luis Eduardo Rodríguez divideix l'obra de Rotllant en dues etapes. La primera (1908-1913) estaria marcada per les influències de Puig i Cadafalch, Domènech i Montaner i Gaudí, i evolucionaria cap a un classicisme amb influències francobelgues i de la *Sezession* vienesa. Inclouria com a obres clau el Palau Díaz Blanco (1910), els pavellons de l'Exposició Nacional del 1911 i la casa Gutiérrez (1913). La segona, a partir del 1914, derivaria cap a formes eclèctiques i tindria com a edificis senyera la casa Kohly (1916), la casa d'Agustín Gutiérrez

para ver a su cuñado, y es posible que conociese a Gaudí personalmente. En 1919 cedió la empresa a su hermano Josep y a un socio suyo y regresó a Barcelona, donde participaba en la sociedad SA de Construcciones, fundada por Ignasi Mas i Morell y Joan Albanell. La familia vivió cuatro años en Barcelona antes de volver a La Habana en 1923, ya con tres hijos. En 1925, a causa de un accidente doméstico, murió la hija pequeña, María Rosa, y los Rotllant de Franch regresaron definitivamente a Barcelona. En la Ciudad Condal, Rotllant también colaboró con Mas i Morell en la empresa American Concret. Murió en 1946.

Todos sus edificios —unos treinta y cinco modernistas, igual número de eclécticos y centenares de fachadas— exhiben un sello inconfundible. Comenzó con un estilo modernista exuberante que depuró con el paso de los años, mientras que las últimas obras —la Masía L'Ampurdà, de 1919— son de un racionalismo novecentista, que en La Habana se incluye dentro del estilo ecléctico.

El arquitecto e historiador Luis Eduardo Rodríguez divide la obra de Rotllant en dos etapas. La primera (1908-1913) estaría marcada por las influencias de Puig i Cadafalch, Domènech i Montaner y Gaudí, y evolucionaría hacia un clasicismo con influencias franco-belgas y de la *sézession* vienesa. Incluiría, como obras clave, el Palacio Díaz Blanco (1910), los pabellones de la Exposición Nacional de 1911 y la casa Gutiérrez (1913). La segunda, a partir de 1914, derivaría hacia formas eclécticas y tendría como edificios más emblemáticos la casa Kohly (1916), la casa de Agustín Gutiérrez (1918) y la Masía L'Ampurdà (1919), con influencias de Olbrich y Gaudí.¹⁸

Aristocràtic final d'escala del Palau de Josep Ferrer i Sirés, nascut a Begur

Aristocrático final de escalera del Palacio de Josep Ferrer i Sirés, nacido en Begur

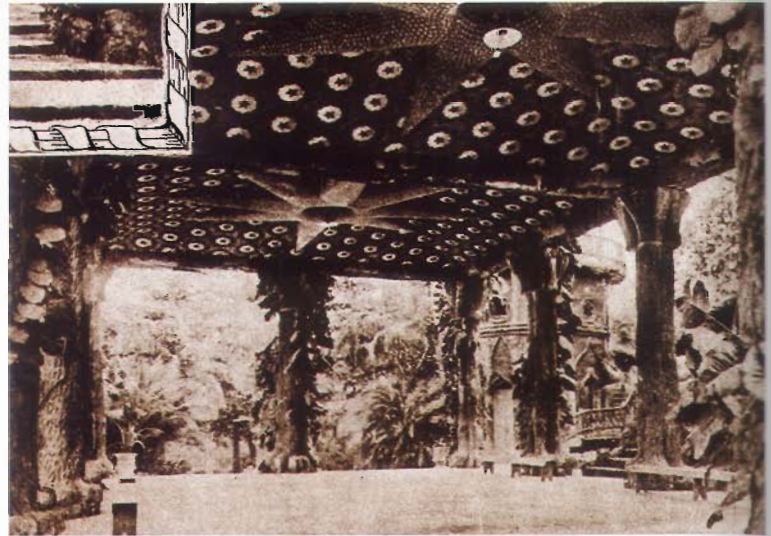
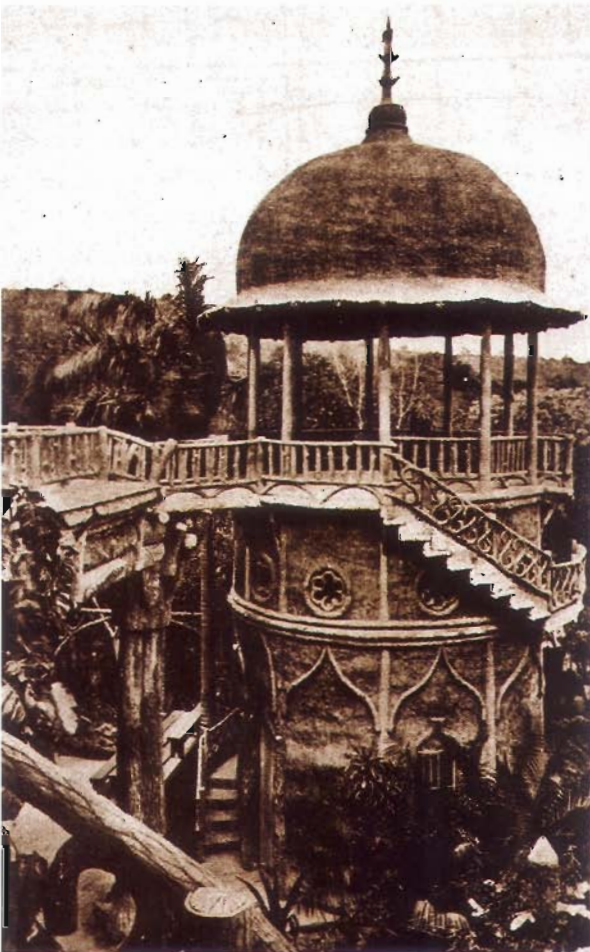
Naturalista i gaudinià Saló del Ensueño dels jardins de la fàbrica cervecera La Tropical (1906-1912)

Naturalista y gaudiniano Saló del Ensueño de los jardines de la fábrica cervecera La Tropical (1906-1912)

Ramon Magriñá, eminent floricultor

Ramon Magriñá, eminent floricultor

El saló és una sala hipòstila amb plaça al pis superior a l'estil del Park Güell de Barcelona (1900-1914)

El salón es una sala hipóstila con plaza en el piso superior al estilo del Park Güell de Barcelona (1900-1914)

Fotografia de l'any de la inauguració del conjunt, concebut com un espai de passeig obert al públic

Fotografía del año en que se inauguró el conjunto, concebido como un espacio de paseo abierto al público

(Pàg. dreta) Els jardins de La Tropical de Ramon Magriñá i Jaume Cruanyas
(Pàg. dreta) Los jardines de La Tropical de Ramon Magriñá y Jaume Cruanyas

(1918) i la Masia L'Ampurdà (1919), amb influències d'Olbrich i Gaudí.¹⁸

L'arquitectura del motlle

Al segle XVIII ja s'utilitzaven les motlures de guix per a ornamentació, i al segle XIX es van començar a utilitzar les de ciment. Els dos noms clau de la història són l'enginyer anglès Joseph Aspdin, que el 1824 va inventar i patentar el ciment Portland, i el jardiner francès Joseph Monier, que el 1865 va patentar els prefabricats de ciment. Va ser Mario Rotllant qui va introduir aquesta indústria artesanal a Cuba l'any 1905 amb la Fundición de Cemento Mario Rotllant, i en va patentar els procediments. És molt probable que Rotllant conegués la tècnica de la «pedra artificial» abans de deixar Barcelona, on s'utilitzava, ja que Claudi Duran i Ventosa havia comprat la patent a Monier. La «pedra artificial» agafaria una gran volada durant el modernisme, i encara avui en dia la imatge de l'arquitectura del motlle és la que dóna identitat nacional a les ciutats cubanes.

Així ho afirma l'arquitecta Felicia Chateloin en un extens i interessant treball en el qual exposa la tesi que el motlle actua com a fil conductor enllaçant tres moviments arquitectònics successius: l'*art nouveau* fins a l'any 1914 aproximadament; l'eclecticisme, que té el punt àlgid als anys vint, i l'*art déco*, que arriba a l'Havana a finals d'aquesta dècada i conviu amb l'eclecticisme durant les dues dècades següents, quan desapareix per donar pas al Movimiento Moderno, síntesi del racionalisme i l'arquitectura internacional. A més de la foneria de Rotllant, Chateloin esmenta com a pioners de l'arquitectura del motlle els Talleres de Ornamentación de Ramon Pascual, el Pascual y Bosch, el Gran Taller de Ornamentación en Cemento, La Constructora Moderna i Rovira y Cía., la majoria noms catalans.¹⁹

L'arquitectura del motlle va ser la vida, però també la mort, del modernisme caribeny. El seu baix preu, el fet que es pogués aplicar només a façanes i que no necessités el corpus teòric dels arquitectes, sinó només la seva signatura al projecte, va permetre que majoritàriament l'apliquessin mestres d'obres i que s'expandís en sèrie per tota l'illa. Però, per la banda negativa, va fer que el modernisme fos considerat un estil menor, típic de mestres d'obra, sense una base

Paraboloide hiperbòlic gaudinià al panteó Núñez-Gálvez, obra dels germans Max i Enrique Borges, al cementiri de Colón (1956)

Paraboloide hiperbòlic gaudinià en el panteón Núñez-Gálvez, obra de los hermanos Max y Enrique Borges, en el cementerio de Colón (1956)

La arquitectura del molde

En el siglo XVIII ya se utilizaban las molduras de yeso con fines ornamentales, y en el siglo XIX se empezaron a utilizar las de cemento. Los dos nombres clave de la historia son el ingeniero inglés Joseph Aspdin, que en 1824 inventó y patentó el cemento Portland, y el jardinero francés Joseph Monier, que en 1865 patentó los prefabricados de cemento. Fue Mario Rotllant quien, en 1905, introdujo esta industria artesanal en Cuba con la Fundición de Cemento Mario Rotllant, y patentó los procedimientos. Es muy probable que Rotllant conociese la técnica de la «piedra artificial» antes de abandonar Barcelona, donde se utilizaba, ya que Claudi Duran i Ventosa había comprado la patente a Monier. La «piedra artificial» se difundiría notablemente durante el modernismo, y aún hoy en día la imagen de la arquitectura del molde es la que confiere identidad nacional a las ciudades cubanas.

Ferrer i Sirés va deixar el petit comerç de La Ceiba per a invertir als ingenios sucres
Ferrer i Sirés dejó el pequeño comercio de La Ceiba para invertir en los ingenios azucareros

teòrica arrelada, i per tant, objectiu de les crítiques dels arquitectes del moment. De vegades l'arquitecte que criticava el «barbarismo catalán» el 1915, havia construït cases modernistes el 1907. És el cas d'Hilario del Castillo amb la casa de Joaquín Bosch del carrer Escobar, 68.

GAUDÍ A CUBA

Encara en vida de l'arquitecte Antoni Gaudí (1852-1926), els seus admiradors van començar a reproduir sistemàticament elements estètics del seu vocabulari de l'etapa modernista, especialment els colors vius i les formes ondulants. El fenomen de l'anomenat «estil Gaudí» no va tenir límits geogràfics: apareixien fonts de rocalla i recobriments de trencadís vitri i ceràmic, des de Comillas, Lleó o Astorga fins a l'Havana o Camagüey.

En canvi, el nou llenguatge gaudinià de les superfícies reglades, dels paraboloides i les columnes de doble gir, que el geni va començar a assajar a la colònia Güell cap al 1908 i va depurar a les maquetes de guix per a la Sagrada Família, no va ser assimilat per l'arquitectura internacional fins que ja havien passat algunes dècades.²⁰

Gaudinisme primisecular

El gaudinisme es va introduir en una primera etapa a Cuba a través dels mestres d'obra catalans que van arribar a l'illa a la primera dècada del segle xx. Havien conegut *in situ* les obres

Así lo afirma la arquitecta Felicia Chateloin en un extenso e interesante trabajo, en el que expone la tesis de que el molde actúa como hilo conductor de tres movimientos arquitectónicos sucesivos: el *art nouveau* hasta el año 1914 aproximadamente, el eclecticismo, cuyo punto álgido se sitúa en los años veinte, y el *art-déco*, que llega a La Habana a finales de dicha década y convive con el eclecticismo durante las dos décadas siguientes, cuando desaparece para dar paso al Movimiento Moderno, síntesis del racionalismo y la arquitectura internacional. Además de la fundición de Rotllant, Chateloin cita, como pioneros de la arquitectura del molde, los Talleres de Ornamentación de Ramon Pascual, el Pascual y Bosch, el Gran Taller de Ornamentación en Cemento, La Constructora Moderna, y Rovira y Cía., la mayoría nombres catalanes.¹⁹

La arquitectura del molde fue la vida, pero también la muerte, del modernismo caribeño. Su bajo precio, el hecho de que se pudiese aplicar solamente en fachadas y no requiriese el corpus teórico de los arquitectos, sino tan sólo que éstos estampasen su firma en el proyecto, permitió que lo aplicasen mayoritariamente maestros de obra y que se expandiese en serie por toda la isla. Pero, en el lado negativo de la balanza, hizo que el modernismo se considerase un estilo menor, típico de los maestros de obra, sin una base teórica arraigada y, por tanto, objeto de las críticas de los arquitectos del momento. A veces, el arquitecto que criticaba el «barbarismo catalán» en 1915, había construido casas modernistas en 1907. Es el caso de Hilario del Castillo con la casa de Joaquín Bosch de la calle Escobar, 68.

GAUDÍ EN CUBA

Aún en vida del arquitecto Antoni Gaudí (1852-1926), sus admiradores empezaron a reproducir sistemáticamente elementos estéticos de su vocabulario de la etapa modernista, en especial los colores vivos y las formas ondulantes. El fenómeno del denominado «estilo Gaudí» no tuvo límites geográficos: aparecen fuentes de rocalla y recubrimientos de *trencadís* vitrio y cerámico, desde Comillas, León o Astorga hasta La Habana o Camagüey.

En cambio, el nuevo lenguaje gaudiniano de las superficies regladas, de los paraboloides y las columnas de doble giro, que el genio empezó a ensayar en la Colonia

L'antic Palau de Josep Ferrer ocupa un lloc principal al Parque Central, la plaça més elegant de Cienfuegos, i avui acull un centre cultural

El antiguo Palacio de Josep Ferrer ocupa un lugar principal en el Parque Central, la plaza más elegante de Cienfuegos, y hoy acoge un centro cultural

Vistes des del terrat sobre la magnífica badia de Cienfuegos
Vistas desde la azotea sobre la magnífica bahía de Cienfuegos

Teatre Àpolo de Camagüey, obra de Claudi Muns i Piqué (1909)
Teatro Apolo de Camagüey, obra de Claudi Muns i Piqué (1909)

Ajuntament de Camagüey, de Claudi Muns i Piqué (1903)

Ayuntamiento de Camagüey, de Claudi Muns i Piqué (1903)

més populars del mestre de Reus: la Sagrada Família, el Park Güell, la casa Batlló i la Pedrera.

Trobem exemples de gaudinisme inspirats en el Park Güell (1900-1914) als bancs de la Masia l'Ampurdà (1919) i al Saló del Ensueño dels jardins de la cervesera La Tropical, de la mateixa època, a l'Havana, on també es troben detalls gaudinians en algunes façanes d'habitatges particulars. A Camagüey hi va treballar durant uns anys el mestre d'obres gaudinià Antoni Moya i Andreu, dues obres del qual encara es conserven: la petita rèplica de la casa Batlló al núm. 41 de l'avinguda Finlay i la font naturalista de la Gruta del Casino, datada en una placa a la vista el març del 1924.²¹

Neogaudinisme internacional

En un segon moment, a la dècada dels cinquanta, s'introdueix a l'illa el neogaudinisme per la via dels grans noms d'aquella dècada: el madrileny Félix Candela i el seu col·laborador de l'Havana Max Borges Jr., capdavanter del Movimiento Moderno juntament amb Manuel Gutiérrez. Són arquitectes que transiten pels camins oberts per Gaudí. No intenten reproduir l'univers formal gaudinià, sinó el seu sistema de plantejar i resoldre els problemes, i es basen en la capacitat visual de l'arquitectura.

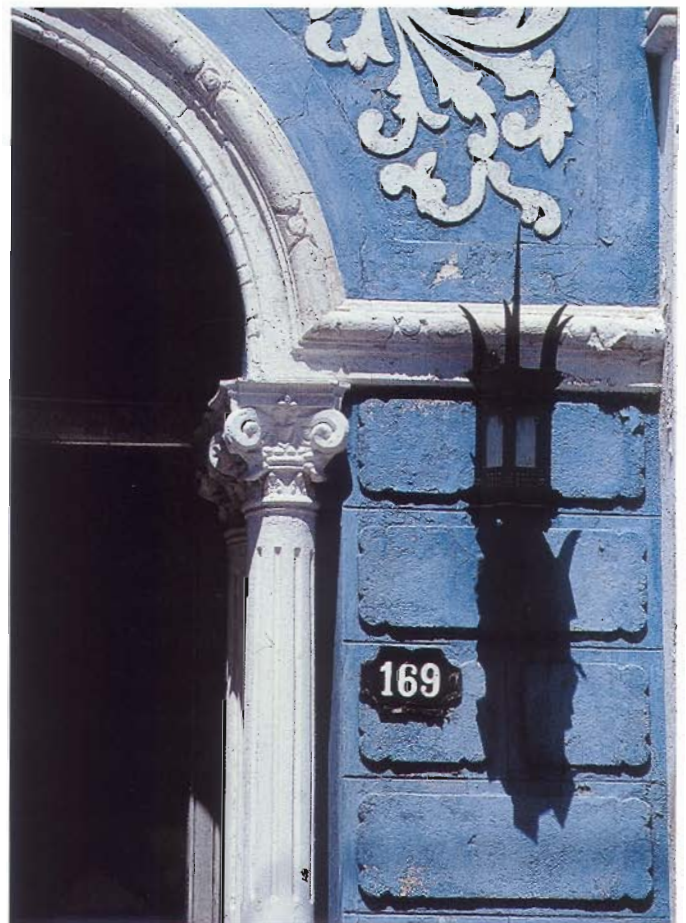
El llenguatge gaudinià de les formes reglades apareix als fantàstics arcs parabòlics del Saló de Arcos de Cristal del cabaret Tropicana (1951), de Max Borges Jr., i als també impressionants del panteó de l'Asociación de Reporteros de La Habana (1957), de Félix Candela, situat a la Necrópolis

Güell hacia 1908 y depuró en las maquetas de yeso para la Sagrada Familia, no fue asimilado por la arquitectura internacional hasta algunas décadas más tarde.²⁰

Gaudinismo primisecular

El gaudinisme se introdujo en Cuba en una primera etapa a través de los maestros de obra catalanes que llegaron a la isla en la primera década del siglo xx. Habían conocido *in situ* las obras más populares del maestro de Reus: la Sagrada Familia, el Parque Güell, la Casa Batlló y la Pedrera.

Encontramos ejemplos de gaudinismo inspirados en el Parque Güell (1900-1904) en los bancos de la Masia l'Ampurdà (1919) y en el Saló del Ensueño de los jardines de la cervesera La Tropical, de la misma época, en La Habana, donde también se pueden hallar detalles gaudinianos en algunas fachadas de viviendas particulares. En Camagüey trabajó durante unos años

Palau Roviroa de Camagüey, situat al costat de l'Ajuntament

Palacio Roviroa de Camagüey, situado junto al Ayuntamiento

169

dio

Manuel Perulla va dissenyar una façana eclèctica i uns interiors amb tocs modernistes que avui acullen diferents sales d'exposicions

Manuel Perulla diseñó una fachada eléctrica y unos interiores con toques modernistas que hoy acogen diferentes salas de exposiciones

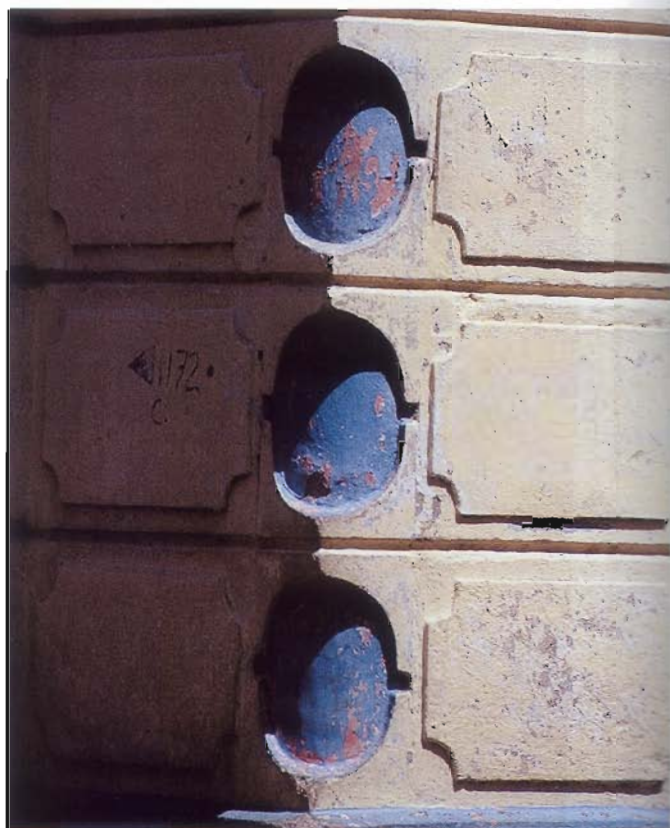
Cristóbal Colón. Al mateix cementiri s'hi troba el magnífic paraboloid hiperbòlic recobert de gresite daurat, obra dels germans Borges, que cobreix el panteó Núñez-Gálvez (1956). Cal destacar també la intersecció de dos paraboloides hiperbòlics a la casa Fernández (1957) i les voltes de la casa Verdera (1955), ambdues de Manuel Gutiérrez. Altres noms del neogaudinisme internacional són els enginyers Eduardo Torroja i Eladio Dieste, i els arquitectes Josep Antoni Coderch o Enric Miralles al segle XX i Jean Nouvel, Santiago Calatrava o Arata Isozaki al segle XXI.²²

UNA PETJADA CATALANA EN L'ARQUITECTURA DE LA REVOLUCIÓ

El conjunt unitari i harmònic de les cinc Escuelas Nacionales de Arte Cubanacán (1961-1965) està considerat per molts estudiosos l'obra cabdal, encara no superada, de l'arquitectura cubana.²³ Van ser concebudes com un símbol del que la *Revolució*, que feia tres anys que estava en marxa, era capaç de desenvolupar en el terreny creatiu. Encara que el seu abandonament fa quasi quatre dècades, abans d'acabar les obres, va impedir que complissin les funcions per a les quals havien estat dissenyades al mil·límetre, les inclemències meteorològiques tropicals les han respectades i, sortosament, segueixen dempeus esperant rebre qui les vulgui conèixer.

El ressorgiment del totxo i la volta catalana

Per simple economia de mitjans es va decidir tornar al totxo, després de dècades de triomf del formigó i l'acer. La millor manera d'estalviar les bigues era l'antiga volta catalana, que els mestres d'obra del segle XIX havien introduït a l'illa i que triomfava al món gràcies a Le Corbusier i les patents de Rafael Guastavino.²⁴ La gran flexibilitat i resistència del totxo obsequiaria els arquitectes amb una llibertat que amb blocs de pedra i formigó no haurien tingut: el cubà Ricardo Porro i els italians Vittorio Garatti i Roberto Gottardi. L'arquitectura del maó vist, a més d'estalviar pintura i revestiment, atorgaria al conjunt un impacte visual de calidesa i conjunció amb la terra i la natura dels voltants, allunyat de l'antiesteticisme del ciment, que era un dels objectius que es perseguïen. Els terres s'enllosarien

Detall d'una cantonada bicolor al centre de Camagüey

Detalle de una esquina bicolor en el centro de Camagüey

el maestro de obra gaudiniano Antoni Moya i Andreu, de quien se conservan todavía dos obras: la pequeña réplica de la casa Batlló en el n.º 41 de la avenida Finlay y la fuente naturalista de la Gruta del Casino, que data, según una placa a la vista, de marzo de 1924.²⁵

Neogaudinismo internacional

En un segundo momento, en la década de los cincuenta, se introduce en la isla el neogaudinismo por medio de los grandes nombres de dicha década: el madrileño Félix Candela y su colaborador habanero Max Borges Jr., abanderado del Movimiento Moderno junto con Manuel Gutiérrez. Son arquitectos que transitan por los senderos abiertos por Gaudí. No intentan reproducir el universo formal gaudiniano, sino su sistema de plantear y resolver los problemas, y se basan en la capacidad visual de la arquitectura.

El lenguaje gaudiniano de las formas regladas aparece en los fantásticos arcos parabólicos del Salón de Arcos de Cristal del cabaret Tropicana (1951), de Max Borges Jr., y

amb simple rajola o amb trencadís de rajola. Els sostres es resoldrien amb múltiples solucions de volta catalana de maó de pla, més o menys rebaixada segons si es tractava d'arcades, cúpules o passadissos.

Ricard Soler i Sendra, tot per la Revolució

El problema va sorgir amb la falta de paletes qualificats. La difícil tècnica ancestral del totxo i la volta catalana, ofici de mestre d'obra, heretat de generació en generació a través de gremis seculars, s'havia perdut, tot i que encara trobem mestres d'obra catalans amb constructora pròpia en projectes de la dècada dels trenta, com el riudomenc Joan Marrasé i Gispert a l'Hotel Nacional i en obres posteriors.²⁵ L'arquitecte i restaurador José Linares, que va viure el projecte com el seu primer treball professional, recorda que es va recórrer a un català col·laborador de la causa revolucio-

tambien en los impresionantes del panteón de la Asociación de Reporters de La Habana (1957), de Félix Candela, situado en la Necrópolis Cristóbal Colón. En el mismo cementerio se encuentra el magnífico paraboloide hiperbólico recubierto de gresite dorado, obra de los hermanos Borges, que cubre el panteón Núñez-Gálvez (1956). Debe destacarse también la intersección de dos paraboloides hiperbólicos en la casa Fernández (1957) y las bóvedas de la casa Verdera (1955), ambas de Manuel Gutiérrez. Otros nombres del neogaudinismo internacional son los ingenieros Eduardo Torroja y Eladio Dieste, así como los arquitectos Josep Antoni Coderch o Enric Miralles en el siglo xx y Jean Nouvel, Santiago Calatrava o Arata Isozaki en el siglo xxi.²²

UNA HUELLA CATALANA EN LA ARQUITECTURA DE LA REVOLUCIÓN

El conjunto unitario y harmónico de las cinco Escuelas Nacionales de Arte Cubanacán (1961-1965) ha sido considerado por muchos estudiosos la obra cumbre, aún no superada, de la arquitectura cubana.²³ Fueron concebidas como un símbolo de lo que la Revolución, que llevaba tres años en marcha, era capaz de hacer en el terreno creativo. Aunque su abandono hace casi cuatro décadas, antes de finalizar las obras, impidió que cumpliesen las funciones para las que habían sido diseñadas al milímetro, las inclemencias meteorológicas tropicales las han respetado y, por fortuna, siguen en pie a la espera de recibir a quien las quiera conocer.

El resurgimiento del ladrillo y la bóveda catalana

Por una cuestión de simple economía de medios se decidió volver al ladrillo, después de décadas de triunfo del hormigón y del acero. El mejor modo de ahorrar en vigas era la antigua bóveda catalana, que los maestros de obra del siglo xix habían introducido en la isla y triunfaba en el mundo gracias a Le Corbusier y las patentes de Rafael Guastavino.²⁴ La gran flexibilidad y resistencia del ladrillo obsequiaría a los arquitectos con una libertad que no hubiesen tenido con bloques de piedra y hormigón: al cubano Ricardo Porro y a los italianos Vittorio Giarratti y Roberto Gottardi. La arquitectura de ladrillo visto, ade-

Balcó de l'Ajuntament amb reixes de la forja Vulcano de Josep Grau i Sanuy
Balcón del Ayuntamiento con rejas de la forja Vulcano de Josep Grau i Sanuy

nària, Ricard Solé i Sendra,* de família de constructors de Vic, que els va fer demostracions tècniques, especialment de voltes d'escala.²⁶

Mediterraneïtat tropical

Malgrat que els usos per als quals van ser construïdes les escoles no hi tenen res a veure, la tècnica, els materials emprats, els jocs de llum-ombra, espai-buit i alguna intencionalitat simbòlica com la de Ricardo Porro d'emular les curves del cos humà fan que, involuntàriament, ens sentim transportats a espais molt més antics de l'arquitectura orgànica gaudiniana en maó vist, com les golfes de Bellesguard i de la Pedrera... I molt especialment a la cripta de la colònia Güell, des d'una de les aules de l'Escuela Nacional de Ballet, la volta de la qual se sosté sobre ner-

La família Rotllant a la seva casa del carrer Benjumeda, a Centro Habana
La familia Rotllant en su casa de la calle Benjumeda, en Centro Habana

más de ahorrar pintura y revestimiento, proporcionaría al conjunto un impacto visual de calidez y conjunción con la tierra y la naturaleza de los alrededores, alejado del antiesteticismo del cemento, que era uno de los objetivos que se perseguían. Los suelos se enlosarían con simples baldosas o con *trencadís* de baldosa. Los techos se resolverían con múltiples soluciones de bóveda catalana de ladrillo plano, más o menos rebajada según se tratase de arcadas, cúpulas o pasillos.

Ricard Soler i Sendra, todo por la Revolución

El problema surgió con la falta de albañiles cualificados. La difícil técnica ancestral del ladrillo y la bóveda catalana, oficio de maestro de obra, heredado de generación en generación a través de los gremios seculares, se había perdido, aunque todavía hallamos maestros de obra catalanes con constructora propia en proyectos de la década de los treinta, como Joan Marrasé i Gispert, natural de Riudoms (Baix Camp, Tarragona), en el Hotel Nacional y en obras posteriores.²⁵ El arquitecto y restaurador José Linares, quien vivió el proyecto como su primer trabajo profesional, recuerda que se recurrió a un catalán colaborador de la causa revolucionaria, Ricard Solé i Sendra,* de una familia de constructores de Vic, quien les hizo demostraciones técnicas, especialmente de bóveda catalana de ladrillo para escaleras.²⁶

Mediterraneidad tropical

Pese a que la función para la que fueron construidas las escuelas no tiene nada que ver, la técnica, los materiales utilizados, los juegos de luz-sombra, espacio-vacío y alguna intencionalidad simbólica como la de Ricardo Porro de emular las curvas del cuerpo humano, hacen que, involuntariamente, nos sintamos transportados a espacios mucho más antiguos de la arquitectura orgánica gaudiniana en ladrillo visto, como las buhardillas de Bellesguard y de la Pedrera... Y muy especialmente a la cripta de la Colonia Güell, desde una de las aulas de la Escuela Nacional de Ballet, cuya bóveda se sostiene sobre nervaduras radiales de ladrillo a sardinel, colocado a la manera gaudiniana. En otros espacios, como las cubiertas de la Escuela Nacional de

vadures radials de totxo a sardinell, col·locada a la manera gaudiniana. En altres espais, com les cobertes de l'Escola Nacional de Música o a l'entrada de l'Escola Nacional de Danza Moderna, la sensació és la de trobar-se als sostres i les naus, respectivament, del Vapor Aymerich Amat i Jover (1909) de Terrassa, l'obra més emblemàtica del modernisme industrial, deguda a l'arquitecte gaudinista Lluís Muncunill i Parellada (1868-1931).

Hem vist com, des del progressiu abandonament de l'arquitectura colonial tradicional a la segona meitat del segle XIX fins a la primera arquitectura de la *Revolució*, a mitjans de la dècada del 1960, l'aportació catalana a la tècnica i l'estètica de l'urbanisme cubà ha estat una realitat encara palpable en molts edificis que enriqueixen el paisatge urbà de l'Havana. La familiaritat amb el paisatge predisposa cubans i catalans a sentir-nos com a casa, independentment de si ens trobem al Carib o a la Mediterrània.

Música o en la entrada de la Escuela Nacional de Danza Moderna, la sensación es la de encontrarse en los tejados y las naves, respectivamente, del Vapor Aymerich Amat i Jover (1909) de Terrassa, la construcción más emblemática del modernismo industrial, obra del arquitecto gaudinista Lluís Muncunill i Parellada (1868-1931).

Hemos visto que, desde el abandono paulatino de la arquitectura colonial tradicional en la segunda mitad del siglo XIX hasta la primera arquitectura de la Revolución, a mediados de la década de 1960, la aportación catalana a la técnica y la estética del urbanismo cubano fue una realidad aún palpable en muchos edificios que enriquecen el paisaje urbano habanero. La familiaridad con el paisaje predispone a cubanos y catalanes a sentirnos como en casa, independientemente de si nos encontramos en el Caribe o en el Mediterráneo.

Teatre Apolo, esgrafiats Art Déco i balcons de Josep Grau
Teatro Apolo, esgrafiados art-déco y balcones de Josep Grau

1. Amb el seu estudi, Linares (1997) és el primer historiador que recupera l'interès pel modernisme havaner, aparcat des dels escrits de Weiss i d'Acosta a la dècada dels seixanta. Totes les dades de les pàgs. 75 i 76 procedeixen d'aquest estudi, referenciat per Guardia (1997), i del de Venegas (1990), a banda de les dades sobre el Teatre Villanueva, que procedeixen del *Diccionari...*, vol. IV, pàg. 145, i sobre Camagüey, de Mas (2000).
2. Resum del llistat d'arquitectes, mestres d'obres i constructors catalans que van treballar a Cuba entre 1850 i 1950, i dels quals no es coneix cap obra documentada, elaborat per Valentí Pons a partir del *Diccionari...* (1992).
3. Rodríguez (1998), pàg. 79.
4. Weiss (1965), pàg. 73.
5. *Op. cit.*, pàg. 74. Weiss va estudiar arquitectura a la Cornell University de Nova York i va convalidar el seu títol a la Universitat de l'Havana el 1918. Va viure les campanyes del Col·legi contra els *firmones* i l'ambient general contra el «catalanismo».
6. A. Acosta (1969) es manté en l'estricta línia de Weiss, que posteriorment abandona: «Parto para mi tesis de lo único hasta entonces publicado, que era lo de Weiss. Luego, en el transcurso de 20 y pico años en que fui retratando y recogiendo datos, me fui dando cuenta de que era la influencia catalana, amén de ejemplo y nombre de constructores, lo que generó esta arquitectura» (extret de la correspondència pròpia, correu electrònic del 10.9.2004). Vegeu també Cabré (2002): «Siempre ha habido catalanes en todos los rincones de Cuba», entrevista a Vivien Acosta Julián, *Diari de Tarragona*, 5.10.2003, pàg. 5.
7. Cabré (2002), pàg. 51.
8. A altres ciutats com Cadis també es parla d'«estilo de barbería». A Cuba Anita Arroyo va recollir el terme al llibre *Las artes industriales en Cuba. Su historia y evolución desde las culturas precolombinas hasta nuestros días*, l'Havana, Cultural, 1943. Segons Acosta (correu electrònic del 10.9.2004), el motiu era que a les barberies hi solien haver cadires Viena, com les dels cafès *art nouveau*.
9. *Ibid.*, nota 7.
10. *Casa-tren* és un terme encunyat per l'arquitecta Felicia Chateloin, a qui també es deuen apel·latius com «arquitectura del molde» o «La Habana de Tacón».
11. La historiadora Montserrat Villaverde ha trobat en aquestes publicacions i a les cubanes *El Diario de la Marina*, *Bohemia*, *Fígaro*, *La Revista de Construcciones y Agrimensura* o *La Revista de la Sociedad Cubana de Ingenieros*, nombrosos anuncis i articles sobre les empreses catalanocubanes relacionades amb el modernisme. Veure Villaverde (2004).
12. El 1863 els germans Crusellas, de l'Arboç del Penedès, van fundar a l'Havana una fàbrica de sabó i espelmes que va arribar a tenir sindicat propi. Encara es conserva a Santa Ifigènia

1. Con su estudio, Linares (1997) es el primer historiador que recupera el interés por el modernismo habanero, apartado desde los escritos de Weiss y de Acosta en la década de los sesenta. Todos los datos de las págs. 75 y 76 proceden de este estudio, citado por Guardia (1997), y del de Venegas (1990), aparte de los datos sobre el Teatro Villanueva, que proceden del *Diccionari...*, vol. IV, pág. 145, y sobre Camagüey, de Mas (2000).
2. Resumen de la lista de arquitectos, maestros de obra y constructores catalanes que trabajaron en Cuba entre 1850 y 1950, y de los cuales no se conoce ninguna obra documentada, elaborado por Valentí Pons a partir del *Diccionari...* (1992).
3. Rodríguez (1998), pág. 79.
4. Weiss (1965), pág. 73.
5. *Op. cit.*, pág. 74. Weiss estudió arquitectura en la Cornell University de Nueva York y convalidó el título en la Universidad de La Habana en 1918. Vivió las anticampañas del Colegio contra los «firmones» y el ambiente general contra el «catalanismo».
6. A. Acosta (1969) se mantiene en la estricta línea de Weiss, que posteriormente abandona: «Parto para mi tesis de lo único hasta entonces publicado, que era lo de Weiss. Luego, en el transcurso de 20 y pico años en que fui retratando y recogiendo datos, me fui dando cuenta de que era la influencia catalana, amén de ejemplo y nombre de constructores, lo que generó esta arquitectura» (extraído de la correspondencia propia, mail del 10-09-2004). Véase también Cabré (2002): «Siempre ha habido catalanes en todos los rincones de Cuba», entrevista a Vivien Acosta Julián. *Diari de Tarragona*, 5-10-2003, pág. 5.
7. Cabré (2002), pág. 51.
8. En otras ciudades como Cádiz también se habla de «estilo de barbería». En Cuba Anita Arroyo recogió el término en el libro *Las artes industriales en Cuba. Su historia y evolución desde las culturas precolombinas hasta nuestros días*, La Habana, Cultural, 1943. Según Acosta (correo electrónico del 10-09-2004), el motivo era que en las barberías solía haber sillas Viena, como las de los cafés *art nouveau*.
9. *Ibid.*, nota 7.
10. «Casa-tren» es un término acuñado por la arquitecta Felicia Chateloin, a quien también se deben apelativos como «arquitectura del molde» o «La Habana de Tacón».
11. La historiadora Montserrat Villaverde ha encontrado en estas publicaciones y en las cubanas el *Diario de la Marina*, *Bohemia*, *Fígaro*, *La Revista de Construcciones y Agrimensura* o *La Revista de la Sociedad Cubana de Ingenieros*, numerosos anuncios y artículos sobre las empresas catalano-cubanas relacionadas con el modernismo. Véase Villaverde (2004).
12. Los hermanos Crusellas, de l'Arboç del Penedès, en 1863 fundaron en La Habana una fábrica de jabones y velas que llegó a tener sindicato propio. Todavía se conserva en Santa

- el panteó d'Ignasi Casas Saumell, amic personal de Tomás Estrada Palma, primer president electe de Cuba (vegeu-me fotografia a l'epíleg), pàg. 190.
13. Casanovas i Villaverde (1998), pàg. 19.
 14. Llañes (1886), pàgs. 55-62.
 15. L'arquitecte i restaurador Enrique Capablanca reconeix als anys noranta, com Linares i Rodríguez, l'arrel catalana del modernisme, que continua qualificant d'«art nouveau», i defineix una mitologia havanera amb aportació cubana i catalana.
 16. La localització dels edificis modernistes de fora de l'Havana es deu a Valentí Pons i Vivian Mas, Pons (2004) i Mas (2000) respectivament. Pons també ens ha proporcionat la informació sobre Manuel del Busto Delgado.
 17. Les dades referents a Camagüey estan extretes de Mas (2000) amb la col·laboració de Roberto Domingo Freixas, president de la Germanor Catalana de Camagüey, José Rodríguez Barreras, historiador de la ciutat de Camagüey, i les historiadores Migdalia Ramírez Feliu i Vivian Mas Sarabia.
 18. Rodríguez (1998), pàgs. 94-109.
 19. El treball està sintetitzat a l'article de Chateloin (2003).
 20. Tot i que el 1928 va impressionar profundament Le Corbusier en una visita a les Escoles Provisionals de la Sagrada Família (1909), arran de la qual l'arquitecte suís va introduir alguns elements tècnics com la volta catalana al seu repertori formal. En va aprendre el comportament per carta a través del mestre d'obra català Domènec Escorsa, exiliat a Besiers. *Le Corbusier y Barcelona* (catàleg de l'exposició), Fundació Caixa Catalunya, 1988, pàgs. 105-140.
 21. Mas (2000), pàg. 9.
 22. Dels meus articles «Neogaudinismo siglo xx» i «Discípulos del siglo xxi» de la sèrie «Vivir Gaudí», *La Vanguardia*, febrer-març de 2002.
 23. Rodríguez (1998), pàg. 321.
 24. L'arquitecte valencià va patentar fins a vint-i-cinc variants de voltes catalanes i cintres als Estats Units, com una solució contra incendis. Revista núm. 11 de l'Oficina Espanyola de Patentes y Marcas, pàg. 22. <http://www.oepm.es/inter-net/infgal/revista/num11/pag22/pdf>. Per Le Corbusier vegeu la nota 1.
 25. Marrasé va fer fortuna començant de paleta a l'Havana, on va arribar defugint la guerra de l'Àfrica. Va tornar a Riudoms com a indià als anys cinquanta, on va morir i va ser enterrat en olor de multituds. Ens n'informa el seu nebot, el periodista Xavier Fortuny i Torres, en una entrevista del 15.06.2004.
 26. Notes de l'entrevista amb José Linares, datada el novembre de 2001.
- Ifigenia el panteón de Ignasi Casas Saumell, amigo personal de Tomás Estrada Palma, primer presidente electo de Cuba (véase fotografía en el Epílogo), pàg. 190.
13. Casanovas y Villaverde (1998), pàg. 19.
 14. Llañes (1886), pàgs. 55-62.
 15. El arquitecto y restaurador Enrique Capablanca reconoce en los años noventa, como Linares y Rodríguez, la raíz catalana del modernismo, al que continúa calificando de «art nouveau», y define una mitología habanera con aportación cubana y catalana.
 16. La localización de los edificios modernistas de fuera de La Habana se debe a Valentí Pons y Vivian Mas, Pons (2004) y Mas (2000) respectivamente. Pons también nos ha proporcionado la información sobre Manuel del Busto Delgado.
 17. Los datos referentes a Camagüey se han extraído de Mas (2000) con la colaboración de Roberto Domingo Freixas, presidente de la Germanor Catalana de Camagüey, José Rodríguez Barreras, historiador de la Ciudad de Camagüey, y las historiadoras Migdalia Ramírez Feliu y Vivian Mas Sarabia.
 18. Rodríguez (1998), pàgs. 94-109.
 19. El trabajo está sintetizado en el artículo de Chateloin (2003).
 20. Aunque en 1928 impresionó profundamente a Le Corbusier en una visita a las Escuelas Provisionales de la Sagrada Familia (1909), a raíz de la cual el arquitecto suizo introdujo algunos elementos técnicos como la bóveda catalana a su repertorio formal. Aprendió el comportamiento de ésta por carta a través del maestro de obra catalán Domènec Escorsa, exiliado en Béziers. *Le Corbusier y Barcelona* (catálogo de la exposición), Fundació Caixa Catalunya, 1988, pàgs. 105-140.
 21. Mas (2000), pàg. 9.
 22. De mis artículos «Neogaudinismo siglo xx» y «Discípulos del siglo xxi» de la serie «Vivir Gaudí», *La Vanguardia*, febrero-marzo de 2002.
 23. Rodríguez (1998), pàg. 321.
 24. El arquitecto valenciano patentó hasta veinticinco variantes de bóvedas catalanas y cintres en Estados Unidos, como una solución contra incendios. Revista n.º 11 de la Oficina Española de Patentes y Marcas, pàg. 22. <http://www.oepm.es/inter-net/infgal/revista/num11/pag22/pdf>. Para Le Corbusier véase la nota 1.
 25. Marrasé hizo fortuna comenzando de albañil en La Habana, adonde llegó huyendo de la Guerra de África. Regresó a Riudoms como indiano en los años cincuenta, donde murió y fue enterrado en olor de multitudes. Nos informa de ello su sobrino, el periodista Xavier Fortuny i Torres, en una entrevista del 15-06-2004.
 26. Notas de la entrevista con José Linares, fechada en noviembre de 2001.

BIBLIOGRAFIA

- Acosta Julián, Vivien (1969): «De Europa a Cuba, Art Nouveau», *Revista Universidad de La Habana*, núm. 193 (gener-març de 1969), pàgs. 45-69.
- Acosta Julián, Vivien (1988): «El Art Nouveau. ¿Estilo de Barbería o lenguaje arquitectónico?», *Revista Arquitectura y Urbanismo*, núm. 91, pàgs. 26-27.
- Cabré, Tate (2002): «Vivir Gaudí», sèrie de 35 reportatges, *La Vanguardia* (del 4 de febrer al 15 de març de 2002).
- Cabré, Tate (2002): «La Habana, el modernismo del Caribe», a *La Vanguardia Magazine*, 28 de juliol de 2003, pàgs. 48-55.
- Cabré, Tate (2002): «Siempre ha habido catalanes en todos los rincones de Cuba», entrevista a Vivien Acosta Julián, *Diari de Tarragona*, 5.10.2003, pàg. 5.
- Cabré, Tate (2003): «Estilo catalán», dins «La costa dels indians, el llegat dels catalans de Cuba», a *Descobrir Catalunya*, núm. 67, pàgs. 40-97.
- Casanovas, Xavier, i Montserrat Villaverde (1998): «L'Havana modernista», *Avui*, suplement, pàgs. 19-25.
- Chateloin, Felicia (2003): «La arquitectura del molde, un patrimonio en peligro», *Revista Cimientos*, núm. 6, pàgs. 41-47.
- Diccionari dels catalans d'Amèrica* (1992), Generalitat de Catalunya / Curial, 4 vols., Barcelona.
- Guàrdia, M. Asunción (1997): «Un inventario descubre La Habana como exótica sucursal del modernismo catalán», *La Vanguardia*, 13.10.1997.
- Leal Spengler, Eusebio (2000): «L'Havana, Cuba», article a *Ruta europea del modernisme*, Editorial Mediterrània, Barcelona, pàgs. 102-103.
- Linares Ferrera, José (1997): «Constructores catalanes en Cuba: dos momentos», *L'Havana*.
- Llañes, Lillian (1986): *Apuntes para una historia sobre los constructores cubanos*, Editorial Letras Cubanas, L'Havana.
- Llañes, Lillian (1999): *Casas de la vieja Cuba, islas al viento*, Nerea, Hondarribia, Guipúzcoa.
- Mas Sarabia, Vivian (2000): *La arquitectura habitacional ecléctica en el centro histórico de Camagüey*, tesi de grau.
- Martí, Carlos (1927): *El progreso catalán en América*, J. Giralt y Cía. Editores, Santiago de Xile, t. IV.
- Martín, María Elena, i Eduardo Luis Rodríguez (1998): *La Habana, guía de arquitectura*, Ciudad de La Habana, Junta de Andalucía, Agencia Española de Cooperación Internacional, ICI, L'Havana-Sevilla.
- Panyella, Vinyet (2000): *Quintet de l'Havana (Un homenatge a Alejo Carpentier)*, Papers de Terramar, 1, Sitges.
- Pons i Toujouse, Valentí (2004): *Inventari general del modernisme*, Publicacions de la Càtedra Modernisme, Barcelona, 2a edició revisada.
- Rodríguez, Eduardo Luis (1998): *La Habana, arquitectura del siglo xx*, Blume, Barcelona.
- Segura Soriano, Isabel (1999): *7 pasejades per l'Havana*, La Campana, Barcelona.

BIBLIOGRAFÍA

- Acosta Julián, Vivien (1969): «De Europa a Cuba, Art Nouveau», *Revista Universidad de La Habana*, n.º 193 (enero-marzo de 1969), pàgs. 45-69.
- Acosta Julián, Vivien (1988): «El Art Nouveau. ¿Estilo de Barbería o lenguaje arquitectónico?», *Revista Arquitectura y Urbanismo*, n.º 91, pàgs. 26-27.
- Cabré, Tate (2002): «Vivir Gaudí», serie de 35 reportajes, *La Vanguardia* (del 4 de febrero al 15 de marzo de 2002).
- Cabré, Tate (2002): «La Habana, el modernismo del Caribe», en *La Vanguardia Magazine*, 28 de julio de 2003, pàgs. 48-55.
- Cabré, Tate (2003): «Estilo catalán», dentro de «La costa dels indians, el llegat dels catalans de Cuba», en *Descobrir Catalunya*, n.º 67, pàgs. 40-97.
- Cabré, Tate (2002): «Siempre ha habido catalanes en todos los rincones de Cuba», entrevista a Vivien Acosta Julián, *Diari de Tarragona*, 5-10-2003, pàg. 5.
- Casanovas, Xavier y Montserrat Villaverde (1998): «L'Havana modernista», diario *Avui*, suplemento, pàgs. 19-25.
- Chateloin, Felicia (2003): «La arquitectura del molde, un patrimonio en peligro», *Revista Cimientos*, n.º 6, pàgs. 41-47.
- Diccionari dels catalans d'Amèrica* (1992), Generalitat de Catalunya/Curial, 4 vols., Barcelona.
- Guàrdia, M. Asunción (1997): «Un inventario descubre La Habana como exótica sucursal del modernismo catalán», *La Vanguardia*, 13-10-1997.
- Leal Spengler, Eusebio (2000): «L'Havana, Cuba», artículo en *Ruta europea del modernisme*, Editorial Mediterrània, Barcelona, pàgs. 102-103.
- Linares Ferrera, José (1997): «Constructores catalanes en Cuba: Dos momentos», *La Habana*.
- Llañes, Lillian (1986): *Apuntes para una historia sobre los constructores cubanos*, Editorial Letras Cubanas, La Habana.
- Llañes, Lillian (1999): *Casas de la vieja Cuba, islas al viento*, Nerea, Hondarribia, Guipúzcoa.
- Mas Sarabia, Vivian (2000): «*La arquitectura habitacional ecléctica en el centro histórico de Camagüey*», tesis de grado.
- Martí, Carlos (1927): *El progreso catalán en América*, J. Giralt y Cía. Editores, Santiago de Chile, t. IV.
- Martín, María Elena y Eduardo Luis Rodríguez (1998): *La Habana, guía de arquitectura*, Ciudad de La Habana, Junta de Andalucía, Agencia Española de Cooperación Internacional, ICI, La Habana-Sevilla.
- Panyella, Vinyet (2000): *Quintet de l'Havana (Un homenatge a Alejo Carpentier)*, Papers de Terramar, 1, Sitges.
- Pons i Toujouse, Valentí (2004): *Inventari general del modernisme*, Publicacions de la Càtedra Modernisme, Barcelona, 2.ª edició revisada.
- Rodríguez, Eduardo Luis (1998): *La Habana, arquitectura del siglo XX*, Blume, Barcelona.
- Segura Soriano, Isabel (1999): *7 pasejades per l'Havana*, La Campana, Barcelona.

- Venegas Fornias, Carlos (1990): *La urbanización de las murallas: dependencia y modernidad*, Letras Cubanas, l'Havana.
- Villaverde, Montserrat (2004): «Itinerari per un patrimoni Il·lunyà i en perill: l'Havana», col·lecció El Modernisme, vol. V, pàgs. 248-262: En paral·lel al Modernisme, Isard, Barcelona.
- Villaverde, Montserrat (2004): «Arquitectura modernista a Cuba: Fonts públiques i privades» a les Actes del Congrés «Catalunya-Amèrica: Fonts i documents de recerca», Barcelona 2004.
- Weiss, Joaquín E. (1965): «Art Nouveau. La rama cubana», *Revista Cuba* (setembre de 1965), pàgs. 62-73.

PÀGINES WEB

Edificis cubans en postals antigues:

http://digital.library.miami.edu/chcdigital/chc0359/chc0359_s3.shtml

<http://www.guije.com/tarjetas/matanzas/matanzas/index.htm>

Ajuntament de Camagüey:

<http://www.adelante.cu/galeria/index.htm>

- Venegas Fornias, Carlos (1990): *La urbanización de las murallas: Dependencia y Modernidad*, Letras Cubanas, La Habana.
- Villaverde, Montserrat (2004): «Itinerari per un patrimoni Il·lunyà i en perill: l'Havana», Col·lecció El Modernisme, vol. V, pàgs. 248-262: En paral·lel al Modernisme, Isard, Barcelona.
- Villaverde, Montserrat (2004): «Arquitectura modernista a Cuba: Fonts públiques i privades» en las Actas del Congreso «Catalunya-Amèrica: Fonts i documents de recerca», Barcelona 2004.
- Weiss, Joaquín E. (1965): «Art Nouveau. La rama cubana», *Revista Cuba* (septiembre de 1965), pàgs. 62-73.

PÁGINAS WEB

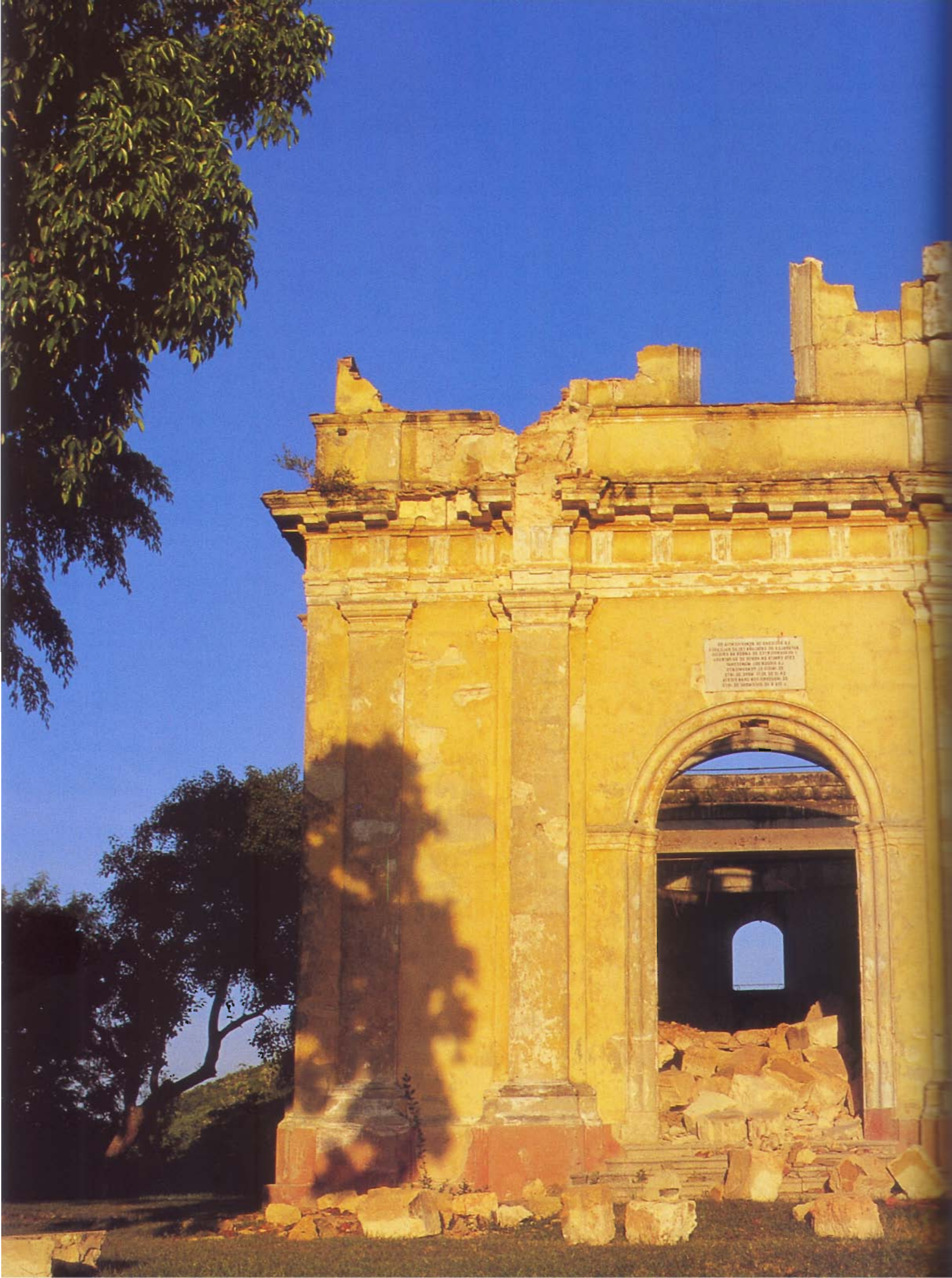
Edificios cubanos en postales antiguas:

http://digital.library.miami.edu/chcdigital/chc0359/chc0359_s3.shtml

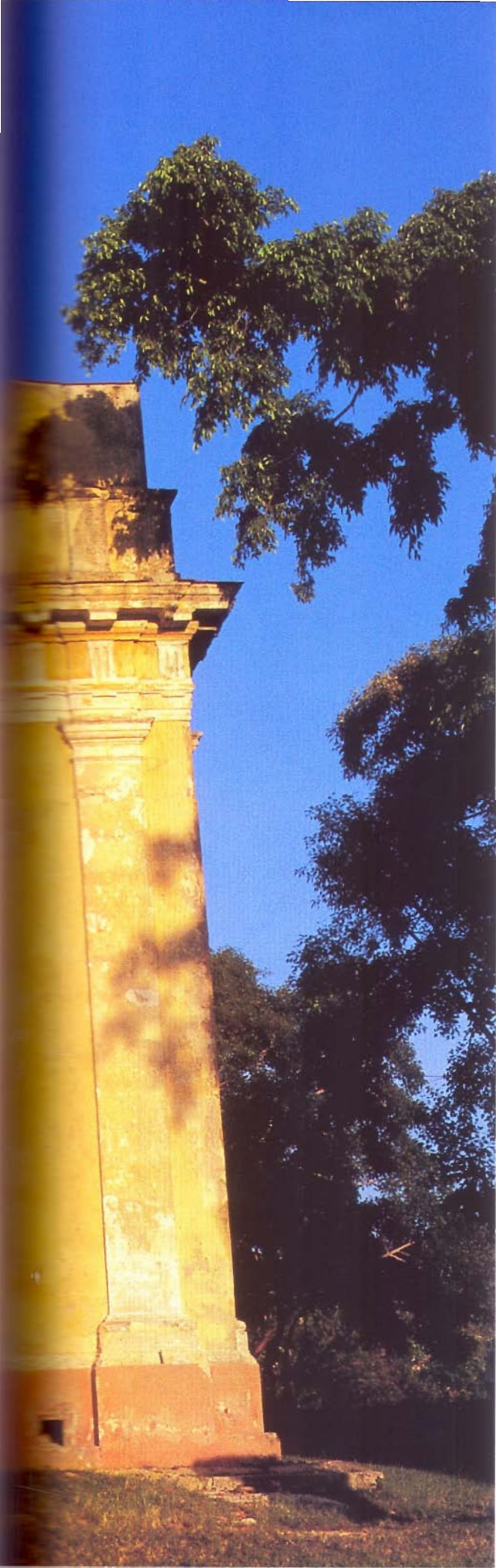
<http://www.guije.com/tarjetas/matanzas/matanzas/index.htm>

Ayuntamiento de Camagüey:

<http://www.adelante.cu/galeria/index.htm>

SE APODARAVAN DE SACRILEGIA & A
SACRILEGOS DE LOS SACRILEGOS DE SACRILEGIA
INDICA EN FORMA DE ESTE SACRILEGOS Y
CONVENCIONES DE SACRILEGOS Y
SACRILEGOS DE SACRILEGOS Y
SACRILEGOS DE SACRILEGOS Y
SACRILEGOS DE SACRILEGOS Y
SACRILEGOS DE SACRILEGOS Y
SACRILEGOS DE SACRILEGOS Y

Capítol 4

Un llegat de rebel·lia en les idees

Un legado de rebeldía en las ideas

Creadors: l'aportació catalana a les arts i les lletres cubanes
El pensament polític, religiós i maçònic
Científics: Marià Cubí, Benet Viñes i Pere Domingo

Creadores: la aportación catalana a las artes y las letras cubanas
El pensamiento político, religioso y masónico
Científicos: Marià Cubí, Benet Viñes y Pere Domingo

Les ruïnes de la cèlebre ermita de Montserrat de Matanzas s'alcen estratègicament dominant la ciutat i la gran badia que s'obre a l'Atlàntic

Las ruinas de la célebre ermita de Montserrat de Matanzas se levantan estratégicamente dominando la ciudad y la gran bahía que se abre al Atlántico

Un llegat de rebel·lia en les idees

Un legado de rebeldía en las ideas

Els porxos del Parque Central van acollir la primera seu del Casal Català de Cienfuegos, anomenada «la ciudad de las cúpulas» gràcies als constructors catalans

Los porches del Parque Central acogieron la primera sede del Casal Català de Cienfuegos, denominada «la ciudad de las cúpulas» gracias a los constructores catalanes

CREADORS: L'APORTACIÓ CATALANA
A LES ARTS I LES LLETRES CUBANES

A més dels catalans que, com hem vist, es van fer un nom a Cuba en el món dels negocis i en el de l'arquitectura, molts altres van contribuir a formar i enriquir el bagatge cultural de l'illa en el terreny de les idees. Van aportar la seva creativitat al món de les arts i les lletres i van formar futurs ciutadans cubans en l'àmbit universitari: la nissaga vilanovina de Claudi Mimó* des de la Universitat de l'Havana i des de l'Es-

CREADORES: LA APORTACIÓN CATALANA
A LAS ARTES Y LAS LETRAS CUBANAS

Además de los catalanes que, como hemos visto, se hicieron un nombre en Cuba en el mundo de los negocios y en el de la arquitectura, muchos otros contribuyeron a formar y enriquecer el bagaje cultural de la isla en el terreno de las ideas. Aportaron su creatividad al mundo de las artes y las letras y formaron a futuros ciudadanos cubanos en el ámbito universitario: la estirpe vilanovense de Claudi Mimó* desde la Universidad de La Habana y desde la Escuela Mimó, y el erudito Francesc Prat i Puig* desde la Universidad de Oriente de Santiago de Cuba, constituyen dos ejemplos de lo dicho.

Los catalanes en las artes mayores

El legado artístico catalán en Cuba está presente en las seis artes mayores: en la arquitectura, la música, la escultura, la pintura, la literatura, la danza y en el llamado séptimo arte. La arquitectura, a la que hemos dedicado el capítulo 3, y la música son, con mucho, los ámbitos en que los catalanes han desempeñado un papel clave. Sin la aportación científica de musicólogos como Joan Casamitjana*, o de Fer-

Ermita de Montserrat de Camagüey; s'hi reuneix la Germanor catalana

Ermita de Montserrat de Camagüey; lugar de reunión de la Germanor catalana

El Museo Bacardí de Santiago de Cuba, construït per Emilio Bacardí Moreau, fill del sitgetà Facund Bacardí Masó

El Museo Bacardí de Santiago de Cuba, construïdo por Emilio Bacardí Moreau, hijo del sitgetano Facund Bacardí Masó

Placa dels presidents de la SBNC, el casal català més antic d'Amèrica (1840)

Placa de los presidentes de la SBNC, centro catalán más antiguo de América, fundado en 1840

cola Mimó, i l'erudit Francesc Prat i Puig* des de la Universitat d'Orient de Santiago de Cuba en són dos bons exemples.

Els catalans en les arts majors

El llegat artístic català a Cuba és present en les sis arts majors: en l'arquitectura, la música, l'escultura, la pintura, la literatura, la dansa i en l'anomenat setè art. L'arquitectura, a la qual hem dedicat el capítol 3, i la música són, de lluny, els àmbits on els catalans han tingut un rol més important. Sense l'aportació científica de musicòlegs com Joan Casamitjana,* o Fernando Ortiz,* o de compositors com Manuel Saumell, Josep Ardèvol i les nissagues dels Prats i els Romeu, seria impossible comprendre la base clàssica i alhora integradora dels ritmes afrocubans de compositors i arranjadors del segle xx com Bebo Valdés, Eliseo Grenet, Miguel Matamoros, Julio Cueva, Ernesto Lecuona, Osvaldo Farrés, «Rapindey», Pablo O'Farrill, Arsenio Rodríguez, etcètera. El doctor Joaquim Roy,* de la Universitat de Miami, sentència que «la música popular cubana hauria estat diferent sense la contribució d'alguns compositors d'arrel catalana, autors de contradances de fama mundial»; recordem que la contradansa és l'arrel europea i origen de l'havanera.¹

En les arts plàstiques, importants llegats de col·leccionistes d'escultura i pintura catalana i valenciana es poden visitar al Museo Nacional de Bellas Artes de l'Havana i al

nando Ortiz*, o de compositores como Manuel Saumell, Josep Ardèvol y las estirpes de los Prats y los Romeu, sería imposible comprender la base clásica, al tiempo que integradora, de los ritmos afrocubanos de compositores y arreglistas del siglo xx como Bebo Valdés, Eliseo Grenet, Miguel Matamoros, Julio Cueva, Ernesto Lecuona, Osvaldo Farrés, «Rapindey», Pablo O'Farrill, Arsenio Rodríguez, etcétera. El doctor Joaquim Roy*, de la Universidad de Miami, afirma que «la música popular cubana hubiera sido diferente sin la contribución de algunos compositores de origen catalán, autores de contradanzas de fama mundial»; recordemos que la contradanza es la raíz europea y origen de la habanera.¹

En las artes plásticas, importantes legados de coleccionistas de escultura y pintura catalana y valenciana se pueden visitar en el Museo Nacional de Bellas Artes de La Habana y en el Museo Bacardí de Santiago.² El monumento de mayores dimensiones en la necrópolis Cristóbal Colón de La Habana, un mausoleo inmenso en mármol de Carrara dedicado a los bomberos fallecidos en el incendio de la ferretería Isasi en 1890, es obra del tortosino Agustí Querol (1863-1909). A escasa distancia de éste, el panteón en forma de pirámide de la familia Falla-Bonet, originaria de Valencia, está flanqueado por bellísimas esculturas del valenciano Marià Benlliure, y, prácticamente en frente de éste, destaca el panteón de Juan Pedro Baró, nieto del famoso negrero Baró i Blanxart*, obra del francés René Lalique.

En las letras cubanas, además de periodistas catalanes como Carles Martí*, Josep Conangla* y el empresario y escri-

Pati interior de la SBNC, l'Havana. Peña Barcelonista i instal·lació de Joan Brossa

Patio interior de la SBNC, La Habana. Peña Barcelonista y instalación de Joan Brossa

Al Museu Bacardí de Santiago s'hi exposa una bona col·lecció de pintura catalana i valenciana

En el Museo Bacardí de Santiago se expone una colección bastante importante de pintura catalana y valenciana

Museu Bacardí de Santiago.² El monument de dimensions més grans de la necròpoli de Cristóbal Colón de l'Havana, un mausoleu gegant en marbre de Carrara dedicat als bombers morts en l'incendi de la ferreteria Isasi el 1890, és obra del tortosí Agustí Querol (1863-1909). Molt a prop, el panteó en forma de piràmide de la família Falla-Bonet, originària de València, és flanquejat per bellíssimes escultures del valencià Marià Benlliure, i, quasi enfront, destaca el panteó de Juan Pedro Baró, nét del famós negrer Baró i Blanxart,* obra del francès René Lalique.

En les lletres cubanes, a més de periodistes catalans com Carles Martí,* Josep Conangla* i l'empresari i escriptor Josep Aixalà,* hi han destacat des del segle XIX literats com Francesc Camprodon i Lafont* (1816-1870) o Miquel Estorch i Siqués (1809-1870), i, ja al segle XX, descendents de catalans com Miguel Barnet (1940), fill del barceloní José Antonio Barnet i Vinageras,* president del govern cubà els anys 1935-1936. Cuba també ha estat refugi d'escriptors exiliats —Anna Murià i Agustí Bartra, Zenòbia Camprubí,* Josep M. Poblet...— i destí d'innombrables intel·lectuals visitants, com Josep Pla i, a finals del segle, Vázquez Montalbán, Carme Riera o Baltasar Por-

tor Josep Aixalà*, han destacat desde el siglo XIX literatos como Francesc Camprodon i Lafont* (1816-1870) o Miquel Estorch i Siqués (1809-1870), y ya en el siglo XX, descendientes de catalanes como Miguel Barnet (1940), hijo del barcelonés José Antonio Barnet i Vinageras*, presidente del gobierno cubano en 1935-1936. Cuba también ha sido refugio de escritores exiliados —Anna Murià y Agustí Bartra, Zenòbia Camprubí*, Josep M. Poblet...— y destino de numerosos intelectuales visitantes, como Josep Pla y, a finales de siglo, Vázquez Montalbán, Carme Riera o Baltasar Porcel, quienes se han inspirado en la isla para escribir sus novelas.³ En los años veinte, Miquel Salvat Papasseit, hermano del poeta, se exilió de la dictadura de Primo de Rivera y trabajó en la emblemática librería La Moderna Poesía, que actualmente aún funciona como tal en la arteria comercial de la calle Obispo.⁴ Desde finales de los años 90 en el patio de SBNC se encuentra un poema visual de Joan Brossa; una serie de letras «A» que se prenden caprichosamente de las paredes.

En el periodismo cubano han trabajado, desde el histórico Ramon Pintó* (1805-1855), figuras muy emblemáticas, como Carles Martí* (?-1939) y Josep Conangla* (1875-1965). Actualmente destacan Juan Emilio Fríguls i Ferrer* (1919), decano de los periodistas cubanos y socio de la Beneficencia

Una placa a l'ermita recorda que va ser inaugurada el 8 de desembre del 1875 per la Societat de Beneficència de Naturals de Catalunya i Illes Balears, popularment «La Colla»

Una placa en la ermita de Montserrat de Matanzas recuerda que fue inaugurada el 8 de diciembre de 1875 por la Sociedad de Beneficencia de Naturales de Cataluña e Islas Baleares, «La Colla»

La plaça del voltant de l'ermita era molt popular en aplecs i verbenes

La plaza de los alrededores de la ermita era muy popular en encuentros y verbenas

Els matancers recorden la pujada anual de «La Colla» a la Loma de los Catalanes com un fet social destacat fins els anys 70

Los matanceros recuerdan el ascenso anual de «La Colla» a la Loma de los Catalanes como un hecho social destacado hasta los años setenta

Badia de Matanzas

Bahía de Matanzas

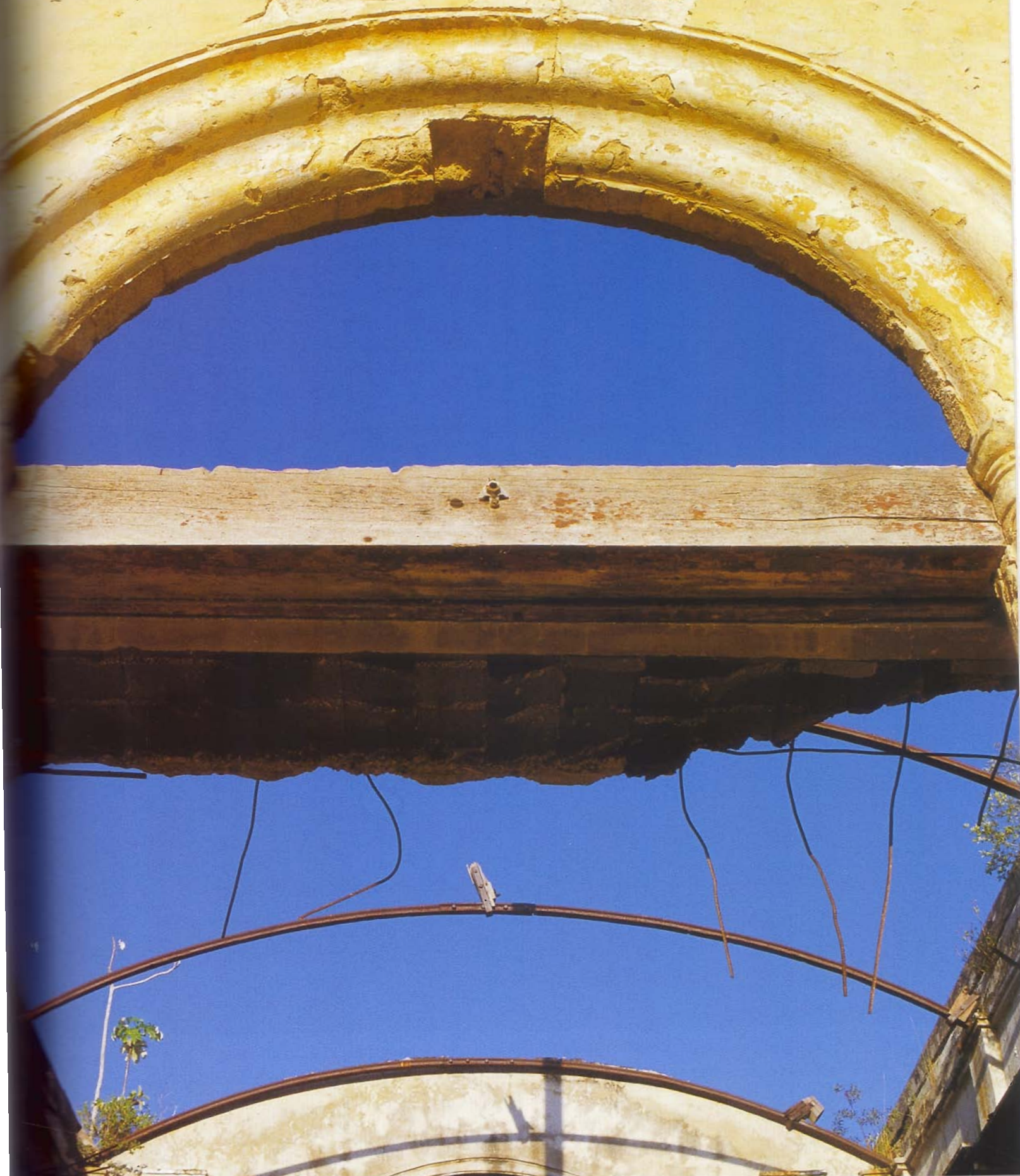

Camí de pujada a l'ermita

Camino de ascenso a la ermita

(Pàg. dreta) Ermita de Montserrat de Matanzas (detall)
(Pág. derecha) Ermita de Montserrat de Matanzas (detalle)

LA SOCIEDAD DE BENEFICENCIA DE
NATURALES DE CATALUÑA Y LAS BALEARRES
Y DESCENDIENTES DE AMBOS HA ERIGIDO
ESTA ERMITA EN HONOR DE SU PATRONA
LA VIRGEN DEL MONSERRAT.
SE INICIO EL PENSAMIENTO
EN 12 DE SETIEMBRE DE 1872.
SE INAUGURO CON GRAN FIESTA
EL DIA 8 DE DICIEMBRE DE 1875.

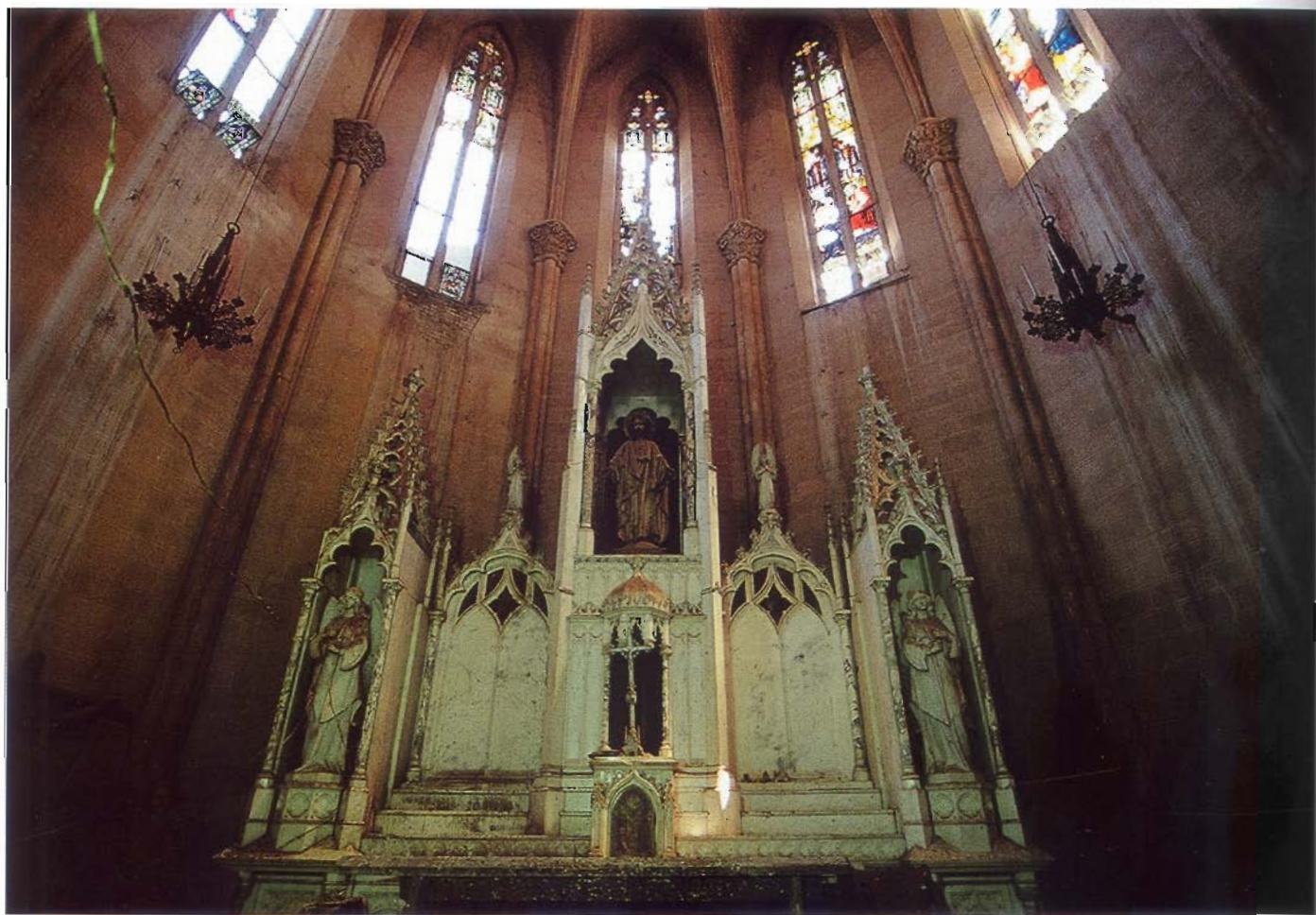
cel, que s'hi han inspirat per escriure les seves novel·les.³ Als anys vint, Miquel Salvat Papasseit, germà del poeta, va exiliar-se a causa de la dictadura de Primo de Rivera i va treballar a l'emblemàtica llibreria La Moderna Poesía, que encara funciona actualment a l'arteria comercial del carrer Obispo.⁴ Des de finals dels anys 90 al pati de la SBNC s'hi troba un poema visual de Joan Brossa; una sèrie de lletres «A» vermelles que s'aferren capriciosament a les parets.

En el periodisme cubà hi han treballat, des de l'històric Ramon Pintó* (1805-1855), figures molt emblemàtiques, com Carles Martí* (?-1939) i Josep Conangla* (1875-1965). Actualment destaquen Juan Emilio Fríguls Ferrer* (1919), degà dels periodistes cubans i soci de la Beneficència Catalana, i el fotoperiodista Jorge Oller i Oller* (1929), Premio Nacional de Periodismo José Martí 1999, que és l'actual president de la institució. Pel que fa a la premsa en català, es comptabilitzen quasi una trentena de revistes, a partir del pioner *Lo Català*, del 1861, fins a *Combat*, del 1956.

Catalana, y el fotoperiodista Jorge Oller i Oller* (1929), Premio Nacional de Periodismo José Martí 1999, que es el actual presidente de la institución. En cuanto a la prensa en catalán, se contabilizan casi una treintena de revistas, a partir del pionero *Lo Català*, de 1861, hasta *Combat*, de 1956.

Para concluir el periplo por las seis artes mayores clásicas, cabe decir que la relación de los catalanes con la danza cubana es tangencial pero existente. El historiador especialista en artes escénicas Francisco Rey Alfonso distingue, en la historia del ballet del siglo XIX, entre antes y después del Gran Teatro Tacón, coliseo construido por el catalán Francesc Martí Torrents*.³

En el séptimo arte destaca la figura del realizador barcelonés Nèstor Almendros* (1930-1992), considerado uno de los directores de fotografía más relevantes del siglo XX, especialmente por sus trabajos de iluminación para los directores de la *nouvelle vague* en los años sesenta: Truffaut, Rohmer, Schroeder... Educado en una familia republicana exiliada, se formó en

L'altar dels Escolapis de Camagüey, un orde la majoria de sacerdots del qual provenien de les poblacions de la Catalunya interior

El altar de los Escolapios de Camagüey, una orden integrada por sacerdotes provenientes en su mayor parte de las poblaciones de la Cataluña interior

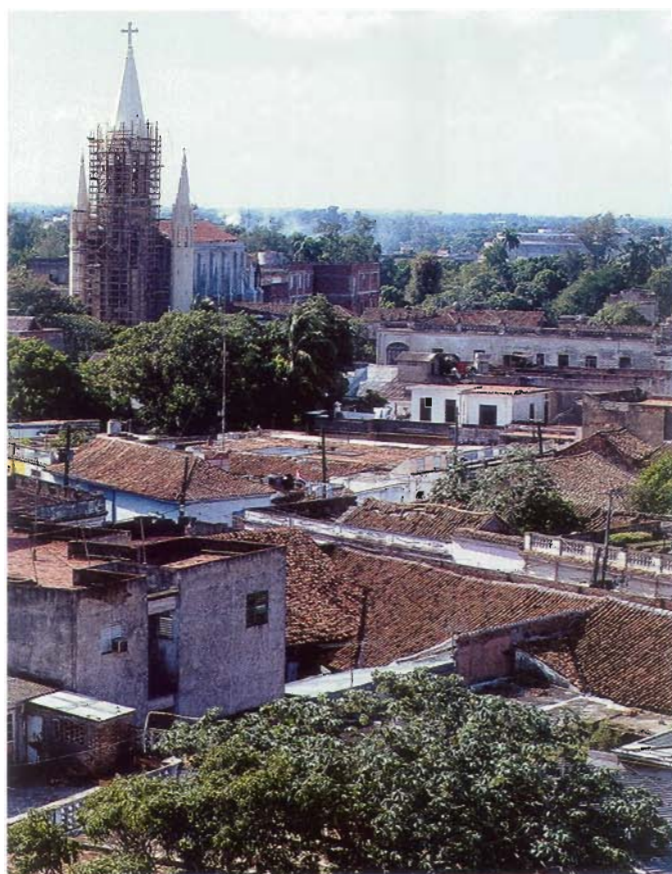
Per acabar el periple per les sis arts majors clàssiques, la relació dels catalans amb la història de la dansa cubana és tangencial però existent. L'historiador especialista en arts escèniques Francisco Rey Alfonso distingeix, en la història del ballet del segle XIX, entre abans i després del Gran Teatro Tacón, coliseu construït pel català Francesc Martí Torrents.*⁵

En el setè art destaca la figura del realitzador barceloní Nèstor Almendros* (1930-1992), considerat un dels directors de fotografia més rellevants del segle XX, especialment per les seves il·luminacions per als directors de la *nouvelle vague* als anys seixanta: Truffaut, Rohmer, Schroeder... Educat en una família republicana exiliada, es va formar a Barcelona i a l'Havana, on va fundar la Cinemateca de Cuba i el primer cineclub de Cuba i de l'Amèrica Llatina el 1951. Als anys cinquanta va col·laborar amb l'Institut Cubano de Arte e Industria Cinematogràfics, ICAIC, i als vuitanta va rodar una sèrie de documentals, ja des del punt de vista de l'exili.

La *cubanía* ha inspirat directors de cinema català com Gonzalo Herralde i Antoni Ribas, que l'han introduït als seus films *La febre d'or* (1992) i *La ciutat cremada* (1976), o Antoni Verdagué, que el 1993 va rodar *Havanera 1820*. Documentalistes de TVC han dirigit amb èxit *Cuba siempre fidelísima* (1998) i *Balseros* (2002), que va optar als Òscars el 2004.

Arts menors: fotografia, il·lustració, arts escèniques...

La fotografia de l'Havana del segle XIX compta amb un pioner català: Esteve Mestre i Aulet, que va obrir el seu estudi de retratar al carrer O'Reilly, 19, de l'Havana Vieja l'any 1851, i a més va fotografiar la ciutat colonial encara emmurallada. Només una dècada més tard, per poder il·lustrar els seus reportatges sobre les guerres de la independència, les revistes peninsulars van enviar corresponents catalans a l'Havana, fotoperiodistes que no anaven al front, els més coneguts dels quals signaven «Gelabert y Hermano» i «Otero y Colominas», a *La Ilustración Española y Americana* i *Blanco y Negro*. Tornant al gènere del retrat, ara ja al segle XX, Jaume Gispert, nascut a Sant Feliu de Guíxols, va començar a rebre un gran reconeixement professional el 1911 amb la medalla d'or de l'Exposició Industrial de Cuba. Són conegudes les seves fotografies dels interiors de les mansions del barri burgès d'El Vedado per a la revista *Social* (1916) i el retrat de Macià en la seva

Les teulades del centre de Camagüey, i l'església de les Escoles Pies en restauració, vistos des del carrer «de los catalanes»

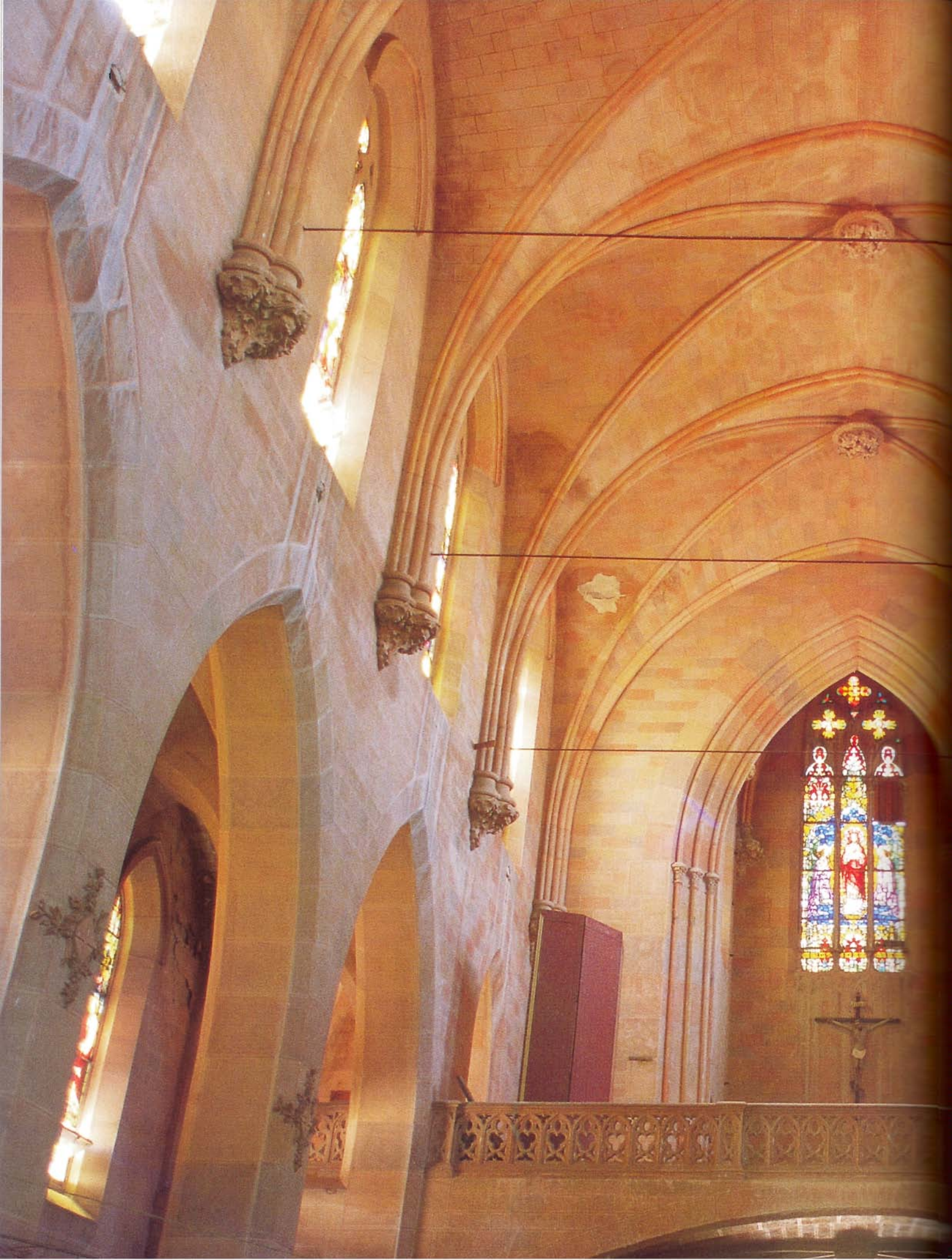
Los tejados del centro de Camagüey y la iglesia de las Escuelas Pías en restauración, vistos desde la calle «de los catalanes»

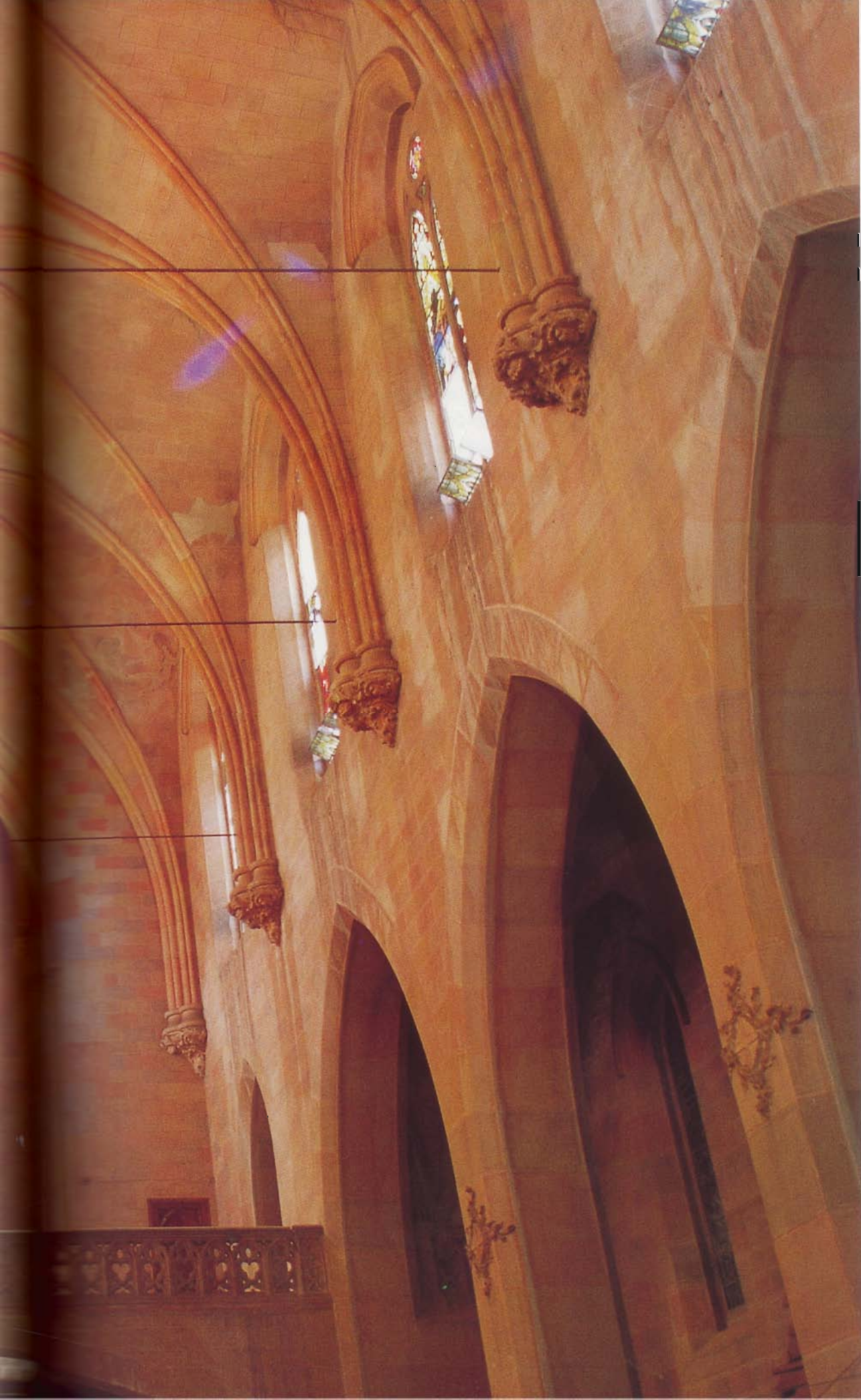
Barcelona y La Habana, donde fundó la Cinemateca de Cuba y el primer cine-club de Cuba y de América Latina, en 1951. En los años cincuenta colaboró con el Instituto Cubano de Arte e Industria Cinematográficos, el ICAIC, y en los ochenta rodó una serie de documentales, ya desde el punto de vista del exilio.

La «cubanía» ha inspirado a directores de cine catalanes como Gonzalo Herralde y Antoni Ribas, quienes la han introducido en sus películas *La febre d'or* (1992) y *La ciutat cremada* (1976), o Antoni Verdagué, quien en 1993 rodó *Havanera 1820*. Documentalistes de Televisió de Catalunya han dirigit con éxito *Cuba siempre fidelísima* (1998) y *Balseros* (2002), que optó a los Oscar en el año 2004.

Artes menores: fotografía, ilustración, artes escénicas...

La fotografía habanera del siglo XIX cuenta con un pionero catalán: Esteve Mestre i Aulet, quien abrió su estudio en la calle O'Reilly, 19, de La Habana Vieja, en el año 1851 y, ade-

Nau central de l'edifici del mestre d'obres mataroní Joan Ranté, que va arribar a l'Havana al 1906 i es va establir a Camagüey al 1914, on va fundar la Germanor catalana

Nave central del edificio del maestro de obra mataronense Joan Ranté, que llegó a La Habana en 1906 y se estableció en Camagüey en 1914, donde fundó la Germanor catalana

El figuerenc Joaquim Collar i Serra, heroï del vol Sevilla-Camagüey (1933)

El figuerense Joaquim Collar i Serra, héroe del vuelo Sevilla-Camagüey (1933)

visita a l'Havana del 1928. Fent un salt fins a la revolució castrista del 1959, trobem les fotografies del barceloní Jorge Oller i Oller* (1929) de l'entrada a l'Havana dels «barbudos» arribats de poc de la «sierra». Oller forma part de la «generació dels seixanta» junt amb el seu cosí José Oller, que es va especialitzar en fotografia esportiva. L'any 2004, Oller és el president de la Societat de Beneficència de Naturals de Catalunya. A la dècada dels noranta, catalans de segona generació nascuts als anys cinquanta, com Humbert Mayol o Tomàs Barceló, publicaven a la revista *Bohemia*.⁶

En el món de la il·lustració gràfica, dos cognoms catalans es van fer un nom a l'època del modernisme: Conrado Walter Massaguer (1889-1964) i Jaume Valls, considerats els pares de la caricatura. El primer era descendent de catalans de Cárdenas, ciutat fundada per Pau Espriu i Llobet,* oncle avi de l'escriptor Salvador Espriu, mentre que el segon era català, es va especialitzar en la publicitat i va muntar estudi propi a l'Havana. En el terreny de les arts

més, fotografió la ciutat colonial aún enmurallada. Tan sólo una dècada més tarde, a fin de poder ilustrar sus reportajes sobre las guerras de independencia, las revistas peninsulares enviaron corresponsales catalanes a La Habana, fotoperiodistas que no iban al frente; los más conocidos firmaban como «Gelabert y Hermano» y «Otero y Colominas», en *La Ilustración Española y Americana* y en *Blanco y Negro*. Volviendo al género del retrato, ahora ya en el siglo xx, Jaume Gispert, nacido en Sant Feliu de Guíxols, comenzó a recibir un gran reconocimiento profesional en 1911 con la medalla de oro de la Exposición Industrial de Cuba. Son conocidas sus fotografías de los interiores de las mansiones del barrio burgués de El Vedado para la revista *Social* (1916), así como la instantánea de Macià en su visita a La Habana en 1928. Una vez iniciada la revolución castrista de 1959, cabe mencionar las fotografías del barcelonés Jorge Oller i Oller* (1929) de la entrada en La Habana de los «barbudos» recién llegados de la «sierra». Oller forma parte de la «generación de los sesenta», junto con su primo José Oller, quien se especializó en la fotografía deportiva. En 2004, Oller es el presidente de la Sociedad de Beneficencia de Naturales de Cataluña. En la dècada de los noventa, catalanes de segunda generació nascuts en los años cincuenta, como Humbert Mayol o Tomàs Barceló, publicaban en la revista *Bohemia*.^b

En el mundo de la ilustración gráfica, dos apellidos catalanes adquirieron fama en la época del modernismo, Conrado Walter Massaguer (1889-1964) y Jaume Valls, considerados los padres de la caricatura. El primero era descendiente de catalanes de Cárdenas, ciudad fundada por Pau Espriu i Llobet*, tío abuelo del escritor Salvador Espriu, mientras que el segundo era catalán, se especializó en la publicidad y creó un estudio propio en La Habana. En el terreno de las artes escénicas, las revistas catalanas primiseculares, muchas de ellas en catalán, se hacían eco con frecuencia de las visitas de actores como Margarida Xirgu o Enric Borràs.

La raíz catalana en la música cubana actual

El escritor y musicólogo Alejo Carpentier (1904-1980), hijo de un discípulo de Pau Casals, reconocía en el también musicólogo y militar catalán Joan Casamitjana i Alsina* (1805-1881) al primer recopilador de la música afrocubana. Según Carpentier, a partir de 1835 Casamitjana comenzó a poner en solfa los ritmos que hasta entonces se consideraban exclu-

escèniques, les revistes catalanes primiseculars, moltes de les quals en català, sovint es feien ressò de les visites d'actors com Margarida Xirgu o Enric Borràs.

L'arrel catalana en la música cubana actual

L'escriptor i musicòleg Alejo Carpentier (1904-1980), fill d'un deixeble de Pau Casals, reconeixia en el també musicòleg i militar català Joan Casamitjana i Alsina* (1805-1881) el primer recopilador de la música afro cubana. Segons Carpentier, a partir del 1835 Casamitjana va començar a posar en solfa els ritmes que fins llavors es consideraven exclusius de la població de color i els va fer interpretar a les bandes militars que dirigia, amb gran escàndol de les classes benestants i de l'Església. El pare Antoni M. Claret,* llavors arquebisbe de Santiago, era un

sivos de la població de color y se los hizo interpretar a las bandas militares que dirigía, con gran escándalo de las clases acomodadas y de la Iglesia. El padre Antoni M. Claret*, por entonces arzobispo de Santiago, era uno de los detractores más inflexibles de los bailes con ritmos africanos. El papel etnológico de Casamitjana en el siglo XIX, en el siglo XX lo desempeñó el intelectual Fernando Ortiz* (1881-1969), educado en Menorca y Barcelona y socio de honor del Centre Català de La Habana, donde estaba inscrito como Ferran.

En cuanto a los compositores, el más antiguo es el barcelonés Joan París* (1759-1845), maestro de capilla de la catedral de Santiago e introductor de Beethoven, Pergolesi y Cherubini. A continuación está Antoni Raffelin, también nacido en Barcelona (1796-1882), fundador de la Academia Filarmónica de La Habana. A Manuel Saumell (1817-1870), de padre valenciano, se le considera el padre del nacionalismo musical cubano, el primero que integra ritmos

L'antiga Escuela de Artes y Oficios dels Salesians, obra de Jaume Cruanyas i Feliu, de Canet de Mar, avui Instituto Politécnico Ferroviario Cándido González de Camagüey

La antigua Escuela de Artes y Oficios de los Salesianos, obra de Jaume Cruanyas i Feliu, de Canet de Mar, hoy Instituto Politécnico Ferroviario Cándido González de Camagüey

La silueta d'un trompetista a contrallum a la Bodeguita del medio
La silueta de un trompetista a contraluz en la Bodeguita del Medio

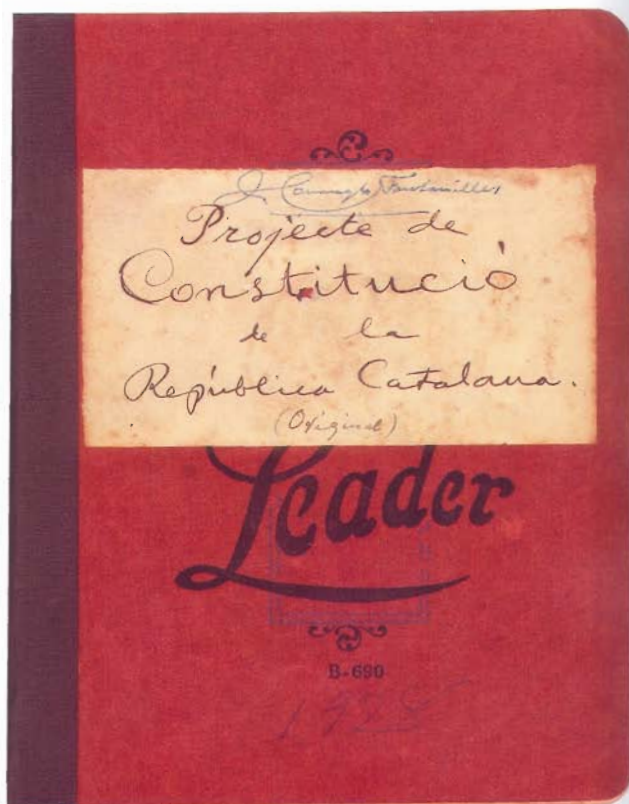
dels detractors frontals dels balls amb ritmes africans. El paper etnològic de Casamitjana al segle XIX, el va tenir al segle XX l'intel·lectual Fernando Ortiz (1881-1969), educat a Menorca i Barcelona i soci d'honor del Centre Català de l'Havana, on estava inscrit com a Ferran.

Quant a compositors, el més antic que trobem és el barceloní Joan Parí* (1759-1845), mestre de capella de la catedral de Santiago i introductor de Beethoven, Pergolesi i Cherubini. Va seguir d'Antoni Raffelin, també barceloní (1796-1882), fundador de l'Acadèmia Filharmònica de l'Havana. Manuel Saumell (1817-1870), fill de pare valencià, és considerat el pare del nacionalisme musical cubà, el primer que integra ritmes antillans a les seves composicions i l'inventor de gèneres com la contradansa, els *danzones*, la *guajira*, la *valve*, la *criolla*... El compositor barceloní Rafael Palau* (1864-1906), autor de sarsueles, sainets i fins i tot música religiosa —el seu germà Felip era l'organista de la catedral de l'Havana—, va ser l'autor de la cançó *La palma*, l'himne de la guerra de la independència. També arrenquen al segle XIX dues nissagues de compositors, instrumentistes i professors, els Prats i els Romeu. Antoni M. Romeu (1876-1955) va compondre més de cinc-cents *danzones*, i els seus descendents continuen en actiu avui en dia. A banda, el compositor cubà José Prudencio Mungol (1837-1890) va ser educat a Barcelona i és considerat un dels millors guitarristes del segle XIX, i la coneguda arpista Clotilde Cerdà i Bosch (1852-1926), filla de l'urbanista Ildefons Cerdà, va actuar sovint a l'illa a partir del 1877.

El segle XX musical també està farcit de músics catalans, molts d'ells dedicats a l'ensenyament, com el dei-

antillans a les seves composicions i el creador de gèneros com la contradansa, els *danzones*, la *guajira*, la *valve*, la *criolla*... El compositor barceloní Rafael Palau* (1864-1906), autor de zarzuelas, sainets e inclosa música religiosa —seu germà Felip era el organista de la catedral de La Habana—, fou el autor de la cançó *La palma*, el himne de la Guerra de Independència. En el segle XIX també surgen dos linajes de compositors, instrumentistes i professors, els Prats i els Romeu. Antoni M. Romeu (1876-1955) compuso més de quinients *danzones*, y sus descendientes continúan en activo hoy en día: el compositor cubano José Prudencio Mungol (1837-1890) se educó en Barcelona y fue considerado uno de los mejores guitarristas del siglo XIX. La conocida arpista Clotilde Cerdà i Bosch (1852-1926), hija del urbanista Ildefons Cerdà, actuó a menudo en la isla a partir de 1877.

El segle XX musical també està llenu de músics catalanes, muchos de ellos dedicados a la enseñanza, como el discípulo de Granados Fèlix Ràfols (1894-1961), quien fundó un «Orfeón Catalán» en Camagüey y abrió delega-

Manuscrit de la Constitució Independentista de l'Havana del 1928

Manuscrito de la Constitución Independentista de La Habana de 1928

Pàgs. 135 a 137. Algunes pàgines de l'interior del Manuscrit
Pàgs. 135 a 137. Algunas páginas del interior del Manuscrito

Projecte de
Constitució
de la
República Catalana

Forma presentada a
l'Assemblea Constituent del
Separatisme Català
(Havana 1928)

per
J. Comaruga i Fontanilles.

INDEX

	<u>Pag.</u>		<u>Pag.</u>
Preambul. —————	2	De les Forces armades.	49
Del règim polític de Catalunya. —————	3	De la Marina militar.	51
Idioma, bandera i escut	3	De la Marina mercant.	52
Del Territori Català. —	4	Del Consell de Ministres.	54
De les Catalanes. —————	5	Del Poder Judicial. —	57
Drets individuals i col. lectius. —————	8	De la legislació Catalana	62
Deures dels Ciutadans.	18	Del Consell d'Estat i d'Eco- nomia Nacional. —————	64
De les estrangers. —————	19	Del règim producció i con- tribució. —————	68
De la suspensió de garanties	20	De l'Administració pública.	73
Del Govern de la República	21	Del règim d'Ensenyament	76
Del Poder Legislatiu.	23	Del règim d'alta cultura	79
Del President de la Repúbl.	31	Del règim agrari. —————	81
De les Consells Comarcals.	36	Del règim industrial i comerç	83
De la Convenció de Dele- gats compromissaris. —————	40	Del règim d'Obres públiques	85
De la revocació de poders	43	Del règim social. —————	86
De les Municipis. —————	44	Del règim sanitari. —————	90
Del Patrimoni de Catalunya.	47	Del dret nacional. —————	92
		De la possibilitat cooperativa	93
		De la revisió constitucional.	95

Les delegacions del Separatisme Català,
 de dintre i fora de Catalunya, convocades
 i reunides al ^{Centre Català} la ciutat de l' Havana, baix
 la Presidència del Sr. Francesc Macià, per
 a reorganització de les seues forces i per
 a definir civicament els seus principis i els
 seus ideals patriòtics, proclamen davant
 del món la unitat espiritual ~~de~~ indissoluble
 de Catalunya, ratifiquen i declaren la
 voluntat i la decisió ferma de valdre's del
 mètode revolucionari per a independitzar
 de l'Estat Espanyol, i acorden la següent
 Constitució, en nom del poble català, per
 a que aquest s'hi regeixi amb caràcter
 provisional i provisor, mentre no estigui en
 condicions de poder-se fixar i d'atorgar
 la seua llei fonamental definitiva.

Ayuntamiento Constitucional de Barcelona.

BARCELONESES:

El Excmo. Sr. Gobernador Civil de la Provincia se ha servido comunicar á esta Presidencia el siguiente telegrama del Excelentísimo Sr. Ministro de la Gobernacion, expedido á las 2 de la madrugada.

«El Capitan General de Cuba dice en telegrama de hoy que están acordadas por el General en Jefe con la Junta general del Camagüey, las bases para la sumision de los insurrectos, y que se depone en las armas antes de un mes.»

Es imposible desconocer la importancia y trascendencia del suceso, oficialmente comunicado al Gobierno de S. M. para España en general y para Cataluña y Barcelona en particular. Sin perjuicio, pues, de solemnizarlo debidamente cuando se hayan realizado las consecuencias del fausto acontecimiento que acaba de tener lugar en la Isla de Cuba, en celebracion de noticia tan grata para todos los españoles, las músicas militares recorrerán las calles de la poblacion y se iluminará esta noche la fachada de las Casas Consistoriales, tocándose piezas escogidas en la plaza de la Constitucion por dichas músicas y la Banda municipal.

Barcelona 21 de Febrero de 1878.

El Alcalde Constitucional Presidente,

ALBERTO FAURA.

Imp. de Ramirez y C.^a

Ban de la Paz del Zanjón (1878), la fi de la Guerra Larga

Bando de la Paz del Zanjón (1878), el final de la Guerra Larga

xeble de Granados, Fèlix Ràfols (1894-1961), que va fundar un Orfeó Català a Camagüey i va obrir delegacions del seu Institut de Música a Nuevitas, Ciego de Ávila, Morou, Santa Cruz del Sur, Holguín i Gibara, o la pianista Ramona Sicardó, deixeble de Granados i Pedrell, que va obrir un conservatori a l'Havana. El compositor i pianista Joaquim Nin i Castellanos (1879-1949), membre d'una nissaga d'intel·lectuals vendrellencs i pare de l'escriptora Anaïs Nin, també va fundar el 1911 un conservatori a l'Havana, una societat de concerts i un butlletí municipal. Ernest Xancó (Barcelona, 1917) als anys quaranta va organitzar l'Orquestra Filharmònica de l'Havana i va fundar la Sociedad de Música Contemporànea.

Entre els músics més populars, especialment a la dècada dels cinquanta, destaquen Gonçal Roig (1890-1970), autor de la celebèrrima *Quiéreme mucho*, que va fundar l'Orquestra Simfònica de Cuba; Josep Ardèvol (1911-1970), autor de la cantata *Che comandante* i

ciones de su Instituto de Música en Nuevitas, Ciego de Ávila, Morou, Santa Cruz del Sur, Holguín y Gibara, o la pianista Ramona Sicardó, una discipula de Granados y Pedrell que abrió un conservatorio en La Habana. El compositor y pianista Joaquim Nin i Castellanos (1879-1949), miembro de una estirpe de intelectuales de El Vendrell y padre de la escritora Anaïs Nin, en 1911 también fundó un conservatorio en La Habana, una sociedad de conciertos y un boletín municipal. Ernest Xancó (Barcelona, 1917) organizó en los años cuarenta la Orquesta Filarmónica de La Habana y fundó la Sociedad de Música Contemporánea.

Entre los músicos más populares, especialmente en la década de los cincuenta, destacan Gonçal Roig (1890-1970), autor de la celebèrrima *Quiéreme mucho* y fundador de la Orquesta Sinfónica de Cuba; Josep Ardèvol (1911-1970), autor de la cantata *Che comandante* y comisario de música del primer gobierno de Fidel Castro, así como fundador de la Orquesta de Cámara de La Habana; el gerundense Xavier Cugat (1900-1990) y su orquesta, que exportaron los ritmos cubanos a todo el mundo; el tenor barcelonés Hipòlit Làzaro (1887-1974), quien, instalado en Santiago, se casó con una dama de la alta aristocracia y actuaba a menudo en la isla; y la Orquesta Gran Casino de Barcelona, que triunfó con un cambio radical de nombre, «Los chavales de España», al igual que «Els fatxendes de Sabadell», que en La Habana se daban en llamar «Casino de Sevilla».⁷

EL PENSAMIENTO POLÍTICO, RELIGIOSO Y MASÓNICO

Intelectuales y activistas; políticos, religiosos y masones. Los catalanes contribuyeron en el ámbito de las ideas con la creatividad, pero también aportaron el espíritu inconformista que caracterizó a la causa independentista en las guerras del siglo XIX, y que en el caso del catalanismo político encontró en la isla un terreno más idóneo para desarrollarse que el que tenía en la Península. El papel de los catalanes en la transmisión de los valores religiosos del catolicismo se concreta en las aportaciones de figuras como Antoni M. Claret* y Francesc Fleix i Solans, así como en la gran labor desarrollada por las órdenes dedicadas a la enseñanza, en especial los escolapios. A nivel popular, la fuerte devoción montserratina extendida por toda la isla puede detectarse todavía hoy en día. Aún poco estudiadas, las relaciones de los catalanes con la masonería cubana, muy extendida aún por toda la isla, fueron relevantes en el siglo XIX.

Ventura Gassol, Josep Conangla i Francesc Macià a l'Havana, al 1928 mentre a Espanya es vivia la dictadura de Primo de Rivera

Ventura Gassol, Josep Conangla y Francesc Macià en La Habana, en 1928, mientras en España se vivía la dictadura de Primo de Rivera

comissari de música del primer govern de Fidel Castro, que va fundar l'Orquestra de Cambra de l'Havana; el gironí Xavier Cugat (1900-1990) i la seva orquestra, que van exportar els ritmes cubans a tot el món; el tenor gracienc Hipòlit Làzaro (1887-1974), instal·lat a Santiago, on va esposar una dama de l'alta aristocràcia, i que actuava sovint a l'illa, i l'Orquestra Gran Casino de Barcelona, que va triomfar amb un radical canvi de nom: «Los chavales de España», igual que ho van fer «Els fatxendes de Sabadell», que a l'Havana es deien «Casino de Sevilla».⁷

EL PENSAMENT POLÍTIC, RELIGIÓS I MAÇÒNIC

Intel·lectuals i activistes; polítics, religiosos i maçons. Els catalans van contribuir a l'àmbit de les idees amb la creativitat, però també van aportar l'esperit inconformista que va fer costat a la causa independentista a les guerres del segle XIX, i que en el cas del catalanisme polític va trobar a l'illa un terreny més idoni per desenvolupar-se que el que tenia a la Península. El paper dels catalans en la transmissió dels valors religiosos del catolicisme es personalitza en les aportacions de figures com Antoni M. Claret* i Francesc Fleix i Solans, i en la gran tasca desenvolupada pels ordes dedicats a l'ensenyament, especialment els escolapis. Entre el poble, l'àmplia devoció montserratina

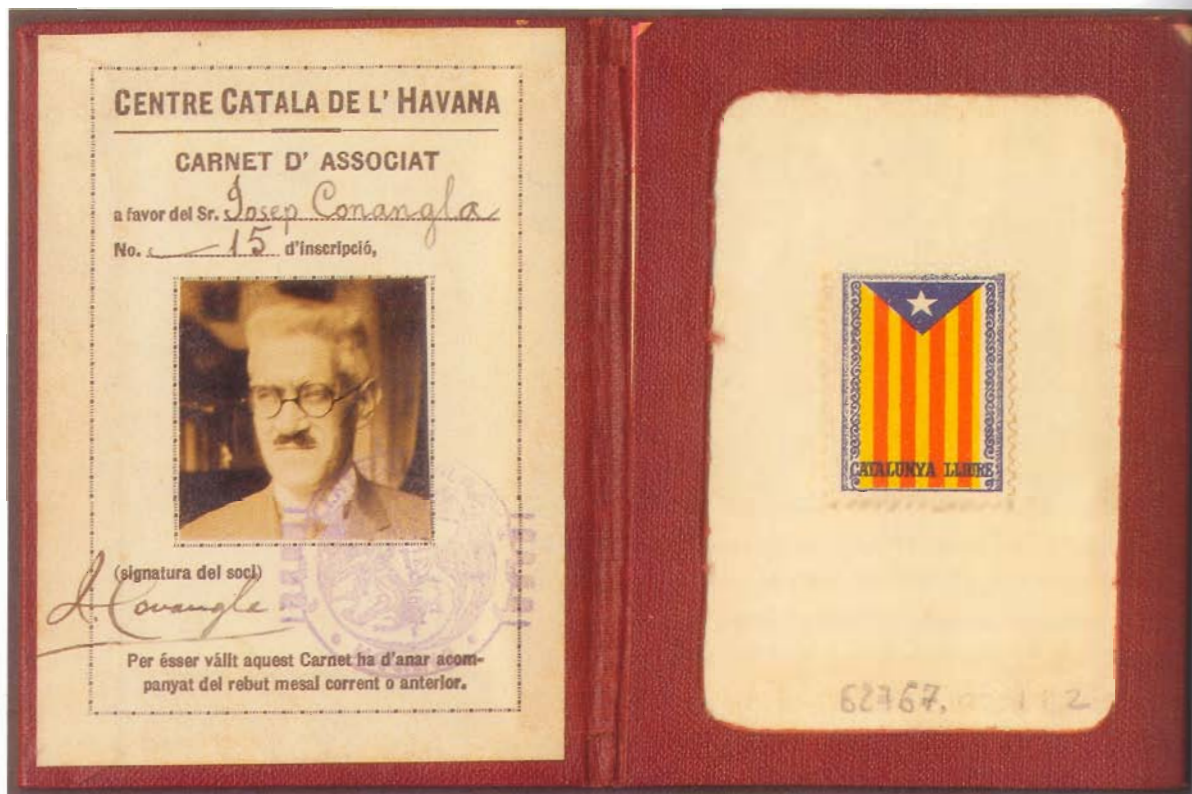
Los catalanes y el independentismo

«La nación catalana ha sido, pues, para orgullo de todos, la que ha subrayado con sus energías y con su sangre los capítulos más decisivos de nuestra historia, las afirmaciones solemnes de nuestra nacionalidad: la afirmación de la cultura, la afirmación del sacrificio, la afirmación del derecho, la afirmación de la libertad».

Así se expresaba el erudito cubano Fernando Ortiz* (1881-1969) en un artículo publicado en la *Revista Bimestre Cubana* en 1918. En el siglo XIX el pensamiento federalista de Francesc Pi i Margall era seguido por muchos cubanos partidarios de incrementar las libertades con respecto a la metrópoli. El nombre de Pi i Margall figura actualmente en una calle importante de La Habana, ciudad en la que también cuenta con un monumento. En la primera mitad del siglo XIX el liberal Tomàs Gener i Buïgues (1787-1835), diputado a Cortes por Cuba, participó en las Cortes de Cádiz (1822-1823) y fue condenado a muerte, pero se pudo exiliar en Nueva York, feudo de los rebeldes independentistas. En 1824 Francesc de Sentmenat i de Zayas (1802-1844) se alzó en armas contra España en Matanzas, tras lo cual pudo huir a México. Quien no tuvo tanta suerte, pues en 1839 fue encarcelado, fue Sebastià Ferragut por haber escrito el opúsculo subversivo *Una página de la historia moderna de Cuba*. El periodista catalán Ramon Pintó i Lliàrs* (1805-1855) conspiró contra el gobierno de Madrid, hecho que le llevó al garrote vil en 1855. Formaba parte del plan del abogado Ramon Just, autor del texto *Las aspiraciones de Cuba*, editado en español en París, quien se salvó. Numerosos catalanes, entre ellos los pedagogos Pelegrí Ferrer y Hermenegild Coll de Valldèmia, se mostraron muy activos en los movimientos de liberación. En 1926, en su discurso de ingreso en la Academia de Historia de Cuba, el historiador y antiguo luchador por la independencia y hermano masón Fernando Figueredo i Socarràs (1846-1929), afirmaba: «Los cubanos tenemos una deuda de gratitud con los catalanes, porque fue Cataluña la región española que más nos auxilió en nuestra lucha por la independencia patria».

Catalanes en la Guerra de Independencia

Entre las bajas del ejército rebelde de Cuba figuran más de trescientos catalanes. Contamos con un relato detallado de

Carnet de soci del Centre Català amb la llegenda «Catalunya Lliure» sobre la senyera estelada

Carnet de socio del Centre Català con la leyenda «Catalunya Lliure» sobre la estelada

estesa per tota l'illa encara es pot detectar avui dia. Encara poc estudiades, les relacions dels catalans amb la maçoneria cubana, encara avui molt estesa a l'illa, van ser rellevants al segle XIX.

Els catalans i l'independentisme

«La nación catalana ha sido, pues, para orgullo de todos, la que ha subrayado con sus energías y con su sangre los capítulos más decisivos de nuestra historia, las afirmaciones solemnes de nuestra nacionalidad: la afirmación de la cultura, la afirmación del sacrificio, la afirmación del derecho, la afirmación de la libertad».

Així s'expressava l'erudit cubà Fernando Ortiz* (1881-1969) en un article publicat a la *Revista Bimestre Cubana* el 1918. Al segle XIX el pensament federalista pimgallista era seguit per molts cubans partidaris d'augmentar les llibertats respecte a la metròpolis. El nom de Pi i Margall figura avui en un carrer principal de l'Havana, ciutat on també té un monument. A la primera meitat del segle XIX el liberal Tomàs Gener i Buïgues (1787-1835), diputat a Corts per Cuba, va participar en les Corts de Cadis (1822-1823) i

la guerra desde el bando mambí gracias a las *Crónicas de guerra*, escritas por el jefe del Estado Mayor del general Antonio Maceo, el catalán Josep Miró i Argenter* (1851-1925).

En las antípodas ideológicas, la Diputación de Barcelona reclutó a los famosos mil voluntarios catalanes de la Guerra de Cuba, que embarcaron en abril de 1869 en el puerto de Barcelona con rumbo a Cádiz, con la *barretina* roja, tal y como aparecen representados en las numerosas ilustraciones de la época. La Revolución de Septiembre de 1868 había abolido las quintas, y los conservadores de la ciudad organizaron una recolecta entre los empresarios españoles y antiabolicionistas para sufragar el batallón de voluntarios. Un año después se volvieron a restablecer las quintas, y una vez llegados al Caribe moría un mayor número de soldados a causa de las enfermedades tropicales que a manos de los guerrilleros mambises.⁸

Una vez concluidas la guerra y la ocupación americana, el primer presidente de la Cuba independiente fue Tomás Estrada Palma (1902 y 1906). Estrada hablaba catalán como resultado de las profundas amistades que había trabado con patriotas catalanes durante los años que

va ser condemnat a mort, però es va poder exiliar a Nova York, feu dels rebels independentistes. El 1824 es va aixecar en armes contra Espanya Francesc de Sentmenat i de Zayas (1802-1844) a Matanzas, i es va poder escapar a Mèxic. No va tenir tanta sort i va ser empresonat el 1839 Sebastià Ferragut per haver escrit el fulletó subversiu *Una página de la historia moderna de Cuba*. El periodista català Ramon Pintó i Lliràs* (1805-1855) va conspirar contra el govern de Madrid, causa que li va costar el garrot vil el 1855. Formava part del pla l'advocat Ramon Just, autor del text *Las aspiraciones de Cuba*, editat en espanyol a París, que es va salvar. Nombrosos catalans, entre ells els pedagogs Pelegrí Ferrer i Hermenegild Coll de Valldèmia, van mostrar-se molt actius en els moviments alliberadors. L'any 1926, en el seu discurs d'ingrés a l'Acadèmia de la Història de Cuba, l'historiador i antic lluitador per la independència i germà maçó Fernando Figueredo i Socarràs (1846-1929) deia:

«Los cubanos tenemos una deuda de gratitud con los catalanes, porque fue Catalunya la región española que

estuvo encarcelado como rebelde independentista cubano en la prisión de Figueres.

Nacimiento del catalanismo político

Es una afirmación poco discutida hoy en día que el desarrollo del nacionalismo catalán y el proceso de independencia de Cuba corrieron en paralelo. El economista Rafael Termes ha llegado a situar la gestación del catalanismo político en la crisis del 98. Víctor Castells apunta que «es en Cuba donde se perfilará de una manera más decidida, más diáfana y operativa el separatismo catalán de este siglo». ⁹ Para Josep M. Fradera, «los catalanes aprendieron de los cubanos que se podían relacionar con el Estado a través de un régimen autonómico». ¹⁰

El historiador Lluís Costa afirma en su investigación sobre el nacionalismo cubano y Catalunya que «los nacionalismos cubano y catalán siguieron una evolución similar, si bien a unas velocidades diferentes. Ambos partieron de la utiliza-

Desfilada commemorativa de la victòria aliada al 1945. El Centre Català amb la senyera estelada desfila pel davant del Palau Presidencial, al passeig del Prado
 Desfile conmemorativo de la victoria aliada en 1945. El Centre Català, con la estelada, desfila ante el Palacio Presidencial, en el paseo del Prado

más nos auxilió en nuestra lucha por la independencia patria».

Catalans a la guerra de la independència

Entre les baixes de l'exèrcit rebel de Cuba s'hi compten més de tres-cents catalans. Tenim un relat detallat de la guerra des del bàndol mambí gràcies a les *Crónicas de guerra*, escrites pel cap de l'estat major del general Antonio Maceo, el català Josep Miró i Argenter* (1851-1925).

A les antípodes ideològiques, la Diputació de Barcelona va reclutar els famosos mil voluntaris catalans de la guerra de Cuba, que l'abril del 1869 van embarcar al port de Barcelona rumb a Cadis, amb la barretina vermella, tal com són reproduïts a les moltes il·lustracions de l'època. La revolució de Setembre del 1868 havia abolit les quintes, i els conservadors de la ciutat van organitzar una capta entre els empresaris espanyolistes i antiabolicionistes per sufragar el batalló de voluntaris. Un any després es van tornar a restablir les llesves de soldats, que una vegada al Carib morien més de malalties tropicals que a mans dels guerrillers mambís.⁸

Una vegada acabada la guerra i l'ocupació americana, el primer president de la Cuba independent va ser Tomás Estrada Palma (1902 i 1906). Estrada parlava català gràcies a totes les profundes amistats que havia fet amb patriotes catalans durant els seus anys d'empresonament com a rebel independentista cubà a la presó de Figueres.

Naixement del catalanisme polític

És una afirmació gens discutida avui dia que el desenvolupament del nacionalisme català i el procés d'independència de Cuba van ser paral·lels. L'economista Rafael Termes va arribar a situar en la crisi del 98 la gestació del catalanisme polític. Víctor Castells apunta que «és a Cuba on es perfilarà d'una manera més decidida, més diàfana i operativa el separatisme català d'aquest segle».⁹ Per Josep M. Fradera, «els catalans van aprendre dels cubans que es podien relacionar amb l'Estat a través d'un règim autònom».¹⁰

L'historiador Lluís Costa afirma en la seva recerca sobre el nacionalisme cubà i Catalunya que «el nacionalisme cubà i el català següen una evolució similar, si bé a unes velocitats diferents. Ambdós partiren de la utilització d'un

Gassol i Macià a casa dels Conangla amb el matrimoni, les dues filles, els gendres, i dues parelles amigues

Gassol y Macià en casa de los Conangla con el matrimonio, las dos hijas, los yernos y dos parejas amigas

ción de un sistema de valores prácticamente idénticos y de una mitología propia elaborada a partir del hecho identitario particular: la historia, el arte, las costumbres y tradiciones (y, en el caso catalán, la lengua)». La Guerra de Independencia fue un momento decisivo, ya que, según Costa: «Los períodos de crisis, efervescencia o guerra activan sentimientos de cubanidad, o de catalanismo para el caso, y dinamizan propuestas rupturistas». La evolución del catalanismo político naciente con ocasión de las tres guerras de independencia de finales del siglo XIX toma un nuevo impulso con la dictadura de Primo de Rivera y lleva a la redacción de la Constitución independentista en 1928. Costa concluye: «La continuidad y la evolución de este planteamiento diferenciador conducirá, finalmente, a propuestas nacionalistas de tipo político, a menudo motivadas como reacción a estímulos negativos: el autoritarismo militar, centralista e ineficaz español».¹¹

Conangla: la Constitución independentista y la estelada

La Constitución Provisional de la República Catalana fue aprobada por la Asamblea Constituyente del Separatismo Catalán de La Habana, presidida por Francesc Macià, en 1928. La había redactado el intelectual independentista Josep Conangla i Fontanilles* (1875-1965), la principal figura del activismo nacionalista catalán en Cuba. Pese a haber luchado en 1895 con el ejército español en la Guerra de Independencia, Conangla era seguidor de las tesis federalistas de Pi i Mar-

sistema de valors gairebé idèntics i d'una mitologia pròpia elaborada a partir del fet identitari particular: la història, l'art, els costums i tradicions (i, en el cas català, la llengua)». La guerra de la independència va ser un moment decisiu, ja que, segons Costa: «Els períodes de crisi, efervescència o guerra activen els sentiments de cubanitat, o catalanitat pel cas, i dinamitzen propostes rupturistes». L'evolució del catalanisme polític naixent arran de les tres guerres d'independència de finals del XIX agafa nova embranzida amb la dictadura de Primo de Rivera i porta a la redacció de la Constitució independentista el 1928. Costa conclou: «La continuïtat i l'evolució d'aquest plantejament diferenciador conduirà, finalment, a propostes nacionalistes de caire polític, sovint motivades com a reacció a estímuls negatius: l'autoritarisme militar, centralista i ineficaç espanyol».¹¹

Conangla: la Constitució independentista i l'estelada

La Constitució Provisional de la República Catalana va ser aprovada per l'Assemblea Constituent del Separatisme Català de l'Havana, presidida per Francesc Macià, el 1928. Havia estat redactada per l'intel·lectual independentista Josep Conangla i Fontanilles* (1875-1965), capdavanter de l'activisme nacionalista català a Cuba. Malgrat que havia lluitat amb l'exèrcit espanyol en la guerra de la independència del 1895, Conangla era seguidor de les tesis federalistes de Pi i Margall i favorable al nacionalisme cubà. La seva tasca per a la difusió dels ideals i del patrimoni artístic i literari de Catalunya a Cuba és insondable. Als anys trenta es va sentir desencisat per Macià per les seves decisions amb relació a l'Estat espanyol i se'n va allunyar políticament, com van fer, summament decebut, molts catalans d'Amèrica, tal com apunta Oriol Junqueras.¹² Va ser visitat fins a la seva mort pels intel·lectuals catalans, que el consideraven un bastió de l'independentisme català en estat pur, entre ells Josep Pla i Nèstor Luján.

La senyera independentista catalana, l'estelada o «cubana», està inspirada en la bandera cubana. L'article 3 de la Constitució de l'Havana proclama: «La bandera oficial de la República Catalana és la històrica de les quatre barres roges damunt de fons groc, amb addició, en la part superior, d'un triangle blau i amb una estrella blanca de cinc puntes al centre». La bandera cubana va ser dissenyada el 1850 pel

gall i partidario del nacionalisme cubano. Su tarea en pro de la difusión de los ideales y del patrimonio artístico y literario de Cataluña en Cuba es insondable. En los años treinta se sintió desencantado con Macià a causa de sus decisiones con respecto al Estado español y se alejó políticamente de él, como hicieron, sumamente decepcionados, muchos catalanes de América, según apunta Oriol Junqueras.¹² Hasta su fallecimiento recibió visitas de intelectuales catalanes que le consideraban un bastión del independentismo catalán en estado puro, entre ellos Josep Pla y Nèstor Luján.

La senyera ('bandera') independentista catalana, la estelada o «cubana», se inspira en la bandera cubana. El artículo 3 de la Constitución de La Habana proclama: «La bandera oficial de la República Catalana es la histórica de las cuatro barras rojas sobre fondo amarillo, con la adición, en la parte superior, de un triángulo azul y con una estrella blanca de cinco puntas en el centro». La bandera cubana fue diseñada en 1850 por el hermano masón anexionista Narciso López, ajusticiado por los españoles, quienes le llamaban «el traidor López». Sobre el triángulo, López situó la estrella de cinco puntas que simbolizan la perfección del maestro masón: fuerza, belleza, sabiduría, virtud y caridad.

El exilio de la Guerra Civil y el régimen de Castro

Antes del cambio de régimen de 1959 encontramos a dos catalanes como presidentes del gobierno, José Antonio Barnet i Vinageras* (1935-1936) y Carlos Prío Socarràs (1948-1952), este último catalán de segunda generación. La oleada de emigrantes catalanes había aumentado considerablemente con los exiliados de la Guerra Civil. Con el advenimiento de la Revolución, muchos de ellos dieron su apoyo al régimen castrista. Otros se exilian en Miami, donde se va formando la llamada «segunda Cuba» para poner un ejemplo de cada caso. José Miró Cardona, hijo del histórico Miró i Argenter*, fue primer ministro de Fidel Castro durante unos meses, antes de convertirse en opositor al régimen. Ernesto Meléndez Bachs, nacido en Mataró en 1939 hijo del constructor Eduard Meléndez Gardeñas, militante de Esquerra Republicana de Catalunya (ERC) y ex funcionario de la Generalitat, ha sido ministro, embajador en Japón, Bulgaria, Checoslovaquia y actualmente es Profesor Titular Adjunto de la Universidad de La Habana y Vicerector Docente del Instituto Superior de Relaciones Institucionales.¹³

germà maçó favorable a l'annexals Estats Units Narciso López, ajusticiat pels espanyols, que l'anomenaven «el traïdor López». Sobre el triangle, López va col·locar l'estrella de les cinc puntes simbòliques de la perfecció del mestre maçó: força, bellesa, saviesa, virtut i caritat.

L'exili de la Guerra Civil i el règim de Castro

Abans del canvi de règim del 1959 trobem dos catalans com a presidents del govern: José Antonio Barnet i Vina-geras* (1935-1936) i Carlos Prío Socarràs (1948-1952), aquest de segona generació. L'onada d'emigrants catalans havia augmentat considerablement amb els exiliats de la Guerra Civil. Amb l'adveniment de la revolució, molts d'ells donen suport al règim castrista i d'altres s'exilien a Miami, on es va formant l'anomenada «segunda Cuba». Per posar un exemple de cada cas: José Miró Cardona, fill de l'històric Miró i Argenter,* va ser primer ministre de Fidel Castro durant uns mesos, abans de convertir-se en opositor al règim. Ernesto Meléndez Bachs nascut a mataró al 1939, fill del constructor Eduard Meléndez Gardeña, militant d'ERC i exfuncionari de la Generalitat, ha estat ministre, ambaixador al Japó, Bulgària, Txecoslovàquia, i actualment és Professor Titular Adjunt de la Universitat de l'Havana i Vicerector Docent de l'Institut Superior de Relaciones Institucionales.¹³

Els catalans i el pensament religiós

Catalunya va portar a Cuba algunes figures destacades del pensament religiós, la més important de les quals és Antoni M. Claret i Clarà*, arquebisbe de Santiago de Cuba (1850). En pocs anys, Claret va fer a l'illa una tasca ingent a favor dels desfavorits, i hi va fundar l'orde de les claretianes. Però la seva croada contra el comerç d'esclaus i contra el costum existent d'amistançar-se amb dones de color i abandonar-les després amb els fills nascuts, li va costar un atemptat al 1856. Per haver impulsat l'arribada al país dels ordes dels jesuïtes, els paüls i els escolapis, cal esmentar un segon dignitari religiós català, el lleidatà Francesc Fleix i Solans (1804-1870), bisbe de San Cristóbal de La Habana entre 1846 i 1864.

Escolapis, jesuïtes i claretians són els ordes dedicats a

Los catalanes y el pensamiento religioso

Cataluña llevó a Cuba a algunas figuras destacadas del pensamiento religioso, la más importante de ellas Antoni M. Claret i Clarà*, arzobispo de Santiago de Cuba (1850). En pocos años, Claret realizó en la isla una labor ingente en favor de los desfavorecidos y fundó la orden de los claretianos. Pero su cruzada contra el comercio de esclavos y contra la costumbre de amancebarse con mujeres de color para después abandonarlas con los hijos nacidos, le costó un atentado en 1856. Por haber impulsado la llegada al país de las órdenes de los jesuitas, los paúles y los escolapios, debe citarse a un segundo dignatario religioso catalán, el leridano Francesc Fleix i Solans (1804-1870), obispo de San Cristóbal de La Habana entre 1846 y 1864.

Las de los escolapios, jesuitas y claretianos son las órdenes dedicadas a la enseñanza que tuvieron una presencia más destacada de educadores catalanes. Todos los escolapios llegados a la isla a partir de 1857, a los colegios de Guanabacoa, Camagüey, La Habana, Pinar del Río y La Víbora, procedían de la provincia eclesiástica de Cataluña. A ellos se debe la fundación de la primera Escuela Normal de Maestros de Cuba, de donde salieron hornadas enteras de maestros. Los claretianos fundaron casa en Cuba en 1879, pero fueron las claretianas quienes fundaron más escuelas en Santiago, Baracoa, Palma Soriano, La Habana y San Luis. También había catalanes —entre ellos el científico Benet Viñes*— en los

Als anys seixanta, Josep Pla i Néstor Luján visitaven Josep Conangla com a dissident històric a l'exili cubà

En los años sesenta, Josep Pla y Néstor Luján visitaron a Josep Conangla como disidente histórico en el exilio cubano

l'ensenyament que van tenir una presència més destacada d'educadors catalans. Tots els escolapis que van arribar a l'illa a partir del 1857, als col·legis de Guanabacoa, Camagüey, l'Havana, Pinar del Río i La Víbora, procedien de la província eclesiàstica de Catalunya. A ells es deu la fundació de la primera Escuela Normal de Maestros de Cuba, d'on van sortir fornades senceres d'ensenyants. Els claretians van fundar casa a Cuba el 1879, però van ser les claretianes les qui van fundar més escoles a Santiago, Baracoa, Palma Soriano, l'Havana i San Luis. També hi havia catalans —entre ells el científic Benet Viñes—* als imponents col·legis jesuïtes de Dolores, a Santiago, i de Belén, a l'Havana. Curiosament a tots dos hi va estudiar de nen i d'adolescent Fidel Castro, el futur *Comandante*.

La devoció montserratina com a lligam espiritual amb la pàtria llunyana i signe d'identitat de la colònia a l'illa és una de les herències catalanes que encara perviuen a Cuba. Els primers missioners catalans provenien del monestir de Montserrat, i Bernat de Boil* va batejar una illa de les Petites Antilles (vegeu el capítol 1) com a illa de Montserrat. També van ser eminentment montserratins la majoria d'immigrants catalans, i ho deixaven veure posant el nom de la seva advocació preferent als vaixells, a les ermites que fundaven per tota l'illa, en barris i carrers, en una concorreguda parròquia i una porta de la muralla de l'Havana... L'actual plaça de la Revolució de l'Havana era la Loma de los Catalanes, i així apareix a tots els llibres fins al 1953, a causa de l'ermita de Montserrat que la presidia. El 1925 l'urbanista francès Forestier va decidir que era el millor enclavament capitalí per començar l'Havana del futur i el govern la va expropiar a la Beneficència Catalana, que n'era propietària. L'erosió dels anys va portar a la castellanització del topònim Montserrat en Monserrate, com a la majoria de països llatinoamericans. Amb la progressiva laïcització dels emigrants al segle xx, la iconografia es va decantar per sant Jordi, que apareix presidint la nova ermita de Montserrat de la Beneficència Catalana a la carretera de Rancho Boyeros de l'Havana, al 1954.

La maçoneria

Antagònica a la religió catòlica, amb la qual es va enfrontar a l'època de Claret, la maçoneria va molt lligada durant tot el segle XIX als polítics liberals espanyols

imponents colegios jesuïtes de Dolores (Santiago) y de Belén (La Habana). Curiosamente, Fidel Castro, el futuro comandante, estudió en ambos durante su infancia y adolescencia.

La devoción montserratina como vínculo espiritual con la lejana patria y seña de identidad de la colonia en la isla es una de las herencias catalanas que aún perviven en Cuba. Los primeros misioneros catalanes provenían del monasterio de Montserrat, y Bernat de Boil* bautizó una isla de las Pequeñas Antillas (véase el capítulo 1) como isla de Montserrat. También fueron eminentemente montserratinos la mayoría de los inmigrantes catalanes, y lo demostraban poniendo el nombre de su advocación preferente en los barcos, en las ermitas que fundaban por toda la isla, en barrios y calles, en una concorrida parroquia y una puerta de la muralla de La Habana... La actual plaza de la Revolución de La Habana era la Loma de los Catalanes, y así aparece en todos los libros hasta 1953, debido a la ermita de Montserrat que la presidía. En 1925 el urbanista francés Forestier decidió que era el mejor enclave de la capital para construir La Habana del futuro y el gobierno se la expropió a la Beneficencia Catalana, que era la propietaria. La erosión de los años condujo a la castellanización del topónimo Montserrat en Monserrate, como en la mayoría de los países latinoamericanos. Con la progresiva laicización de los emigrantes en el siglo xx, la iconografía se decantó por San Jorge, que aparece presidiendo la nueva ermita de Montserrat de la Beneficencia Catalana en la carretera de Rancho Boyeros de La Habana, en 1954.

La maçoneria

Antagónica a la religión católica, con la que se enfrentó en la época de Claret, durante todo el siglo XIX la masonería estuvo muy vinculada a los políticos liberales españoles —el más conocido de ellos fue Joan Prim— y a los independentistas criollos —Martí, Maceo, Céspedes, Agramonte...—; los dos últimos estudiaron en Barcelona. Las ideas masónicas arraigaron entre los descendientes de los hacendados catalanes, que dieron dirigentes masones criollos como Ramón Brú i Lassús, hijo de un comerciante de Torredembarra. Brú era representante de los grandes Orientes de América y fundó diferentes logias en La Habana. Las actividades tanto de su padre como de su cuñado, el marqués de Comillas, ambos sumamente enriquecidos con el comercio de esclavos, se contradicen con el dogma masón de *libertas, equalitas et fraternitas*.

—Joan Prim n'és el més conegut— i als independentistes criolls —Martí, Maceo, Céspedes, Agramonte...—; els dos darrers van estudiar a Barcelona. Les idees maçòniques van arrelar entre els descendents dels hisendats catalans, que van donar dirigents maçons criolls com Ramon Bru i Lassús, fill d'un comerciant de Torredembarra. Bru era representant dels Grans Orient d'Amèrica i va fundar diferents lògies a l'Havana. Tant les activitats del seu pare com les del seu cunyat, el marquès de Comillas, tots dos summament enriquits amb el comerç d'esclaus, es contradiuen amb el dogma maçó de *libertas, egalitas et fraternitas*.

CIENTÍFICS: MARIÀ CUBÍ, BENET VIÑES
I PERE DOMINGO

Tres dels científics catalans que més van destacar a Cuba són el metereòleg Benet Viñes,* el frenòleg Marià Cubí,* potser més popular pel carrer al qual dóna nom a Barcelona que per la seva aportació a la ciència, i el biòleg Pere Domingo.* El jesuïta prioratí Benet Viñes i Martorell* (1837-1893) va ser una figura mediàtica de la seva època, ja que una vegada va haver determinat les lleis que regulen el comportament dels ciclons del Carib, publicava les seves prediccions a la premsa de l'Havana i els diaris se'n disputaven l'exclusiva de manera fins i tot agressiva. Viñes va arribar a ser tan popular que sobre ell es publicaven caricatures i s'escriuien corrandes; el seu enterrament es va produir en olor de multituds.¹⁴ Marià Cubí i Soler* (1801-1875) va treballar a Catalunya, els Estats Units, Cuba i Mèxic. Va publicar molts estudis de filologia i de frenologia, una antiga branca de la fisiologia que es basava en la forma del crani per analitzar la personalitat dels individus. Ja al segle xx, el 1936, va arribar a Cuba Pere Domingo i Sanjuan* (1896-1979), germà del polític Marcel·lí Domingo. Exiliat per la Guerra Civil, va treballar al Laboratori Nacional —com a professor i director de la secció de Febre Tifoidea— i a l'Institut Finlay, on va participar en la creació de l'Institut Nacional BCG, fins al seu exili a Miami l'any 1959.

Homenatge del Centre Català al president d'Euzkadi amb la colònia basca a l'Havana

Homenaje del Centre Català al presidente de Euzkadi con la colonia vasca en La Habana

CIENTÍFICOS: MARIÀ CUBÍ, BENET VIÑES
Y PERE DOMINGO

Tres de los científicos catalanes que más destacaron en Cuba son el meteorólogo Benet Viñes*, el frenólogo Marià Cubí*, acaso más popular por la calle a la que da nombre en Barcelona que por su aportación a la ciencia, y el biólogo Pere Domingo*. El jesuita Benet Viñes i Martorell* (1837-1893), nacido en el Priorat, fue una figura mediática de su época, ya que, en cuanto hubo determinado las leyes que rigen el comportamiento de los ciclones del Caribe, empezó a publicar sus predicciones en la prensa de La Habana y los periódicos se disputaban la exclusividad de un modo incluso agresivo. Viñes llegó a ser tan popular que sobre él se publicaban caricaturas y se escribían coplas, y su entierro se produjo en olor de multituds.¹⁴ Marià Cubí i Soler* (1801-1875) trabajó en Cataluña, Estados Unidos, Cuba y México. Publicó numerosos estudios de filología y de frenología, una antigua rama de la fisiología que se basaba en la forma del cráneo para analizar la personalidad de los individuos. Ya en el siglo xx, Pere Domingo i Sanjuan* (1896-1979), hermano del político Marcel·lí Domingo, llegó a Cuba como exiliado de la Guerra Civil en 1936, y en la isla trabajó en el Laboratorio Nacional —como profesor y director de la sección de Fiebre Tifoidea— y en el Instituto Finlay, donde participó en la creación del Instituto Nacional BCG, hasta que se exilió en Miami en 1959.

1. Roy (1988), pàg. 111. Sobre la contradansa, vegeu la pàgina 164.
2. Excepte per les taules gòtiques de Jaume Huguet, obra dels segles XIX i XX: premodernistes com Marià Fortuny, modernistes com Clarà, Santiago Rusiñol, Hermenegild Anglada Camarasa, Ricard Brugada, Josep Martí Garcés; noucentistes com Joaquim Sunyer, i una vasta col·lecció de Sorolla i els seus contemporanis impressionistes valencians.
3. Isabel Segura analitza agudament la impressió que Cuba causa a escriptors catalans visitants: Jacint Verdaguer, J. Carbonell i Alsina, Rafael Tasis, Pere Coromines, Josep Aixalà, Teresa Pàmies, Anna Murià, Agustí Bartra, Josep M. Poblet i Josep Pla, a Segura (1997). A Segura (1999) hi afegeix Zenòbia Camprubí.*
4. «El fons del germà del poeta torna a Barcelona», *Avui*, 23 d'abril del 2004.
5. De l'article d'Ada Oramas a la revista *Alma Mater*, citat a l'apartat de webs. Sobre el Teatre Tacón, veure la pàgina 77 del capítol 3.
6. La recerca sobre la fotografia de catalans a Cuba l'ha feta la historiadora Isabel Segura a la Fototeca Cubana i apareix a Segura (1999), pàgs. 119-129 per al segle XIX i pàgs. 223-239 per al XX.
7. Les dades de l'apartat L'arrel catalana a la música cubana actual provenen de Fríguls (1994), pàgs. 20-23; Martí (1927), pàgs. 294-295; Roy (1988), pàgs. 120-124; Segura (1999), pàgs. 151-162, i del *Diccionari...* per a les entrades de Xancó i Nin.
8. Cabré (2004).
9. Castells (1986), pàg. 15.
10. Comentaris de Josep M. Fradera al documental *Cuba sempre fidelíssima*, de Dolors Genovès, per a TVC.
11. Costa (2004).
12. Junqueras (1998), pàg. 218.
13. *Descobrir Catalunya*, núm. 67, pàg. 93 i correspondència amb Meléndez Bachs per mail 23.09.2004.
14. L'estudi aprofundit que ha fet el professor cubà Luis Eduardo Ramos Guadalupe sobre el pare Viñes —Ramos (2003)— demostra com el jesuïta va convertir l'Observatori del Col·legi de Betlem de l'Havana —actualment en ruïnes— en un centre meteorològic de fama mundial, particularment en l'estudi dels huracans tropicals.

1. Roy (1988), pág. 111. Sobre la contradanza véase la página 164.
2. Salvo por las tablas góticas de Jaume Huguet, obra de los siglos XIX y XX: pre-modernistas como Marià Fortuny, modernistas como Clarà, Santiago Rusiñol, Hermenegild Anglada Camarasa, Ricard Brugada, Josep Martí Garcés; novecentistas como Joaquim Sunyer, y una vasta colección de Sorolla y sus contemporáneos impresionistas valencianos.
3. Isabel Segura analiza agudamente la impresión que Cuba causa a escritores catalanes visitantes: Jacint Verdaguer, J. Carbonell i Alsina, Rafael Tasis, Pere Coromines, Josep Aixalà, Teresa Pàmies, Anna Murià, Agustí Bartra, Josep M. Poblet y Josep Pla, en Segura (1997). En Segura (1999) añade a Zenòbia Camprubí*.
4. «El fons del germà del poeta torna a Barcelona», *Avui*, 23 de abril de 2004.
5. Del artículo de Ada Oramas en la revista *Alma Mater*, citado en el apartado de webs. Sobre el Teatro Tacón, véase la página 77 del capítulo 3.
6. La investigación sobre la fotografía de catalanes en Cuba ha sido realizada por la historiadora Isabel Segura en la Fototeca Cubana y aparece en Segura (1999), págs. 119-129 para el siglo XIX y págs. 223-239 para el XX.
7. Los datos del apartado La raíz catalana en la música cubana actual provienen de Fríguls (1994), págs. 20-23; Martí (1927), págs. 294-295; Roy (1988), págs. 120-124; Segura (1999), págs. 151-162; y del *Diccionari...* para las entradas de Xancó y Nin.
8. Cabré (2004).
9. Castells (1986), pág. 15.
10. Comentarios de Josep M. Fradera en el documental *Cuba siempre fidelísima*, de Dolors Genovès, para Televisió de Catalunya.
11. Costa (2004).
12. Junqueras (1998), pág. 218.
13. *Descobrir Catalunya*, n.º 67, pág. 93 y correspondencia con Meléndez Bachs por mail 23.09.2004.
14. El estudio en detalle que ha realizado el profesor cubano Luis Eduardo Ramos Guadalupe sobre el padre Viñes —Ramos (2003)— demuestra que el jesuita convirtió el Observatorio del Colegio de Belén de La Habana —actualmente en ruinas— en un centro meteorológico de fama mundial, en particular en el estudio de los huracanes tropicales.

BIBLIOGRAFIA

- Aixalà Casellas, José (1937): *Cromos de Antaño*, Maza, Caso y Compañía, l'Havana.
- Cabré, Tate (2004): *Guía de la Ruta de la Mar de Barcelona*, Institut del Paisatge Urbà, Ajuntament de Barcelona (en premsa).
- Castells, Víctor (1986): *Catalans d'Amèrica per la independència*, Pòrtic, Barcelona.
- Conangla Fontanilles, Josep (1925): *Paladines catalanes en defensa de los derechos y de la libertad de Cuba*, conferència impartida al Centre Català de l'Havana el 24 de maig del 1925.
- Conangla Fontanilles, Josep (1954): *Martí y Cataluña. Examen retrospectivo de unos conceptos inverosímiles atribuidos al gran Apóstol cubano*, Publicaciones de la Comisión Nacional Organizadora de los Actos y Ediciones del Centenario y del Monumento a Martí, l'Havana.
- Costa, Lluís (2004): *El nacionalisme cubà i Catalunya*, text inèdit, investigació en curs.
- Diccionari dels catalans d'Amèrica*, Generalitat de Catalunya / Curial, 4 vols., Barcelona, 1992.
- Diversos autors (1998): «*Escolta Espanya*». *Catalunya i la crisi del 98*, Generalitat de Catalunya / Proa, Barcelona.
- Diversos autors (2003): «La costa dels indians, el llegat dels catalans de Cuba», a *Descobrir Catalunya*, núm. 67, pàgs. 40-97.
- Fríguls Ferrer, Juan E. (1994): *Catalanes en Cuba*, Publicigraf, l'Havana.
- Guillén, Nicolás (1979): *Nueva antología mayor*, Editorial Letras Cubanas, l'Havana.
- Jardí, Enric (1998): *El desastre colonial i Catalunya*, Pòrtic, Comissió 1898, Barcelona.
- Junqueras, Oriol (1998): *Els catalans i Cuba*, Proa, Comissió 1898, Barcelona.
- Labraña, José M. (1944): *Evocación de Don José Aixalà y Casellas*, Sociedad de Beneficencia de Naturales de Cataluña, l'Havana.
- Maragall i Gorina, Joan (1981): *Antologia poètica*, Edicions 62, Barcelona.
- Martí, Carlos (1920): *Los catalanes en América. Cuba*, Editorial Hernández, l'Havana.
- Martí, Carlos (1923): «Influencia de los catalanes en el comercio e industria de Cuba». Premiat als Jocs Florals Catalans de Cuba, l'Havana, 1923.
- Martí, Carlos (1927): *El progreso catalán en América*, J. Giral y Cía. Editores, Santiago de Xile, t. IV.
- Martín, María Elena, i Eduardo Luis Rodríguez (1998): *La Habana, guía de arquitectura*, Ciudad de La Habana, Junta de Andalucía, Agencia Española de Cooperación Internacional, ICI, l'Havana-Sevilla.
- Oramas, Ángela (1998): *Cementerios de La Habana*, Colección Conozca Cuba, Editorial José Martí, l'Havana
- Padura Fuentes, Leonardo (1990): «Catalanes en Cuba: La aventura americana», *Juventud Rebelde* (maig de 1990), sèrie de tres reportatges.

BIBLIOGRAFÍA

- Aixalà Casellas, José (1937): *Cromos de Antaño*, Maza, Caso y Compañía, La Habana.
- Cabré, Tate (2004): *Guía de la Ruta de la Mar de Barcelona*, Institut del Paisatge Urbà, Ajuntament de Barcelona (en premsa).
- Castells, Víctor (1986): *Catalans d'Amèrica per a la independència*, Pòrtic, Barcelona.
- Conangla Fontanilles, Josep (1925): *Paladines catalanes en defensa de los derechos y de la libertad de Cuba*, conferencia impartida en el Centre Català de La Habana el 24 de mayo de 1925.
- Conangla Fontanilles, Josep (1954): *Martí y Cataluña. Examen retrospectivo de unos conceptos inverosímiles atribuidos al gran Apóstol cubano*, Publicaciones de la Comisión Nacional Organizadora de los Actos y Ediciones del Centenario y del Monumento a Martí, La Habana.
- Costa, Lluís (2004): «El nacionalisme cubà i Catalunya», texto inédito, investigación en curso.
- Diccionari dels catalans d'Amèrica*, Generalitat de Catalunya/Curial, 4 vols., Barcelona, 1992.
- DD. AA. (1998): «*Escolta Espanya*». *Catalunya i la crisi del 98*, Generalitat de Catalunya/Proa, Barcelona.
- DD. AA. (2003): «La costa dels indians, el llegat dels catalans de Cuba», en *Descobrir Catalunya*, n.º 67, pàgs. 40-97.
- Fríguls Ferrer, Juan E. (1994): *Catalanes en Cuba*, Publicigraf, La Habana.
- Guillén, Nicolás (1979): *Nueva antología mayor*, Editorial Letras Cubanas, La Habana.
- Jardí, Enric (1998): *El desastre colonial i Catalunya*, Pòrtic, Comissió 1898, Barcelona.
- Junqueras, Oriol (1998): *Els catalans i Cuba*, Proa, Comissió 1898, Barcelona.
- Labraña, José M. (1944): *Evocación de Don José Aixalà y Casellas*, Sociedad de Beneficencia de Naturales de Cataluña, La Habana.
- Maragall i Gorina, Joan (1981): *Antologia poètica*, Edicions 62, Barcelona.
- Martí, Carlos (1920): *Los catalanes en América. Cuba*, Editorial Hernández, La Habana.
- Martí, Carlos (1923): «Influencia de los Catalanes en el Comercio e Industria de Cuba». Premiado en los Juegos Florales Catalanes de Cuba, La Habana, 1923.
- Martí, Carlos (1927): *El progreso catalán en América*, J. Giral y Cía. Editores, Santiago de Chile, t. IV.
- Martín, María Elena y Eduardo Luis Rodríguez (1998): *La Habana, guía de arquitectura*, Ciudad de La Habana, Junta de Andalucía, Agencia Española de Cooperación Internacional, ICI, La Habana-Sevilla.
- Oramas, Ángela (1998): *Cementerios de La Habana*, Colección «Conozca Cuba», Editorial José Martí, La Habana.
- Padura Fuentes, Leonardo (1990): «Catalanes en Cuba: La aventura americana», *Juventud Rebelde* (mayo de 1990), serie de tres reportajes.

- Ramírez i Feliu, Migdalia (2001): «Fèlix Ràfols i Ràfols», conferència llegida a les Jornades Catalanes de Camagüey.
- Ramos Guadalupe, Luis E. (2003): *Benet Viñes, S. J. Fill il·lustre de Poboleda i figura de la predicció de ciclons a Cuba*, Ajuntament de Poboleda.
- Roy, Joaquim (1988): *Catalunya a Cuba*, Barcino, Barcelona.
- Roy, Joaquim (2003): «Una constitució catalana», *Avui*, Quadern de l'11 de setembre.
- Segura Soriano, Isabel (1997): *Viatgers catalans al Carib: Cuba*, Biblioteca Serra d'Or, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Segura Soriano, Isabel (1999): *7 passejades per l'Havana*, La Campana, Barcelona.
- Vázquez Montalbán, Manuel (1999): *Y Dios entró en La Habana*, El País Aguilar, Madrid.

PÀGINES WEB

- Biografia i filmografia de Nèstor Almendros:
http://www.juntadeandalucia.es/averroes/ifp_nestor_almendros/nestame/nestor/nestor.htm
- Biografia i obres de Massaguer:
http://www.cip.cu/webcip/eventos/bienales_humor/autores/massaguer.html
- Discurs de Fernando Ortiz: «Cuba y el nacionalismo de Cataluña», llegit l'11 de setembre del 1918 al Centre Català de l'Havana:
<http://racocatala.com/esteldemallorca/15desembre/documentFOF.htm>
- Llistat històric de músics cubans i establerts a Cuba:
http://www.soncubano.com/cmc/cmc_groups_lst.asp?id_category=4
- Article d'Ada Oramas, «La era romàntica del ballet en Cuba»:
<http://www.almamater.cu/libro/a%F1o2003/BALLET.HTM>
- Article de Juana Rosa Pita sobre el músic Gonçal Roig:
<http://www.cubonet.org/CNews/y00/jul00/2004.htm>
- Discografia i biografia de Xavier Cugat:
<http://exordio.com/1939-1945/civilis/cine/cugat.html>
- Biografia i obres del músic Fèlix Ràfols i Ràfols:
<http://www.camagueyanos.com/quienes/camagueyanos/rafols.html>
- Sobre Francesc Prat i Puig:
<http://www.cmkc.co.cu/2004/Cultura/a133.htm>
<http://www.cubaencuentro.com/pdfs/8-9/8cb234.pdf>
- Història de la maçoneria a Cuba:
<http://www.ips.org/cuba/enfpp.htm>

- Ramírez i Feliu, Migdalia (2001): «Fèlix Ràfols i Ràfols», conferència pronunciada en las Jornadas Catalanas de Camagüey.
- Ramos Guadalupe, Luis E. (2003): *Benet Viñes, S. J. Fill il·lustre de Poboleda i figura de la predicció de ciclons a Cuba*, Ajuntament de Poboleda.
- Roy, Joaquim (1988): *Catalunya a Cuba*, Barcino, Barcelona.
- Roy, Joaquim (2003): «Una constitució catalana», *diario Avui*, Cuaderno del 11 de septiembre.
- Segura Soriano, Isabel (1997): *Viatgers catalans al Carib: Cuba*, Biblioteca Serra d'Or, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Segura Soriano, Isabel (1999): *7 pasejades per l'Havana*, La Campana, Barcelona.
- Vázquez Montalbán, Manuel (1999): *Y Dios entró en La Habana*, El País Aguilar, Madrid.

PÁGINAS WEB

- Biografía y filmografía de Néstor Almendros:
http://www.juntadeandalucia.es/averroes/ifp_nestor_almendros/nestame/nestor/nestor.htm
- Biografía y obras de Massaguer:
http://www.cip.cu/webcip/eventos/bienales_humor/autores/massaguer.html
- Discurso de Fernando Ortiz: «Cuba y el nacionalismo de Cataluña», leído el 11-s de 1918 en el Centre Català de La Habana:
<http://racocatala.com/esteldemallorca/15desembre/documentFOF.htm>
- Lista histórica de músicos cubanos y establecidos en Cuba:
http://www.soncubano.com/cmc/cmc_groups_lst.asp?id_category=4
- Artículo de Ada Oramas, «La era romàntica del ballet en Cuba»:
<http://www.almamater.cu/libro/a%F1o2003/BALLET.HTM>
- Artículo de Juana Rosa Pita sobre el músico Gonçal Roig:
<http://www.cubonet.org/CNews/y00/jul00/2004.htm>
- Discografía y biografía de Xavier Cugat:
<http://exordio.com/1939-1945/civilis/cine/cugat.html>
- Biografía y obras del músico Fèlix Ràfols i Ràfols:
<http://www.camagueyanos.com/quienes/camagueyanos/rafols.html>
- Sobre Francesc Prat i Puig:
<http://www.cmkc.co.cu/2004/Cultura/a133.htm>
<http://www.cubaencuentro.com/pdfs/8-9/8cb234.pdf>
- Historia de la masonería en Cuba:
<http://www.ips.org/cuba/enfpp.htm>

Capítol 5

Cuba a Catalunya, el llegat dels Indians

Cuba en Cataluña, el legado de los indianos

Segle XIX, operació tornada

«Indianos», «americanos», «cubanos»?

El llegat econòmic, social i cultural

L'arquitectura dels indians: palaus, masos i cases senyoriales

Les ciutats transformades: Vilanova i la Geltrú, l'Havana Xica

Siglo XIX, operación retorno

¿«Indianos», «americanos», «cubanos»?

El legado económico, social y cultural

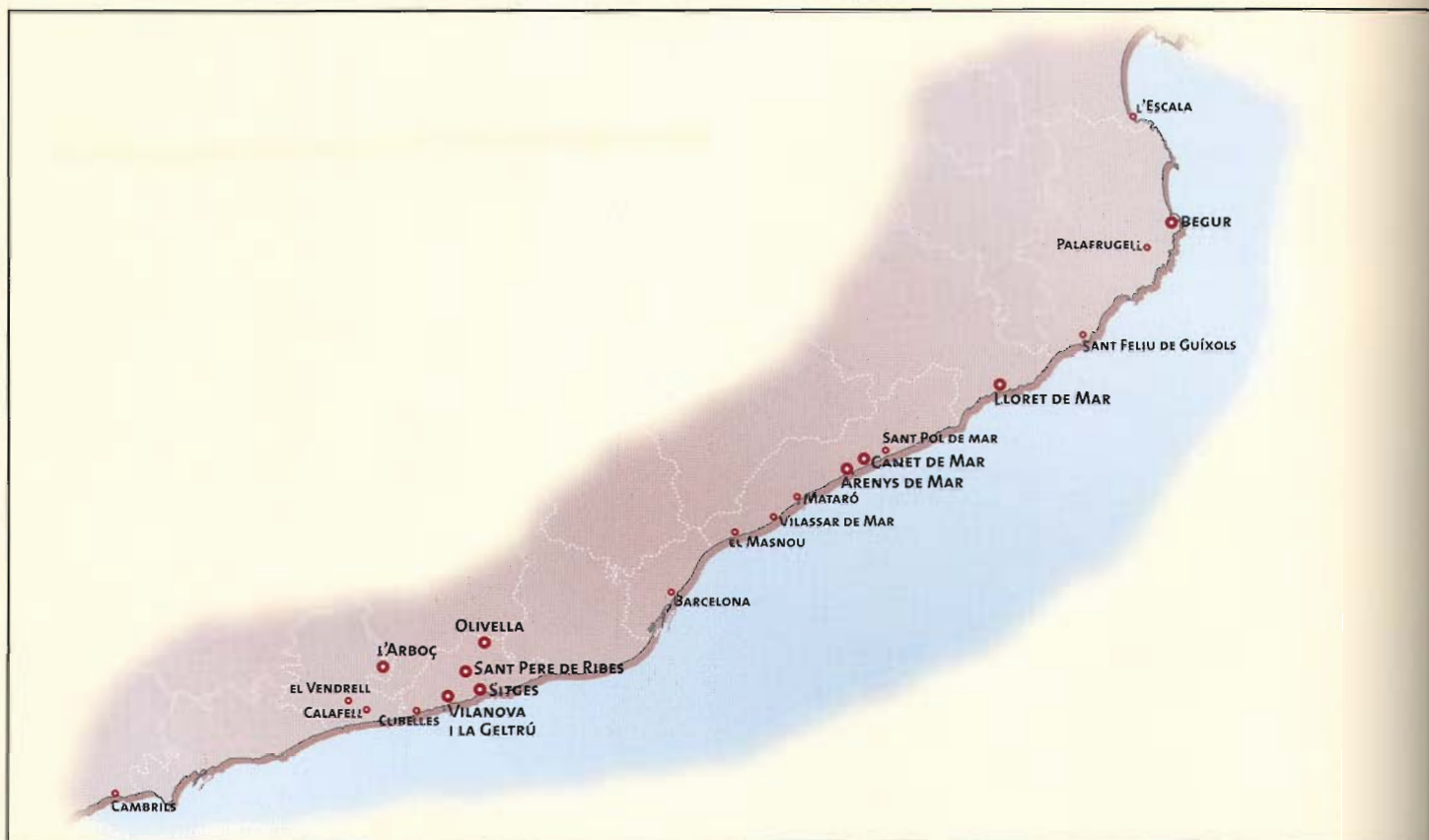
La arquitectura de los indianos: palacios, masías y casas señoriales

Las ciudades transformadas: Vilanova i la Geltrú, «L'Havana Xica»

A la casa de l'indià tabaquer begurenc Pere Roger (1869), pintures al fresc decoren una esplèndida galeria de dos pisos d'arcs de mig punt. Al jardí, palmeres

En casa del indiano tabacalero de Begur Pere Roger (1869), pinturas al fresco decoran una esplèndida galería de dos pisos de arcos de medio punto.

En el jardín, palmeras

La Costa dels Indians: principals nuclís d'emigració cap a Cuba

La Costa de los Indianos: principales núcleos de emigración hacia Cuba

Vestits de tropical a l'estiu, vegetaven per les poltrones del casino o les terrasses del Passeig de Mar, tot l'any, fins que la mort se'ls emportava. Es deia —i era dir molt— que tenien un dur diari de renda, i el fet és que es passejaven vestits del fil blanc, portant un barret de jipi japa, una mangala de bambú, amb mànec de vori o d'argent, i una cadena d'or, penjada de l'armilla, gruixuda com per a fermar-hi lleons.

Parlaven —¡cómo no!— un català edulcorat amb melasses exòtiques, i contaven unes mentides que feien tremolar. Eren uns exemplars d'humanitat híbrida, summament pintoresca, que la catàstrofe colonial de l'any 1898 estroncà gairebé en sec.

AGUSTÍ CALVET, GAZIEL (Sant Feliu de Guíxols, 1887-Barcelona, 1964)

Sant Feliu de la Costa Brava

Mucha gente corre detrás de los sueños
 Nunca es demasiado tarde para correr detrás de los sueños
 Pero hay un día, un momento quizás,
 En que los sueños corren el peligro de volverse reales
 Y nosotros el de destruirlos
 Como quien revienta una pompa de jabón

 Yo no poseo la habilidad de correr
 Detrás de algo que pueda volverse real

 Un recuerdo sirve sólo para borrar otro recuerdo
 Un poema no es una pompa de jabón

Miguel Barnet (La Habana, 1940)

Memorandum VIII

Cuba a Catalunya, el llegat dels indians

Cuba en Cataluña, el legado de los indianos

L'immens Parc Samà (1882) al Baix Camp, entre Cambrils i Montbrió del Camp

El suntuoso Parque Samà (1882) en el Baix Camp, entre Cambrils y Montbrió del Camp

SEGLE XIX, OPERACIÓ TORNADA

Va ser una encaixada de mans interoceànica. Agraïda, l'illa allargava el braç per repatriar els catalans que li havien anat injectant sang jove des de finals del segle XVIII. L'operació tornada dels indians va ser un lent degoteig al llarg de tot el segle XIX i principis del XX. Però és entre el 1860 i el 1890 quan es fa més evident per la proliferació de les seves mansions, la missió de les quals era no passar inadvertides, i per l'entrada en escena d'aquests personatges pintorescos: «*Bo! Ja tenim aquí l'americano... Porta una cadena de rellotge d'or massís, gruixuda... gruixuda com una corda de pou... Duu sis brillants, i el més petit és com un cigró...*».¹

«INDIANOS», «AMERICANOS», «CUBANOS»?

La tipologia d'indians catalans és molt àmplia, però se'n poden simplificar els trets més comuns. Per què un emigrant pugui ser considerat indià ha d'acomplir tres requisits: haver salpat cap a Amèrica, haver intentat amb més o menys èxit obtenir la màxima fortuna en el temps més curt possible —que solia ser d'entre quinze i trenta anys— i haver tornat a Catalunya. Popularment se'ls coneixia com a

SIGLO XIX, OPERACIÓN RETORNO

Fue un apretón de manos interoceánico. Agradecida, la isla estiraba el brazo para repatriar a los catalanes que le habían ido inyectando sangre joven desde finales del siglo XVIII. La operación retorno de los indianos consistió en un lento goteo en el transcurso de todo el siglo XIX y principios del XX. Pero es entre 1860 y 1890 cuando resulta más evidente, debido a la proliferación de sus mansiones, cuya

Una efígie coronada amb plomes, símbol indià, al Foment Vilanoví (1853)

Una efígie coronada con plumas, símbolo indiano, en el Fomento Vilanovense (1853)

segons la freqüència de les seves anades i vingudes entre la Mediterrània i el Carib. La gran majoria feien un sol viatge d'anada a Cuba i un sol de tornada. Eren els indians clàssics i arquetípics que Gaziel descrivia papallonejant pel passeig de Mar de Sant Feliu de Guíxols.⁴ S'havien guanyat la vida com a assalariats, o bé obrint botigues o petits negocis que es traspassaven en marxar, operació que els permetia viure de renda a la tornada a Catalunya.

L'altre grup és una minoria poderosa de perfil molt més enriquit: són els empresaris que havien teixit una xarxa d'interessos econòmics entre la colònia i la metròpoli i vivien pràcticament a cavall entre totes dues. A molts d'ells la mort o la malaltia els sorprenia de manera inesperada abans d'acabar el trajecte.⁵ De vegades, dins una mateixa família aquesta dinàmica de viatges sovintejats es repetia al llarg de tres o quatre generacions. Els avis havien establert cases comercials que mantenien els fills, néts i besnéts. Solien retirar-se a Catalunya, on es dedicaven a embellir les seves ciutats d'origen i a buscar bones pubilles catalanes per mullerar els seus descendents. Així es van formar els grans emporis familiars dels Samà, Soler, Gumà, Baró...⁶

EL LLEGAT ECONÒMIC, SOCIAL I CULTURAL

La repatriació de capitals dels indians a Catalunya va constituir una forta injecció econòmica. I va tenir un profund impacte social i cultural. L'abast del seu llegat és encara un terreny verge i fèrtil per als estudiosos. Part de la seva herència encara és viva en la nostra història, i quotidiana en els nostres costums. Trobem la seva petjada en la gastronomia, la música, la cinematografia, la literatura, l'arquitectura...

Als indians s'atribueix un paper històric en l'economia i les finances —a la revolució industrial del segle XIX a Catalunya—; en política, amb l'aliança amb la monarquia i els governs centrals, especialment en les guerres per la independència de les darreres colònies; en urbanisme, amb la promo-

Francesc Gumà va viure entre Matanzas i Vilanova i va ser un gran benefactor d'ambdues ciutats
Francesc Gumà vivió entre Matanzas y Vilanova y fue un gran benefactor de ambas ciudades

una red de intereses económicos entre la colonia y la metròpoli y vivían prácticamente en el barco que unía a las dos. A muchos de ellos la muerte o la enfermedad les sorprendía de modo inesperado antes de finalizar el trayecto.⁵ En ocasiones, en el seno de una misma familia esta dinámica de viajes frecuentes se repetía a lo largo de tres o cuatro generaciones. Los abuelos habían establecido casas comerciales que mantenían los hijos, los nietos y los biznietos. Solían retirarse en Cataluña, donde se dedicaban a embellecer sus ciudades de origen y a buscar a buenas herederas catalanas para casarlas con sus descendientes. Así se formaron los grandes emporios familiares de los Samà, los Soler, los Gumà, los Baró...⁶

EL LEGADO ECONÓMICO, SOCIAL Y CULTURAL

La repatriación de capitales de los indios a Cataluña constituyó una fuerte inyección económica. Y tuvo un profundo impacto social y cultural. El alcance de su legado es un terreno todavía virgen y fértil para los estudiosos. Parte de su herencia está aún viva en nuestra historia, y cotidiana en nuestras costumbres. Encontramos su huella en la gastronomía, la música, la cinematografía, la literatura, la arquitectura...

ció dels eixamples de les principals ciutats, incloent-hi Barcelona; en grans obres públiques com les primeres línies de ferrocarril i les preses d'aigua; en cultura, com a mecenes dels moviments històrics de la Renaixença o del modernisme...⁷

Els indians rics també van renovar l'antiga aristocràcia catalana. De Cuba van arribar nombrosos títols nobiliaris amb què la monarquia agraià els favors rebuts i legitimava les noves fortunes. Els indians ennoblits prenen el nom de la ciutat d'origen —marquesats de Vilanova i la Geltrú (1889) o vescomtat de Canet de Mar (1875)—; el nom d'una de les seves finques —marquesat de Guáimaro (1860) o comtat de La Diana (1881)—, o simplement ressaltaven el seu cognom: marquès de Rabell o comte Güell (1918).

Una nova manera de viure: casinos, festes i esports

Els indians van introduir a Catalunya molts costums de l'alta societat criolla caribenya, com el de prendre's la xocolata calenta, que les famílies benestants preferien al cafè, molt més econòmic, i si era possible servit per servents negres o mulats; l'hàbit de fumar cigars havans o d'ensumar tabac rapè, que ara ja no s'estila, tenir animals exòtics engabiats com guacamais o micos, paons en llibertat, vestir-se de fil o lli blanc a l'estiu, i van imposar els mambos de senyor, que perduren avui dia i que a Cuba es coneixen com a «Guayaberas».

També van importar de Cuba el costum anglosaxó de reunir-se en clubs privats i/o esportius. Van fundar nombroses societats recreatives com el Círculo Vilanovés (1862) i el Casino Artesano (1867) a Vilanova i la Geltrú;⁸ el Casino Cultural (1870) de Begur, el Casino dels Nois o La Constància de Sant Feliu de Guíxols (1888) o el Club Nàutic de Barcelona (1878), del qual el sitgetà Pere Domènech i Grau* (1831-1898) va ser el fundador i el primer president.

A Domènech, que havia fet la seva fortuna amb el comerç a Santiago de Cuba, i que va morir a Barcelona havent-la perdut quasi tota, també li agradava organitzar saraus molt importants que donaven corda llarga a les males llengües, i que ofería al seu palau premodernista de la Plana Novella d'Olivella, al Garraf. Com una ironia del destí, en aquell antic cau de disbauxa hi regna la més abso-

A los indianos se les atribuye un papel histórico en la economía y las finanzas —en la Revolución Industrial decimonónica en Cataluña—; en la política, con la alianza con la monarquía y los gobiernos centrales, especialmente en las guerras por la independencia de las últimas colonias; en el urbanismo, con la promoción de los ensanches de las principales ciudades, incluida Barcelona; en las grandes obras públicas, como las primeras líneas de ferrocarril y los saltos de agua; en la cultura, como mecenas de los movimientos históricos de la Renaixença o del modernismo...⁷

Los indianos ricos también renovaron la antigua aristocracia catalana. De Cuba llegaron numerosos títulos nobiliarios con los que la monarquía agradecía los favores recibidos y legitimaba las nuevas fortunes. Los indianos ennoblecidos tomaban el nombre de la ciudad de origen —marquesados de Vilanova i la Geltrú (1889) o vizcondado de Canet de Mar (1875)—; el nombre de una de sus fincas —marquesado de Guáimaro (1860) o condado de La Diana (1881)—; o simplemente resaltaban el apellido: marqués de Rabell o conde Güell (1918).

Una nueva forma de vivir: casinos, fiestas y deportes

Los indianos introdujeron en Cataluña muchas costumbres de la alta sociedad criolla caribeña, como la de tomar el chocolate caliente, que las familias acomodadas preferían al café, mucho más económico, y si era posible servido por sirvientes negros o mulatos; el hábito de fumar puros habanos u oler tabaco rapé, que ahora ya no se estila, tener animales exóticos enjaulados como guacamayos o monos y pavos reales en libertad, y vestirse con prendas de hilo o lino blanco en verano. Asimismo, impusieron los mambos de caballero, que hoy en día todavía perduran y que en Cuba se conocen como Guayaberas.

También importaron de Cuba la costumbre anglosajona de reunirse en clubes privados y/o deportivos. Fundaron numerosas sociedades recreativas, como el Círculo Vilanovés (1862) y el Casino Artesano (1867) en Vilanova i la Geltrú;⁸ el Casino Cultural (1870) de Begur, el Casino dels Nois o La Constància de Sant Feliu de Guíxols (1888) o el Club Nàutic de Barcelona (1878), del que fue funda-

(Pàg. esq.) Detall neogòtic de l'església de la casa d'Empara (1879-1882) de Vilanova i la Geltrú, finançada amb l'herència de Magdalena Miró i Joan Serra

(Pàg. izq.) Detalle neogótico de la iglesia de la casa d'Empara (1879-1882) de Vilanova i la Geltrú, financiada con la herencia de Magdalena Miró y Joan Serra

Parc Gumà i Ferran de Vilanova (1881), que aquest filàntrop va fer construir per tal que no es tapés la visió de les Escoles Pies (1877-1879), finançades per Salvador Samà i Torrents

Parque Gumà i Ferran de Vilanova (1881), que este filàntropo mandó construir a fin de que no se tapase la visión de las Escuelas Pías (1877-1879), financiadas por Salvador Samà i Torrents

*El mecenas del col·legi Samà era nebot besnét de Pau Samà, conegut negrer, i el primer de la nissaga vilanovina que va emigrar a Cuba
El mecenas del colegio Samà era sobrino biznieto de Pau Samà, conocido negrero, y el primero de la estirpe vilanovense que emigró a Cuba*

luta pau des que al 1996 s'hi va instal·lar el primer monestir budista de Catalunya.

Cap al 1900, els fills dels emigrats benestants que venien a estudiar a Barcelona van introduir la pràctica del beisbol, l'esport nacional cubà, amb la col·laboració de l'empresa Barcelona Traction, Light and Power Company —popularment coneguda com «La Canadencia». El 1923 es va crear la Societat Hispano-Americana de Base-Ball, la primera d'Europa, i el 1929, la Federació Catalana, al mític restaurant Set Portes, situat al no menys mític edifici dels Porxos d'en Xifré, construït el 1836 al passeig de Colom de Barcelona pel cèlebre indià arenyenc Josep Xifré i Casas* (1777-1856).

La cuina criolla dels indians

Per superposició de la cuina hispana dels colonitzadors,⁹ de l'autòctona dels indígenes antillans i de l'africana dels

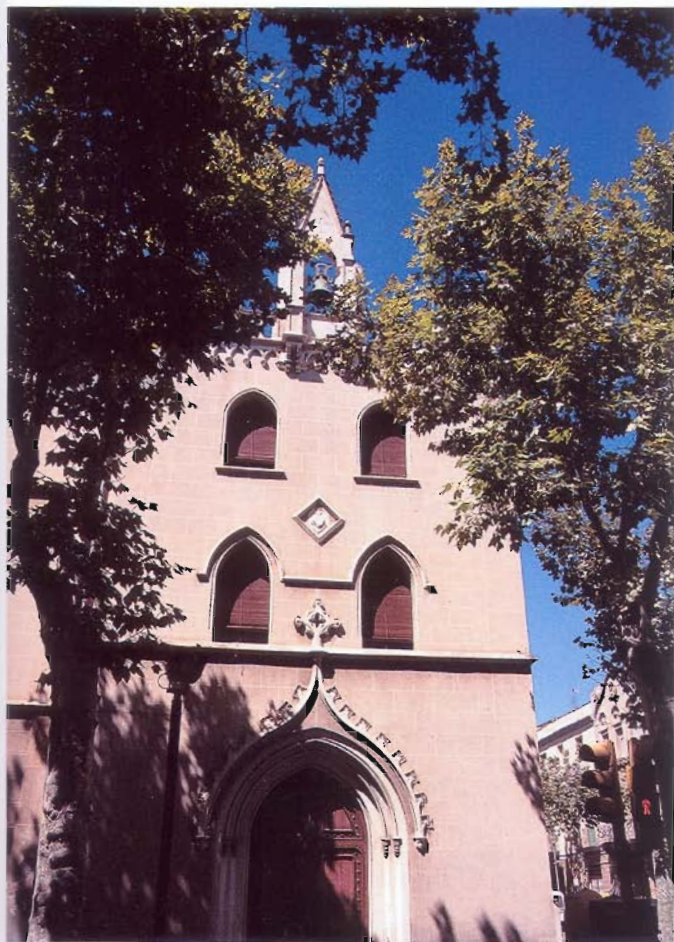
dor y primer presidente el sitgetano Pere Domènec i Grau* (1831-1898).

A Domènec, que había amasado su fortuna con el comercio en Santiago de Cuba, y que murió en Barcelona tras haberla perdido casi toda, también le gustaba organizar saraos muy importantes que daban cuerda para rato a las malas lenguas, y que ofrecía en su palacio premodernista de la Plana Novella d'Olivella, en el Garraf. Como una ironía del destino, en aquel antro de jolgorio y diversión reina la más absoluta paz desde que en 1996 se instalase el primer monasterio budista de Cataluña.

Hacia el año 1900, los hijos de los emigrantes acomodados que iban a estudiar a Barcelona introdujeron la práctica del béisbol, el deporte nacional de Cuba, con la colaboración de la empresa Barcelona Traction, Light and Power Company —popularmente conocida como «La Canadiense»—. En 1923 se creó la Sociedad Hispano-Americana de Base-Ball, la primera de Europa, y en 1929,

esclaus, Cuba va veure néixer la suculenta gastronomia criolla, enriquida amb les aportacions de tota l'emigració posterior. L'arròs a la cubana, els boniatos cuits a foc lent i el costum d'acabar un bon àpat amb la tríada del «café, copa i cigar» són tres pinzellades testimoniales de la cuina criolla que els indians portaven a Catalunya, però que en conjunt no va arrelar al país.

L'arròs a la cubana porta reminiscències afrocubanes —de la cultura yoruba de Nigèria—, com els costums de fregir el plàtan madur i el d'engreixar l'arròs, diferenciant-lo així del simple arròs bullit asiàtic. El moniato cuit lentament, que avui associem a Tots Sants i a les castanyes, era un element bàsic de la dieta dels pobles indígenes del Carib. El café, la copa de licor i un bon havà de flexibles i aromàtiques fulles de tabac de la zona de Vuelta Abajo encara és la manera tradicional d'allargar una sobretaula, malgrat els 150 anys que han passat des dels primers indians.

La casa d'Empara va ser ampliada gradualment amb donatius de diferents indians
La casa d'Empara fue ampliada gradualmente con donativos de diferentes indios

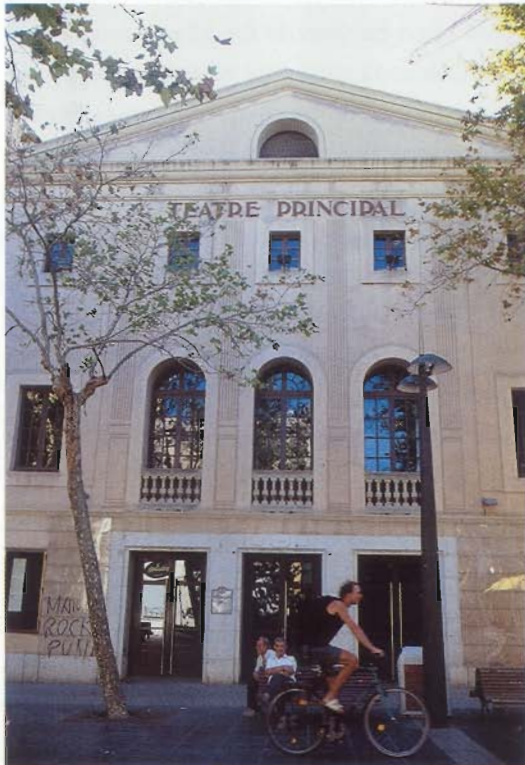
la Federación Catalana, en el mítico restaurante Set Portes, situado en el no menos mítico edificio de los Porxos d'En Xifré, construido en 1836 en el paseo de Colón de Barcelona por el célebre indiano Josep Xifré i Casas* (1777-1856), natural de Arenys de Mar.

La cocina criolla de los indios

Mediante la superposición de la cocina hispana de los colonizadores,⁹ de la autóctona de los indígenas antillanos y de la africana de los esclavos, Cuba vio nacer la suculenta gastronomía criolla, enriquecida con las aportaciones de toda la emigración posterior. El arroz a la cubana, los boniatos cocidos a fuego lento y la costumbre de acabar una buena comida con la tríada «café, copa y puro» son tres pinceladas testimoniales de la cocina criolla que los indios llevaban a Cataluña, pero que en conjunto no arraigó en el país.

El arroz a la cubana incorpora reminiscencias afro-cubanas —de la cultura yoruba de Nigeria—, como la costumbre de freír el plátano maduro y la de engordar el arroz, diferenciándolo así del simple arroz hervido asiático. El boniato cocido lentamente, que hoy asociamos a Todos los Santos y a las castañas, era un elemento básico de la dieta de los pueblos indígenas del Caribe. El café, la copa de licor y un buen habano de flexibles y aromáticas hojas de tabaco de la zona de Vuelta Abajo, todavía es la manera tradicional de prolongar una sobremesa, pese a los 150 años que han transcurrido desde los primeros indios.

Cristina Espuga ha recogido que en las «fontades» que organizaba el citado Josep Xifré en una taberna de la Font Trobada de Montjuïc se comía pollo a la criolla, ajíaco antillano —olla mezclada de ingredientes cubanos—, cerdo al chilindrón —asado con sofrito de cebolla, tomate y pimiento—, ternera cocida con la piel y pasta de guayaba —muy similar al dulce de membrillo—, todo ello regado con ron genuino, jarabe de caña mezclado con nieve y *curaçao*.¹⁰ Cristina Espuga también apunta que en la obra teatral *La malvasía de Sitges* (1866), Francesc de Sales Vidal explicaba que los primeros indios también añoraban el tasajo —carne seca y salada—, el cochinito asado y el cangrejo con quimbombó (el fruto del quingombó).

*Cal Junqué (1867-1868)
a la Plaça dels Cotxes, 3,
de Vilanova i la Geltrú*

*Cal Junqué (1867-1868),
en la plaza dels Cotxes, 3,
de Vilanova i la Geltrú*

*El Teatre Principal (1835-1837),
a la Rambla Principal, 4*

*El Teatre Principal (1835-1837),
en la Rambla Principal, 4*

*La Gran Penya (1873),
a la Rambla Principal, 50*

*La Gran Penya (1873),
en la Rambla Principal, 50*

Ca'l Xicarró (1867-1868), a l'emblemàtica Plaça de la Vila, 12
 Ca'l Xicarró (1867-1868), en la emblemàtica plaza de la Vila, 12

Casa Andreu Milà (1865) a la Plaça dels Cotxes, 7
 Casa Andreu Milà (1865) en la plaza dels Cotxes, 7

L'Ajuntament (1867), a la plaça finançada per l'indià Josep Tomàs Ventosa
 El Ayuntamiento (1867), en la plaza financiada por el indiano Josep Tomàs Ventosa

Els esgrafiats vuitcentistes de la casa Milà són els més rics de Vilanova
 Esgrafiados ochocentistas de la casa Milà, los más logrados de Vilanova

Cristina Espuga ha recollit que en les «fontades» que organitzava l'esmentat Josep Xifré a una taverna de la Font Trobada de Montjuïc es menjava pollastre a la criolla, *ajiacó* antillà —olla barrejada d'ingredients cubans—, porc al *chilindrón* —rostit amb sofregit de ceba, tomàquet i pebrot—, vedella cuïta amb la pell i pasta de *guaiaba* —molt similar al codonyat—, tot regat amb rom genuí, xarop de canya barrejat amb neu i *curação*.¹⁰ També apunta Cristina Espuga que a l'obra teatral *La malvasía de Sitges* (1866), Francesc de Sales Vidal explicava que els primers indians també enyoraven el *tasajo* —carn assecada—, el porcellet rostit i el cranc amb *quimbombó* (el fruit del *quingombo*).

Nostàlgia feta música: les havaneres

Curiosament, les havaneres sempre han estat més populars a Catalunya que a la mateixa Cuba, on se les anomenava

Monument a Josep Tomàs Ventosa i Soler (1881)
 Monumento a Josep Tomàs Ventosa i Soler (1881)

Nostalgia hecha música: las habaneras

Curiosamente, las habaneras siempre han sido más populares en Cataluña que en la propia Cuba, donde recibían el nombre de «danzas». Son la expresión musical de la nostalgia que siente el indiano por todo lo que ha dejado atrás en el Caribe. Musicalmente, son la versión antillana de la contradanza europea.¹¹ Su momento culminante se produjo a principios del siglo xx, cuando las cultivaron compositores cultos como Isaac Albéniz, Xavier Montsalvatge y los franceses Maurice Ravel y Georges Bizet. Este último plagió *El arreglito* (1840), del vasco Sebastián Iradier, para la famosa habanera del segundo acto de la ópera *Carmen*.

Después el género cayó en el olvido, hasta que volvió a la palestra con el nuevo impulso de las «cantadas» de Calella de Palafrugell, que fundó en 1966 el compositor y militar Josep Lluís Ortega Monasterio (1918-2004), autor de la célebre *El meu avi* («Mi abuelo») y de una cincuenta de piezas más. Pese a su actual popularidad, las habaneras eran conocidas por quienes las cantaban como «americanas», hasta que en los años sesenta del siglo xx se oficializó su nombre. Las «cantadas» de habaneras en verano, acompañadas a ser posible por un buen ron quemado en la playa, forman parte de las celebraciones patronales de todos los pueblos de costa catalanes. Los títulos más clásicos son *La paloma*, *A la orilla de un palmar*, *La Bella Lola* y, a nivel internacional, el *Tú*, que en Cataluña se conoce con el nombre de *Tecla*. Otro género musical que los indianos introdujeron, y que fue muy popular en su día, es el danzón, nacido en Matanzas y muy difundido por el compositor vilanovés Antoni Urgellés (1845-1897).

El mito de los indianos en el cine y la literatura

Con una actitud fanfarrona ante la vida y aureolados por el misterio de no acabar nunca de explicar el origen de su fortuna, los indianos catalanes se forjaron un mito en el imaginario colectivo. Esta fantasía ha alimentado la literatura catalana desde hace más de un siglo y aún inspira a los escritores y guionistas contemporáneos. Algunos rodajes relacionados con el tema de los indianos han sido *La ciutat cremada* (1976), de Antoni Ribas, *La febre d'or* (1992), de Gonzalo Herralde, basada en la novela homónima de Narcís Oller, y *Havanera 1820* (1993), de Antoni

«danzas». Són l'expressió musical de la nostàlgia que sent l'indià per tot el que ha deixat enrere al Carib. Musicalment, són la versió antillana de la contradansa europea.¹¹ El seu moment culminant va ser a principis del segle xx, quan les van conrear compositors cultes com Isaac Albéniz, Xavier Montsalvatge i els francesos Maurice Ravel i Georges Bizet. Aquest darrer va plagiar *El arreglito* (1840), del basc Sebastián Iradier, per a la famosa havanera del segon acte de l'òpera *Carmen*.

Després el gènere va caure en l'oblit, fins que va tornar a la palestra amb el nou impuls de les cantades de Calella de Palafrugell, que va fundar el 1966 el compositor i militar Josep Lluís Ortega Monasterio (1918-2004), autor de la cèlebre *El meu avi* i d'una cinquantena de peces més. Malgrat la seva popularitat actual, les havaneres eren conegudes pels qui les cantaven com a «americanes», fins que als anys seixanta del segle xx es va oficialitzar el seu nom. Les cantades d'havaneres a l'estiu, acompanyades si pot ser amb un bon rom cremat a la platja, formen part de les celebracions patronals de totes les viles costaneres catalanes. Els títols més clàssics són *La paloma*, *A la orilla de un palmar*, *La bella Lola* i, a la resta del món, el *Tú*, que a Catalunya es coneix com *Tecla*. Un altre gènere musical que van portar els indians, i que va ser molt popular en el seu dia, és el *danzón*, nascut a Matanzas i molt difós pel compositor vilanoví Antoni Urgellés (1845-1897).

El mite dels indians al cinema i a la literatura

Amb una actitud fatxenda davant la vida i aureolats pel misteri de no acabar d'explicar mai l'origen de la seva fortuna, els indians catalans es van forjar un mite dins l'imaginari col·lectiu. Aquesta fantasia ha alimentat la nostra literatura de més d'un segle i encara inspira els escriptors i els guionistes contemporanis. Alguns rodatges relacionats amb el tema dels indians han estat *La ciutat cremada* (1976), d'Antoni Ribas, *La febre d'or* (1992), de Gonzalo Herralde, basada en la novel·la homònima de Narcís Oller, i *Havanera 1820* (1993), d'Antoni Verdaguer. Seguint en l'àmbit de la ficció, els descendents d'una suposada família d'indians de Sabadell, els Aymerich, també van donar contingut a una telesèrie de Televisió de Catalunya, *Laberint d'ombres* (1999).

Pel que fa al paper dels indians a la literatura, la filò-

Plaça i monument a Soler i Gustems (1893) patrocinador del subministrament de l'aigua a la Vila

Plaza y monumento a Soler i Gustems (1893), patrocinador del suministro de agua para el pueblo

Verdaguer. Siguiendo en el ámbito de la ficción, los descendientes de una supuesta familia de indios de Sabadell, los Aymerich, también dieron contenido a una teleserie de Televisió de Catalunya, *Laberint d'ombres* (1999).

En cuanto al papel de los indios en la literatura, la filóloga Rosa Cabré ha contrastado el arquetipo de indiano que dibujan más de una quincena de escritores y escritoras catalanes, desde los contemporáneos como Porcel en *Els argonautes* (1968) y *Ulisses a alta mar* (1997) o Aritzeta en *L'herència de Cuba* (1997) hasta los más antiguos, como Josep Pin i Soler en *Jaume* (1888). O Joaquim Ruyra en *Pinya de Rosa* (1920). Los tópicos son variados: los emigrantes parten por causas muy diversas: por endeudamiento, por venganza, cegados por el mito de ultramar, como militares voluntarios, para convertirse en guerrilleros... Al llegar a la isla deben ejercer mil oficios poco gratificantes, se añoran... Las muje-

Cúpula de la Biblioteca-museu Víctor Balaguer (1884)

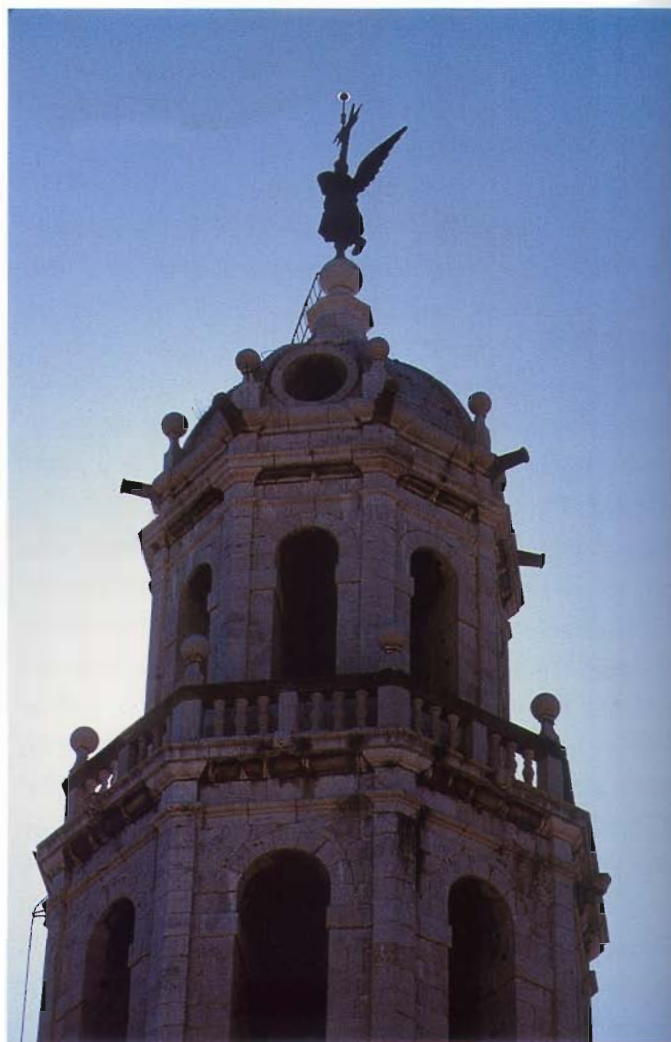
Cúpula de la Biblioteca-museu Víctor Balaguer (1884)

La Plaça de la Vila centre de «l'Havana Xica»

La plaza de la Vila, centro de «L'Havana Xica»

El temple de Sant Antoni (1877-1879) presideix la Rambla Principal

El templo de Sant Antoni (1877-1879) preside la Rambla Principal

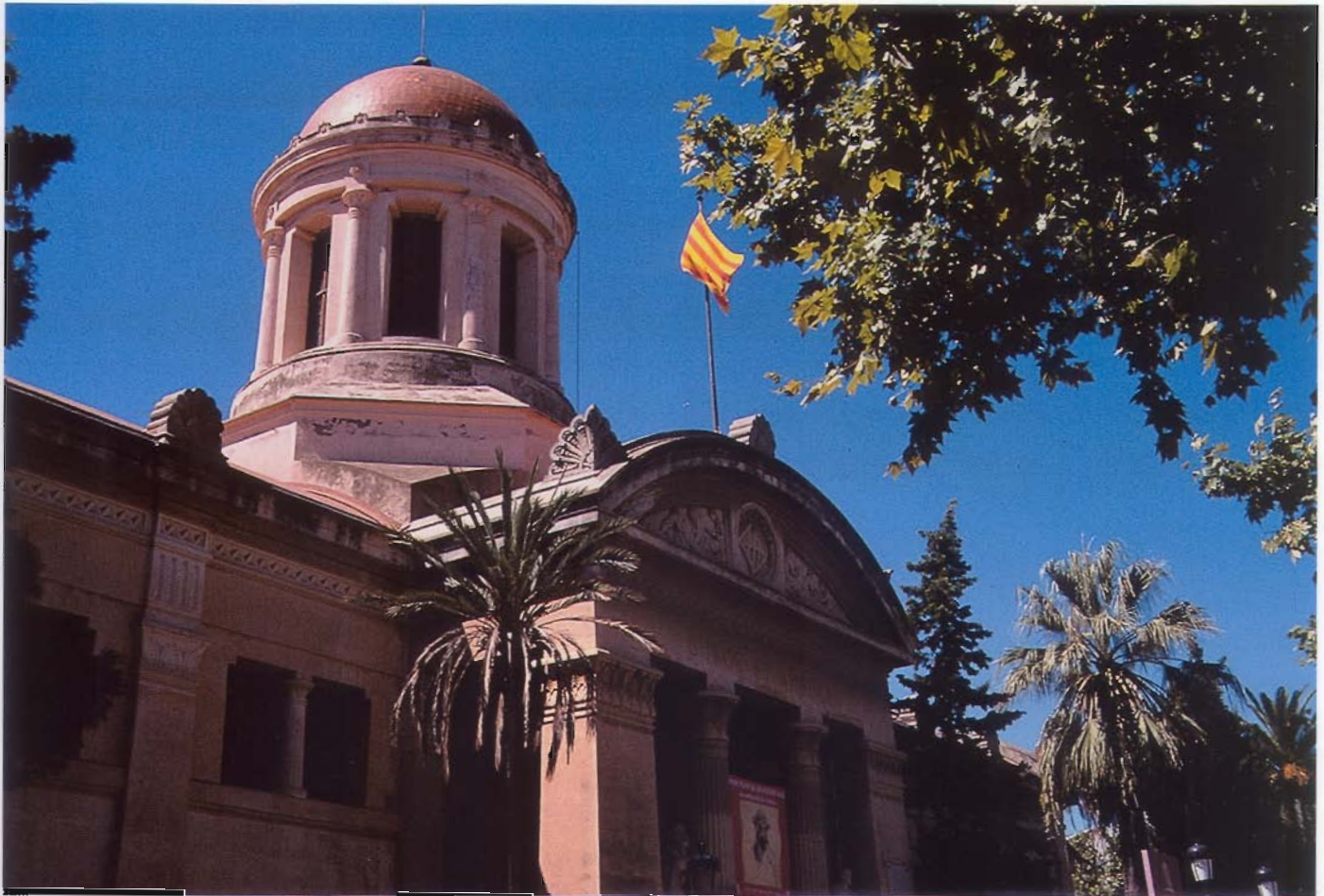

Campanar de l'església, promoguda per Gumà i Ferran

Campanario de la iglesia, promovida por Gumà i Ferran

Façana nord de l'església a la Plaça de Sant Antoni

Fachada norte de la iglesia en la plaza de Sant Antoni

La biblioteca va ser fundada per l'escriptor i Ministre d'Ultramar Víctor Balaguer sobre uns terrenys de Gumà i Ferran

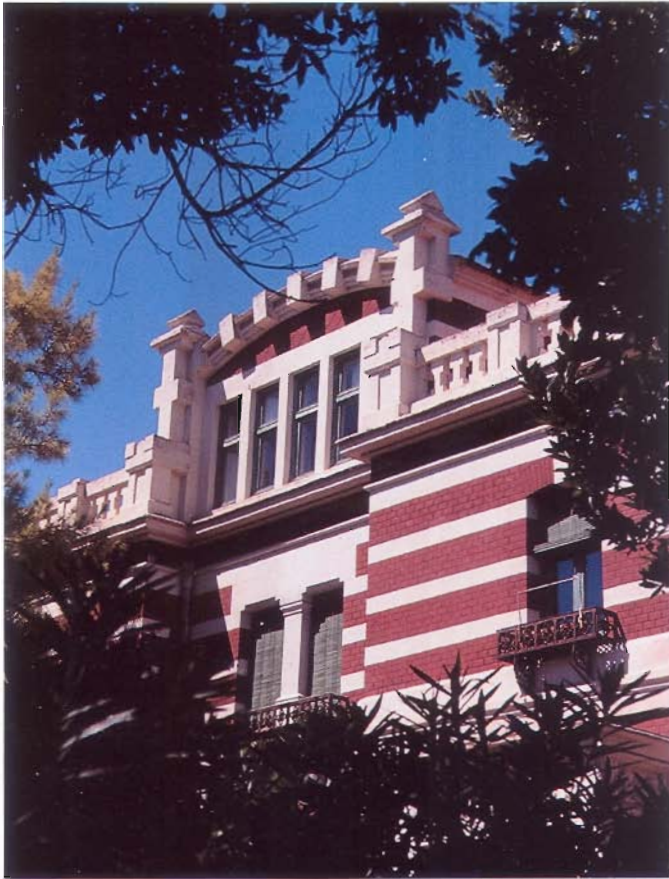
La biblioteca fue fundada por el escritor y ministro de Ultramar Víctor Balaguer sobre unos terrenos de Gumà i Ferran

loga Rosa Cabré ha contrastat l'arquetip d'indià que dibuixen més d'una quinzena d'escriptors i escriptores catalans, des dels contemporanis com Porcel a *Els argonautes* (1968) i *Ulisses a alta mar* (1997) o Aritzeta a *L'herència de Cuba* (1997) als més antics com Josep Pin i Soler a *Jaume* (1888) o Joaquim Ruyra a *Pinya de Rosa* (1920). Els tòpics són variats: els emigrants marxen per causes molt diverses (per endeutament, per venjança, engegats pel mite d'ultramar, com a militars voluntaris, per fer-se guerrillers). Quan arriben a l'illa han de fer mil oficis poc gratificants, s'enyoren... Les dones hi tenen un trist paper: les catalanes envelleixen esperant el promès, les mulates reben tota mena d'abusos i les criolles riques són festejades per interès... En conclusió, tot l'esforç de l'indià s'acaba resolent en la buidor o el fracàs, amb l'únic balanç dels somnis i la nostàlgia. Per Cabré, la imatge que la literatura catalana ha forjat de l'indià és molt crítica, especialment la dels modernistes. Les gratificacions no compensen l'enyor. Els indians queden com per-

res desempeñan un triste papel; las catalanas envejecen esperando al prometido, las mulatas son objeto de abusos y las criollas ricas son cortejadas por interés... En conclusión, todo el esfuerzo del indiano acaba resolviéndose en el vacío o el fracaso, con el único balance de los sueños y la nostalgia. Para Cabré, la imagen que la literatura catalana ha forjado del indiano es muy crítica; en especial la de los modernistas. Las gratificaciones no compensan la añoranza. Los indianos aparecen como personajes desubicados, como «náufragos con la esperanza de un paraíso, allá y aquí, que, como todos, será básicamente perdido».¹²

LA ARQUITECTURA DE LOS INDIANOS: PALACIOS, MASÍAS Y CASAS SEÑORIALES

Los palacios, masías y casas señoriales que los indianos construyeron como vivienda propia se concentran en la

La gran innovació de la biblioteca va ser que els seus fons estaven oberts als vilanovins de totes les classes socials

La gran innovación de la biblioteca consistió en que sus fondos estaban abiertos a vilanovenses de todas las clases sociales.

sonatges desubicats, «com naufragats amb l'esperança d'un paradís, allà i aquí, que, com tots, serà bàsicament perdut».¹²

L'ARQUITECTURA DELS INDIANS: PALAUS, MASOS I CASES SENYORIALS

Els palaus, masos i cases senyorials que van aixecar els indians com a habitatge propi es concentren a la franja litoral, des del Baix Empordà fins al Baix Camp, amb més presència a les viles marineres del Maresme i del Garraf. La majoria solen ser edificis vuitcentistes —neoclàssics o eclèctics—, amb alguns esporàdics edificis modernistes en la primera quinzena del segle xx, i ja excepcionalment alguns noucentistes fins a la segona dècada, amb diferents característiques segons la zona. Els indians també van invertir en equipaments públics d'estil neogòtic en el cas de les esglésies —parròquia de Sant Antoni Abat de Vila-

franja litoral, desde el Baix Empordà hasta el Baix Camp, con mayor insistencia en las villas marineras del Maresme y del Garraf. La mayoría suelen ser edificios ochocentistas —neoclásicos o eclécticos—, con algunos modernistas esporádicos en la primera quincena del siglo xx, y ya de modo excepcional algunos novecentistas hasta la segunda década, con diferentes características en función de la zona. Los indianos también invirtieron en equipamientos públicos de estilo neogótico en el caso de las iglesias (parroquia de Sant Antoni Abat de Vilanova, Sant Pere del Bosc de Lloret de Mar...) y de estilo neoclásico y ecléctico para museos y fábricas (Biblioteca-Museu Víctor Balaguer de Vilanova, Hospital Xifré y Asilo de Ancianos Desamparados de Arenys de Mar...).

Palacios coloniales llenos de fantasía y nostalgia

Un buen ejemplo de palacio de estilo puro colonial es el del Parque Samà (1882), cuyos jardines se abren al público durante todo el año entre Cambrils y Montbrí del Camp, en el Baix Camp. De estilo neoclásico muy afrancesado, es obra de Josep Fontseré i Mestres (1829-1897) —el autor del Parque de la Ciudadela de Barcelona—, y continúa siendo propiedad de los descendientes del indiano de tercera generación que mandó construirlo, Salvador Samà i de Torrents* (1861-1933), marqués de Mariano y de Vilanova i la Geltrú, político con intereses en Cuba y Filipinas y alcalde de Barcelona durante dos períodos de doce meses, en 1905 y 1910. Siguiendo la costa en dirección norte, en L'Arboç del Penedès, en el Baix Penedès, se halla el imponente Palau Giner (1873-1889) del empresario tabaquero Josep Giner i Batet* (1831-1900), construido en un estilo de eclecticismo geométrico y exótico y actualmente destinado a colegio-residencia.

Las masías y villas señoriales

Las masías de indianos suelen concentrar buenas tierras de cultivo en sus proximidades. Según un estudio de la Universitat Politècnica de Catalunya: «Son masías imponentes, fechadas posteriormente al resto, entre los años 1800 y 1900. La fachada pintada de un color claro, blanco o beis, y decorada con molduras y ornamentos. No tienen demasiados edificios anexos para uso agrícola, dado que son

Matanzas i Vilanova es van agermanar el 10 de desembre del 1998

Matanzas y Vilanova se hermanaron el 10 de diciembre de 1998

nova, Sant Pere del Bosc de Lloret de Mar...— i d'estil neoclàssic i eclèctic per a museus i fàbriques —Biblioteca Museu Víctor Balaguer de Vilanova, Hospital Xifré i Asil d'Ancians Desemparats d'Arenys de Mar...

Palaus colonials plens de fantasia i nostàlgia

Un bon exemple de palau d'estil pur colonial és el del Parc Samà (1882), els jardins del qual s'obren al públic tot l'any entre Cambrils i Montbrí del Camp, al Baix Camp. D'estil neoclàssic molt afrancesat, són obra de Josep Fontserè i Mestre (1829-1897) —l'autor del parc de la Ciutadella de Barcelona—, i continua essent propietat dels descendents de l'indià de tercera generació que el va fer construir, Salvador de Samà i de Torrents* (1861-1933), marquès de Marianao i de Vilanova i la Geltrú, polític amb interessos a Cuba i les Filipines i alcalde de Barcelona durant dos períodes de dotze mesos, el 1905 i el 1910. Seguint la costa cap al nord, a l'Arboç del Penedès, al Baix Penedès, s'hi troba l'imponent Palau Gener (1873-1889) de l'empresari tabaquer Josep Gener i Batet* (1831-1900), construït dins un eclecticisme geomètric i exòtic i actualment destinat a col·legi residència.

Els masos i vil·les senyorials

Les masies d'indians solen concentrar bones terres de conreu al voltant. Segons un estudi de la Universitat Politècnica de

masías de un cierto aspecto señorial. Un ejemplo de estas construcciones es Can Pasqual d'Hostalets de Pierola, en la Anoia». ¹³ Con esta tipificación coincide otro edificio indiano impactante de estilo neoclásico, situado en Arenys de Mar, en el Maresme: la granja El Paraíso (1896), fundada por Salvador Castelló* (1863-1950), renombrado avicultor, diplomático y colombófilo.

Entre las masías y los palacios encontramos las grandes villas, como la Villa Flora de Canet de Mar (1920), también en el Maresme, de estilo novecentista con influencias de la *sécession* vienesa, obra del arquitecto de Vilassar Eduard Ferrés i Puig (1880-1928). Los propietarios del edificio —que actualmente aloja un centro municipal polivalente— habían hecho fortuna como panaderos en Cuba, y también fundaron la fábrica Florís i Busquets, edificio novecentista industrial que en la actualidad es la sede de la Escuela de Tejidos de Punto. ¹⁴

Las casas indianas

En cuanto a las casas dentro de la trama urbana, hay un botón de muestra exquisito en Begur, en el Baix Empordà fechadas entre 1860 y 1887. Conocerlas, además, es sencillo porque el municipio trabaja desde hace años en un proyecto que tiene como principal objetivo profundizar en el conocimiento y la difusión del fenómeno de la emigración de Begur hacia Cuba en el siglo XIX. Así, entre otras cosas, organiza rutas teatralizadas y desde el año 2004 celebra a principios de septiembre una Feria de Indianos.

Des de Vilanova segueixen actives les relacions amb diverses ciutats cubanes

Desde Vilanova siguen activas las relaciones con diversas ciudades cubanas

Catalunya: «Són masies imponents, datades posteriorment a la resta, entre els anys 1800 i 1900. La façana pintada d'un color clar, blanc o beix, i decorada amb motllures i ornaments. No tenen gaires edificis annexos per a l'ús agrícola, atès que són masies d'un cert aspecte senyorial. Un exemple n'és Can Pasqual d'Hostalets de Pierola, a l'Anoia».¹³ Coincideix amb aquesta tipificació un altre edifici indià impactant d'estil neoclàssic, situat a Arenys de Mar, al Maresme: la granja El Paraíso (1896), fundada per Salvador Castelló* (1863-1950), avicultor de renom diplomàtic i columbòfil.

Entre les masies i els palaus hi trobem les grans vil·les, com la Vila Flora de Canet de Mar (1920), també al Maresme, d'estil noucentista amb influències de la *Sezession* vienesa obra de l'arquitecte de Vilassar Eduard Ferrés i Puig (1880-1928). Els propietaris de l'edifici —que avui allotja un centre municipal polivalent— havien fet fortuna com a forners a Cuba i també van fundar la fàbrica Florís i Busquets, edifici noucentista industrial actualment seu de l'Escola de Teixits de Punt.¹⁴

Les cases indïanes

Pel que fa a les cases dins la trama urbana, n'hi ha un botó de mostra exquisit a Begur, al Baix Empordà, datades entre 1860 i 1887. Conèixer-les, a més, és senzill perquè el municipi fa anys que treballa en un projecte que té com a principal objectiu aprofundir en el coneixement i la difusió del fenomen de l'emigració de Begur a Cuba el segle XIX. Així, entre d'altres coses, organitza rutes teatralitzades i, des de l'any 2004, celebra a principis de setembre, una Fira d'Indians. Són casals d'estil vuitcentista l'aire colonial dels quals els ve donat per les palmeres que els acompanyen i per unes esplèndides galeries d'arcs de mig punt embellides amb pintures al fresc sobre la mitologia del viatge. Solen tenir soterrani, planta baixa i un o dos pisos, motllures a la façana i el nom del propietari i la data de construcció sobre la porta principal i al ferro forjat dels balcons. Una de les més interessants, el sumptuós palauet neoclàssic de l'indià tabaquer Pere Roger (1869), és visitable ja que allotja un restaurant.¹⁵

Les cases indïanes més tardanes són les modernistes i les noucentistes, al primer terç del segle XX, ja a les acaballes de l'operació tornada dels indians. En podem trobar de gran

Els vilanovins constituïen a l'Havana un lobby de poder al segle XIX

Los vilanovenses constituían en La Habana un lobby de poder en el siglo XIX

Son casonas de estilo ochocentista cuyo aire colonial les viene dado por las palmeras que las acompañan y por unas espléndidas galerías de arcos de medio punto embellidas con pinturas al fresco sobre la mitología del viaje. Suelen tener sótano, planta baja y uno o dos pisos; molduras en la fachada y el nombre del propietario y la fecha de construcción sobre la puerta principal y en el hierro forjado de los balcones. Una de las más interesantes, el sumptuoso palacete neoclásico del indiano tabaquero Pere Roger (1869), se puede visitar, puesto que aloja un restaurante.¹⁵

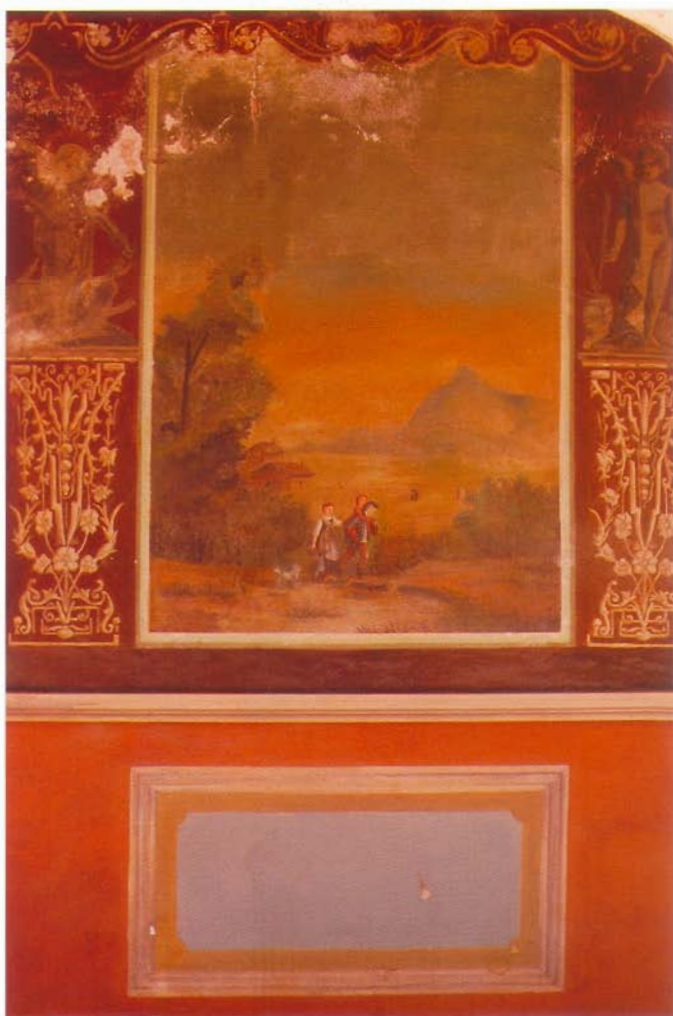
Las casas indïanas más tardías son las modernistas y novecentistas, del primer tercio del siglo XX, ya a finales de la operación retorno de los indïanos. Podemos encontrar edificios de este tipo, de gran belleza e interés, en el núcleo antiguo de Sitges, en el Garraf, en la calle Illa de Cuba y en sus alrededores. Entre las modernistas destacan la del comerciante y naviero Pere Carreras (1906), la del

Casa de Bonaventura Caner i Bataller (1866) a Begur
 Casa de Bonaventura Caner i Bataller (1866) en Begur

Els indians van adoptar la pintura decorativa dels hisendats cubans
 Los indianos adoptaron la pintura decorativa de los hacendados cubanos

La mitologia dels viatges, als frescos de la casa de Josep Cama
 La mitología de los viajeros, en los frescos de la casa de Josep Cama

Can Sora, del begurenc Josep Cama i Rovira, emigrat a l'Havana al 1850
 Can Sora, de Josep Cama i Rovira, de Begur y emigrado a La Habana en 1850

*Caner i Bataller va invertir el seu capital en la indústria surera
Caner i Bataller invirtió su capital en la industria del corcho*

*Les cases indianes de Begur mostren les inicials i la data a les reixes
Las casas indianas de Begur muestran las iniciales y la fecha en las rejas*

bellesa i interès al nucli antic de Sitges, al Garraf, al carrer Illa de Cuba i als seus voltants. Entre les modernistes destaquen la del comerciant i navilier Pere Carreras (1906), la de l'empresari licorer Manuel Planes i Carbonell (1908) i la del comerciant tèxtil Bartomeu Carbonell (1913). Les noucentistes més singulars són les del terratinent Francesc Bartés (1931), que va morir a l'Havana, i la de l'empresari i polític Pau Barrabeitg (1926), que va començar a fer fortuna a Puerto Rico, va seguir a Guantánamo i va tornar a Sitges el 1923, on va ser nomenat alcalde i fill predilecte de la vila.

Un altre interessant nucli de modernisme fomentat pel llegat d'ultramar es troba a Lloret de Mar, a la Selva. Els indians van patrocinar la reconstrucció modernista de l'església de Sant Romà (1914), a càrrec de l'arquitecte Bonaventura Conill (1876-1946), amb escultures de Llimona i Clarasó. Al cap de dos anys el banquer Narcís Gelats costejava des de l'Havana la vistosíssima capella del Santíssim Sagrament (1916). I al camí de l'ermita de Sant Pere del Bosc, l'indià navilier Nicolau Font i Maig* (1830-1908), popularment anomenat «el comte de Jaruco», construïa la Creu de Terme (1903) i l'ermita de la Verge de Gràcia (1909), ambdues de Josep Puig i Cadafalch, la primera amb escultures d'Eusebi Arnau.

Gaudí i els indians

El capital vingut de les Antilles va ser vital per al finançament de l'obra del genial arquitecte Antoni Gaudí (1852-1926). Només va tenir dos clients indians directes, Máximo Díaz de Quijano*, que li va encarregar la villa El Capricho (1883), i

empresario licorero Manuel Planes i Carbonell (1908) y la del comerciante textil Bartomeu Carbonell (1913). Las novecentistas más singulares son las del terrateniente Francesc Bartés (1931), que murió en La Habana, y la del empresario y político Pau Barrabeitg (1926), que comenzó a hacer fortuna en Puerto Rico, siguió en Guantánamo y regresó a Sitges en 1923, donde fue nombrado alcalde e hijo predilecto de la población.

Otro núcleo interesante de modernismo fomentado por el legado de ultramar se halla en Lloret de Mar, en La Selva. Los indianos patrocinaron la reconstrucción modernista de la iglesia de Sant Romà (1914), a cargo del arquitecto Bonaventura Conill (1876-1946), con esculturas de Llimona y Clarasó. Dos años después el banquero Narcís Gelats costeaba desde La Habana la vistosísima capilla del Santíssim Sagrament (1916). Y en el camino de la ermita de Sant Pere del Bosc, el indiano naviero Nicolau Font i Maig* (1830-1908), popularmente llamado «el conde de Jaruco», construía la Creu de Terme (1903) y la ermita de la Verge de Gràcia (1909), ambas de Josep Puig i Cadafalch, la primera con esculturas de Eusebi Arnau.

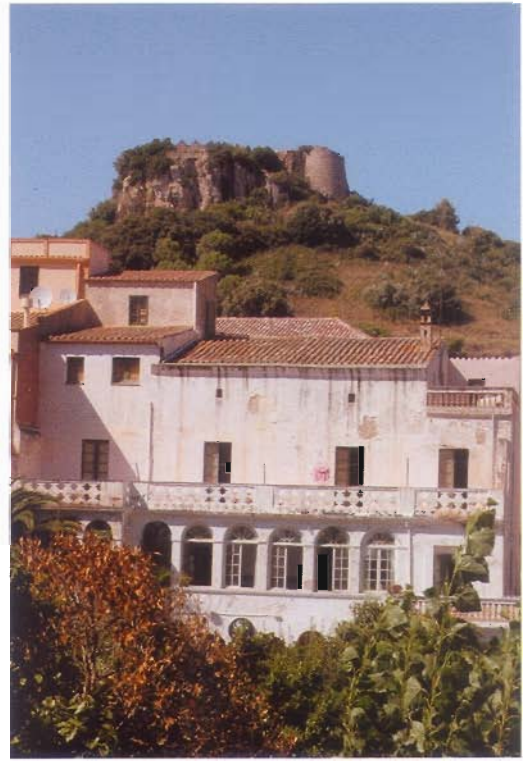
Gaudí y los indianos

El capital proveniente de las Antillas fue vital para el financiamiento de la obra del genial arquitecto Antoni Gaudí (1852-1926). Solamente tuvo dos clientes indianos directos, Máximo Díaz de Quijano*, quien le encargó la villa El Capricho (1883), y Antonio López López* (1817-1883), quien le encargó algunos muebles para la capilla y el Palacio de Sobrellano (1882). Las tres obras se encuentran en

Casa de Josep Pi (1860), a tocar de la de Pere Roger, als peus del castell

Casa de Josep Pi (1860), junto a la de Pere Roger, a los pies del castillo

Els darreres de la casa de Josep Pi disposen d'asseollada galeria

La parte posterior de la casa de Josep Pi dispone de una soleada galería

*Els indians més rics van finançar el Casino Cultural (1870)
Los indianos más ricos financiaron el Casino Cultural (1870)*

*Mas Carreras, de Josep Carreras i Frigola, que va estar a Santiago
Mas Carreras, de Josep Carreras i Frigola, enriquecido en Santiago*

Amb el castell i el mar a l'esquena i frondosos jardins mediterranis amb palmeres al davant, no pot existir una visió més bucòlica de les cases indianes de Begur

Con el castillo y el mar detrás y frondosos jardines mediterráneos con palmeras delante, no puede existir una visión más bucólica de las casas indianas de Begur

Casa de Vicenç Ferrer (1887), que es va casar ja gran amb una jove begurenca per poders

Casa de Vicenç Ferrer (1887), quien se casó, ya mayor y por poderes, con una joven de Begur

Antoni López López* (1817-1883), que li va encarregar alguns mobles per a la capella i el Palau de Sobrellano (1882). Totes tres obres es troben a Comillas, Cantàbria, i pertanyen a dos estils premodernistes de l'arquitecte. Però també de manera indirecta, durant la seva llarga carrera, el capital indià va finançar molts projectes gaudinians a través dels hereus directes dels qui havien fet fortuna a ultramar. L'herència de l'indià de l'Aleixar (al Baix Camp) Josep Guardiola i Grau* (1831-1901) va servir a la seva vídua Roser Segimon i Artells per finançar la Pedrera (1906). I el llegat de l'indià de Torredembarra Joan Güell i Ferrer* (1800-1872) va portar el seu fill Eusebi Güell i Bacigalupi (1846-1918), casat amb Isabel López Bru, hereva d'Antoni López, a encarregar a

Comillas, Cantabria, y pertenecen a dos estilos premodernistas del arquitecto. Pero durante su larga carrera, de manera indirecta, el capital indiano financió muchos proyectos gaudinianos a través de los herederos directos de quienes habían hecho fortuna en ultramar. La herencia del indiano de L'Aleixar (en el Baix Camp) Josep Guardiola i Grau* (1831-1901) le sirvió a su viuda Roser Segimon i Artells para financiar la Pedrera (1906). Y el legado del indiano de Torredembarra Joan Güell i Ferrer* (1800-1872) llevó a su hijo Eusebi Güell i Bacigalupi (1846-1918), casado con Isabel López Bru, heredera del citado Antonio López, a encargarle a Gaudí diferentes trabajos en la finca Güell de Pedralbes (1884), el Palacio Güell (1886), las bodegas Güell en el Garraf (1895), el Parque Güell (1900) y la cripta Güell en Santa Coloma de Cervelló (1908). Otros clientes de Gaudí, como los Calvet y los Batlló, eran industriales del textil, cuyo negocio vivió un buen momento económico a raíz de la repatriación de capitales posterior al desastre de 1898. Le encargaron sus casas en Barcelona, la Casa Calvet (1898), de estilo neobarroco, y la Casa Batlló (1904), construida en la «manzana de la discordia» del paseo de Gracia, en plena exuberancia modernista.

Recreando el paisaje tropical

La obsesión por recuperar el paisaje tropical por medio de parques y jardines es una de las características de los indianos. Hemos visto que Antoni Gaudí construyó en Comillas, para el indiano cántabro Máximo Díaz de Quijano —con-

El pati i la galeria on la jove vídua feia una vida amagada als ulls de la població. El patio y la galería donde la joven viuda llevaba una vida ajena a las miradas de la población

Els deliciosos interiors de la casa de Pere Roger conserven les pintures i làmpades d'aranya originals

Los deliciosos interiores de la casa de Pere Roger conservan las pinturas y lámparas de araña originales

Josep Pi i Carreras va prosperar a l'Havana amb la botiga de queviures La Industrial

Josep Pi i Carreras prosperó en La Habana con la tienda de ultramarinos La Industrial

Les cases Roger i Pi són de la mateixa època i gaudeixen d'una situació privilegiada a la vila
Las casas Roger y Pi pertenecen a la misma época y gozan de una orientación privilegiada a la villa

Conjunt d'edificacions de l'ermita Sant Pere del Bosc, a Lloret de Mar
 Conjunto de edificaciones de la ermita Sant Pere del Bosc, en Lloret de Mar

Gaudí diferents treballs a la finca Güell de Pedralbes (1884), el Palau Güell (1886), els cellers Güell del Garraf (1895), el Park Güell (1900) i la cripta Güell de Santa Coloma de Cervelló (1908). Altres clients de Gaudí, com els Calvet i els Batlló, eren fabricants tèxtils el negoci dels quals va viure un bon moment econòmic arran de la repatriació de capitals posterior a la desfeta del 1898. Li van encarregar les seves cases a Barcelona, la casa Calvet (1898), d'estil neobarroc, i la casa Batlló (1904), construïda a la «mansana de la discòrdia» del passeig de Gràcia en plena exuberància modernista.

Recreant el paisatge tropical

L'obsessió per recuperar el paisatge tropical amb parcs i jardins és una de les característiques dels indians. Hem vist que Antoni Gaudí va construir a Comillas, per a l'indià càntabre Màximo Díaz de Quijano —concupyat del marquès de Comillas—, una vil·la anomenada El Capricho (1883-1885), que es podria definir sintèticament com un gran hivernacle rodejat de cambres.¹⁶ Els indians catalans també van omplir els seus jardins d'espècies exòtiques que de vegades ni eren tropicals ni venien de Cuba, però que, com indica el botànic

cuñado del marquès de Comillas—, una villa llamada El Capricho (1883-1885), que se podría definir sintéticamente como un gran invernadero rodeado de habitaciones.¹⁶ Los indios también llenaron sus jardines de especies exóticas que a veces no eran tropicales ni provenían de Cuba, pero que, como indica el botánico José Manuel Sánchez de Lorenzo, es posible que se cultivasen en los jardines cubanos, como en el caso del naranjo de Luisiana (*Maclura pomifera*), originario de Estados Unidos e introducido en Europa a través de Gran Bretaña en 1818, que embellece el Parque Gumà i Ferran de Vilanova (1879).

Como flores vistosas se escogían las buganvillas (*Bougainvillea glabra*), los hibiscos (*Hibiscus sp.*) o las fucsias (*Fuchsia sp.*) —procedentes de Brasil, Asia y América Central—. En los espacios interiores dominaban las plantas de hoja grande como las kentias (*Howea forsteriana*) y el filodendro o «costilla de Adán» (*Monstera deliciosa*) —procedentes del Pacífico y de Centroamérica—. A pesar de esta diversidad de orígenes, Sánchez de Lorenzo calcula que en España fueron introducidas más de un centenar de especies autóctonas de Cuba, muchas de las cuales se han adaptado y han sobrevivido.¹⁷

LAS CIUDADES TRANSFORMADAS: VILANOVA I LA GELTRÚ, «L'HAVANA XICA»

Algunas poblaciones catalanas de costa experimentaron grandes transformaciones urbanísticas gracias a la entrada del capital indiano. Las fechas no son comunes a todas las

Les inicials de l'indià navilier Nicolau Font i Maig
 Las iniciales del indiano naviero Nicolau Font i Maig

(Pág. dreta) Sant Pere del Bosc. Lloret de Mar (detall)
 (Pág. dreta) Sant Pere del Bosc. Lloret de Mar (detall)

José Manuel Sánchez de Lorenzo, és possible que es conreessin als jardins cubans, com és el cas del taronger de Louisiana (*Maclura pomifera*), originari dels Estats Units i introduït a Europa a través del Regne Unit el 1818, que embelleix el Parc Gumà i Ferran de Vilanova (1879).

Com a flors vistoses s'escollien les buguenvíllies (*Bougainvillea glabra*), els hibiscus (*Hibiscus sp.*) o les fúcsies (*Fuchsia sp.*) —procedents del Brasil, l'Àsia i l'Amèrica Central respectivament. Als interiors, dominaven les plantes de fulla ampla com les kènties (*Howea forsteriana*) i el filodèndrum o «costella d'Adam» (*Monstera deliciosa*), procedents del Pacífic i de l'Amèrica Central—. Malgrat aquesta diversitat d'origens, Sánchez de Lorenzo calcula que a Espanya van ser introduïdes més d'un centenar d'espècies nadiues de Cuba, moltes de les quals s'han adaptat i han sobreviscut.¹⁷

LES CIUTATS TRANSFORMADES: VILANOVA I LA GELTRÚ, «L'HAVANA XICA»

Algunes viles costaneres catalanes van experimentar grans transformacions urbanístiques gràcies a l'entrada del capital indià. Les dates no són comunes a totes les ciutats: Sitges entre 1852 i 1931, Vilanova entre 1860 i 1890, Lloret entre 1870 i 1920... La capital del Garraf n'és el cas més representatiu, amb l'ambient colonial que encara s'hi respira, que li ha fet merèixer l'apel·latiu de «l'Havana Xica». Alguns indians vilanovins rics eren la segona o tercera generació dels qui havien partit com a menestrals. Aquest és el cas de Pau Soler i Ballester* (1782-1863), que després d'un primer intent a Puerto Rico, el 1816 es va embarcar rumb a l'Havana per obrir una *pulpería* o botigueta d'ultramarins, estatus amb el qual va tornar a Vilanova. Dues generacions més tard, en canvi, el seu nét Juli Soler i Baró* (1866-1950) ja formava part de la nova aristocràcia illenca com a comte de La Diana.

Vilanova va viure una impactant metamorfosi en passar de vila costanera a ciutat ensenyorida. En només tres dècades, els indians vilanovins van construir més d'una trentena d'edificis singulars: dues escoles d'anomenada, parcs, societats recreatives, teatres, van reformar la vella església parroquial, van bastir un museu amb jardins, una plaça de la vila monumental i porticada, una rambla arbrada, van obrir fàbriques... Es va imposar una nova estètica colonial i, molt especialment, una nova mentalitat: la del progrés.

ciutades: Sitges entre 1852 y 1931, Vilanova entre 1860 y 1890, Lloret entre 1870 y 1920... La capital del Garraf es el caso más representativo, con el ambiente colonial que aún se respira y que la ha hecho merecedora del apelativo «L'Havana Xica» ('La Pequeña Habana'). Algunos indianos vilanovenses ricos constituían la segunda o tercera generación de quienes habían partido como menestrales. Éste es el caso de Pau Soler i Ballester* (1782-1863), que, después de un primer intento en Puerto Rico, en 1816 se embarcó rumbo a La Habana para abrir una pulpería, una pequeña tienda de ultramarinos, estatus con el que regresó a Vilanova. Dos generaciones después, en cambio, su nieto Juli Soler i Baró* (1866-1950) ya formaba parte de la nueva aristocracia de la isla como conde de La Diana.

Vilanova vivió una impactante metamorfosis al pasar de villa de costa a ciudad enseñoreada. En tan sólo tres décadas, los indianos vilanovenses construyeron más de una treintena de edificios singulares: dos escuelas de renombre, parques, sociedades recreativas, teatros, reformaron la vieja iglesia parroquial, construyeron un museo con jardines, una plaza del pueblo monumental y porticada, una rambla arbolada, abrieron fábricas... Se impuso una nueva estética colonial y, muy en especial, una nueva mentalidad: la del progreso.

El suministro de agua y la llegada del ferrocarril

Sin embargo, las dos obras de infraestructura más determinantes para la ciudad fueron el suministro de agua y la implantación del ferrocarril. Los artífices fueron Joaquim Soler i Gustems y Francesc Gumà i Ferran* (1833-1912), respectivamente, mediante la creación de varias sociedades. Para llevar agua a Vilanova, Soler i Gustems tuvo que construir acueductos, canalizaciones subterráneas y fuentes urbanas, además de dejar 7.500 pesetas para el abastecimiento, en aquella época toda una fortuna. No fue el único: Cristòfol Raventós i Soler promovió una tubería de 14,2 km conocida como Acueducto Príncipe Alfonso (1861), que llevaba agua a la fuente de Cap de Creu desde Castellet.

Pero conseguir el ferrocarril fue una empresa mucho más dura aún que duró más de treinta años, y que hizo suya el intrépido empresario e indiano de tercera generación Francesc Gumà i Ferran, prohombre muy respetado durante sus veinticinco años de cargos públicos en Matanzas. Gumà no descansó hasta conseguir la línea Valls-Vilanova-Barcelona, construida en tres años y sin ayuda alguna

La portada de l'aigua i el ferrocarril

Però les dues obres d'infraestructura més determinants per a la ciutat van ser la portada de l'aigua i la del ferrocarril. Els artífexs en van ser Joaquim Soler i Gustems i Francesc Gumà i Ferran* (1833-1912) per mitjà de la creació de diverses societats. Per portar-hi l'aigua, Soler i Gustems va haver de construir aqüeductes, canalitzacions subterrànies i fonts urbanes, a més de deixar 7.500 pessetes per a l'abastiment, en aquell temps una fortuna. No va ser l'únic: també Cristòfol Raventós i Soler va promoure una canonada de 14,2 km coneguda com a Acueducto Príncipe Alfonso (1861), que portava l'aigua a la font de Cap de Creu des de Castellet.

Però aconseguir el ferrocarril va ser una empresa encara molt més dura que va durar més de trenta anys i que va fer seva l'intrèpid empresari i indià de tercera generació Francesc Gumà i Ferran, prohom molt respectat durant els seus vint-i-cinc anys de càrrecs públics a Matanzas. Gumà no va descansar fins que no va aconseguir la línia Valls-Vilanova-Barcelona en tres anys i sense cap ajuda de l'estat (1878-1881). L'empresa va ser dura també en el sentit físic: es van haver de construir viaductes i foradar túnels fins a catorze vegades al massís del Garraf amb mitjans del segle XIX! Per recollir fons es va desplaçar fins els principals feus de catalans a Cuba: Matanzas, Cienfuegos, Cárdenas i l'Havana.

Entre Vilanova i Matanzas

Així com els seus veïns de Sitges tenien tendència a instal·lar-se a Santiago, la majoria d'indians vilanovins es van establir, durant diverses generacions de les mateixes famílies, a Matanzas. Aquesta ciutat poc distant de l'Havana està agermanada amb la capital del Garraf des del 10 de desembre del 1998, i hi té un carrer principal dedicat. Al seu torn, també a Matanzas s'hi troba el callejón de Gumà, dedicat a un dels diversos vilanovins que van ser benefactors i alcaldes o regidors de la ciutat, l'indià Casimir Gumà i Ferran* (1837-?). Un altre vilanoví alcalde de Matanzas va ser el propietari de l'ingenio La Diana, Joan Antoni Soler i Morell* (1824-?), encara que aquest no es pot considerar indià ja que no va tornar a Catalunya.

La ciutat va viure en aquells anys de domini dels catalans la seva millor època, i la prosperitat va donar lloc al conreu de les arts i les lletres que encara distingeixen Matanzas al segle XXI. La profusió d'artistes va fer que se la

Monument a Font i Maig, popularment conegut com «el comte de Jaruco»

Monumento a Font i Maig, popularmente conocido como «el conde de Jaruco»

por parte del Estado (1878-1881). La empresa fue también dura en el sentido físico: se tuvieron que construir viaductos y perforar túneles hasta catorce veces en el macizo del Garraf con medios del siglo XIX. Para reunir fondos se desplazó hasta los principales feudos de catalanes en Cuba —Matanzas, Cienfuegos, Cárdenas y La Habana.

Entre Vilanova y Matanzas

Así como sus vecinos de Sitges tenían tendencia a instalarse en Santiago, la mayoría de los indianos vilanovenses se establecieron, durante varias generaciones de las mismas familias, en Matanzas. Esta ciudad situada a poca distancia de La Habana está hermanada con la capital del Garraf desde el 10 de diciembre de 1998, y tiene una calle principal dedicada a dicha ciudad. A su vez, en Matanzas también se halla el callejón de Gumà, dedicado a uno de los varios vilanovenses que fueron benefactores y alcaldes o concejales de la ciudad, el indiano Casimir Gumà i Ferran* (1837-?). Otro vilanovense alcalde de Matanzas fue el propietario del ingenio La Diana, Joan Antoni Soler i Morell* (1824-?), aunque éste no se puede considerar indiano, ya que no regresó a Cataluña.

La ciudad vivió en aquellos años de dominio de los catalanes su mejor época, y la prosperidad dio lugar al cultivo de las artes y las letras que aún distinguen a Matanzas

conegué com «La Atenas de Cuba». Fins i tot José Martí, l'anomenat «apòstol de la revolució» i fill de pare valencià, afirmava que «a Matanzas la hicieron los catalanes».

Entre Vilanova i l'Havana

També l'Havana té la seva placa a un dels carrers de Vilanova i la Geltrú. Tres vilanovins, Antoni Font i Guasch, Josep Gener i Guasch i Francesc Ventosa i Soler, van fundar el 1840, com un *lobby* de poder català, la Societat de Beneficència de Naturals de Catalunya. El darrer en va ser el primer president i era germà d'un indià importantíssim, Josep Tomàs Ventosa i Soler* (1797-1874), homenatjat a Vilanova amb una escultura de bronze a la plaça de la vila —que va finançar ell mateix— en agraïment a la seva immensa obra social per a la ciutat. Els vilanovins van controlar durant tot el segle XIX la Beneficència, amb onze presidents, alguns dels quals van repetir mandat.

La nissaga d'indians vilanovins que més va destacar a la capital de l'illa va ser la dels Samà, ennoblits amb els marquesats de Marianao (1860), de Samà (1872) i de Vilanova i la Geltrú (1889). El primer Samà que es va instal·lar a l'Havana, cap a l'any 1794, va ser Pau Samà i Parés* (1775-1832), un dels catalans que més van fer les Amèriques. Es va dedicar als negocis del port i cap a l'any 1820 ja s'havia convertit en un dels principals negrers de l'Havana, negoci en el qual també treballaven, per la seva banda, el seu nebot Joan Samà i Vilardell* (1794-1843) i el vilanoví abans esmentat Antoni Font i Guasch* (1785-?).

El flux entre Vilanova i Cuba no va acabar amb el *boom* urbanístic vilanoví del segle XIX. Ben entrat el segle XX, amb l'illa ja independent d'Espanya i dels Estats Units, els vilanovins seguien viatjant-hi i enviant diners amb finalitats filantròpiques a la seva ciutat. El 1910 van crear l'Associació de Fills de Vilanova, per recaptar fons destinats a l'Hospital i el Patronat de Pobres de Vilanova i la Geltrú. Els nuclis de poder vilanoví de Matanzas i l'Havana ja s'havien dissolt i els socis venien de molts punts de l'illa: Emili Sugranyes, Ramon Ventosa i Joan Guasch venien de Guantánamo; Claudi Mimó, Emili Llorens i Josep Massana, de l'Havana; Antoni Esquirol, de Bejucal; Joaquim Carbonell, de Nuevitas...

en el siglo XXI. La profusión de artistas hizo que se la diera en llamar «la Atenas de Cuba». Incluso José Martí, el llamado «apóstol de la revolución» e hijo de padre valenciano, afirmaba que «a Matanzas la hicieron los catalanes».

Entre Vilanova y La Habana

También La Habana tiene una placa en una de las calles de Vilanova i la Geltrú. Tres vilanovenses, Antoni Font i Guasch, Josep Gener i Guasch y Francesc Ventosa i Soler, fundaron en 1840, como un *lobby* de poder catalán, la Sociedad de Beneficencia de Naturales de Cataluña. El último fue el primer presidente y era hermano de un indiano importantísimo, Josep Tomàs Ventosa i Soler* (1797-1874), homenajeado en Vilanova con una escultura de bronce en la plaza de la población —que financió el mismo— en agradecimiento a su inmensa obra social en favor de la ciudad. Los vilanovenses controlaron la Beneficencia durante todo el siglo XIX, con once presidentes, algunos de los cuales repitieron su mandato.

El linaje de indianos vilanovenses que más destacó en la capital de la isla fue el de los Samà, ennoblecidos con los marquesados de Marianao (1860), de Samà (1872) y de Vilanova i la Geltrú (1889). El primer Samà que se instaló en La Habana, hacia el año 1794, fue Pau Samà i Parés* (1775-1832), uno de los catalanes que más hicieron las Américas. Se dedicó a los negocios del puerto y hacia el año 1820 ya se había convertido en uno de los principales negreros de La Habana, negocio en el que también trabajaban, por su lado, su sobrino Joan Samà i Vilardell* (1794-1843) y el vilanovense antes citado Antoni Font i Guasch* (1785-?).

El flujo entre Vilanova y Cuba no se acabó con el *boom* urbanístico vilanovense del siglo XIX. Ya bien entrado el siglo XX, con la isla ya independiente de España y de Estados Unidos, los vilanovenses seguían viajando a Cuba y enviando dinero con finalidades filantrópicas a su ciudad. En 1910 crearon la Asociación de Hijos de Vilanova, a fin de recaudar fondos para el Hospital y el Patronato de Pobres de Vilanova i la Geltrú. Los núcleos de poder vilanovense de Matanzas y La Habana ya se habían disuelto y los socios venían de muchos puntos de la isla: Emili Sugranyes, Ramon Ventosa y Joan Guasch provenían de Guantánamo; Claudi Mimó, Emili Llorens y Josep Massana, de La Habana; Antoni Esquirol, de Bejucal; Joaquim Carbonell, de Nuevitas...

L' Ajuntament de Begur s'ubica en una antiga casa indiana

El Ayuntamiento de Begur se ubica en una antigua casa de estilo indiano

La casa Puig (1872) i la seva galeria genuïnament indiana

La casa Puig (1872) y su galería genuinamente colonial

Casa Tèrmens (1869) de la vídua de l'indià Santiago Mauri

Casa Tèrmens (1869), de la viuda del indiano Santiago Mauri

(Pàg. 184) Casa de Josep Forment (1866)

(Pág. 184) Casa de Josep Forment (1866)

1. Jeroni Zanné (Barcelona, 1873-Buenos Aires, 1934) dibuixa el clixé clàssic de l'indià a *Història de Jaume Pi*. Zanné, d'avi grec i mare andalusa, escriptor modernista marginat pels noucentistes, va emigrar a l'Argentina l'any 1913.
2. Hem vist per Gaziell a *Sant Feliu...* com a l'Empordà s'utilitza «americanos». A Rocafort de Queralt, a la Conca de Barberà, als anys quaranta del segle xx es rebia cada estiu els «cubanos» —com ens ha referit l'informador local Ferran Veciana—. Una zona de Sant Andreu del Palomar, a Barcelona, es coneixia al segle XIX com el barri «dels indians». A les poblacions del Garraf s'usa indistintament «indianos» i «americanos».
3. La Sociedad de Beneficencia de Naturales de Cataluña pagava el bitllet de tornada als catalans sense recursos seguint el seu objectiu de «[...] favorecer a los compatriotas que el destino les ha sido adverso y que abandonando su hogar y su familia con el noble deseo de prosperar en estas tierras, caen vencidos, derrotados en el terrible combate de la vida». Al 1924 es van pagar 27 passatges a catalans i 4 «a individuos de otras regiones de España que han solicitado la caridad de esta institución». Extret de *El Progreso...*, pàgs. 105-107.
4. Al fragment de *Sant Feliu de la Costa Brava* (1963) de Gaziell, reproduït a la pàg. 152.
5. L'empresari sitgetà Ignasi Casas i Saumell* (1832-1910) va morir en un dels seus freqüents viatges a Barcelona, però va ser enterrat a Santiago, segons la seva voluntat, en un magnífic panteó de Vilalta Saavedra (vegeu la fotografia a la pàg. 155). De la mateixa manera, el filàntrop vilanoví Josep Tomàs Ventosa i Soler* (1797-1874), gran benefactor de Vilanova i Matanzas, va contreure una malaltia cerebral durant un viatge i va morir en arribar a l'Havana.
6. Les nissagues vilanovines dels Gumà, dels Soler i dels Samà, interrelacionades entre elles i amb els Baró de Canet mitjançant casaments que reforçaven grans clans indians, van escriure la història econòmica del Matanzas del segle XIX.
7. Destaquen les inversions en indústria de l'indià de Torredembarra Joan Güell* (1800-1872), i les financeres de l'indià càntabre establert a Barcelona Antoni López* (1817-1883), i la col·laboració de tots dos amb el govern espanyol. López va ser mecenes del poeta Verdaguer, símbol de la Renaixença, i la fortuna de Güell va finançar part de l'obra de l'arquitecte Gaudí, estandard del modernisme. Fins i tot Verdaguer i Gaudí van col·laborar per homenatjar López a la finca Güell de Pedralbes.
8. El Casino Artesano, a la plaça de les Cols, va ser promogut per Joan Samà i Martí* (1804-1864), mentre que el Centro Artesano, a la plaça de la Vila, va ser-ho per Salvador Raldiris i Carbó. Ambdós indians rivalitzaven personalment a través de les societats que havien creat.
9. Els primers colonitzadors van portar a Cuba productes arrelats a Europa com la canya de sucre i el cafè d'origen africà, o l'arròs i el plàtan, de procedència asiàtica. Per la seva banda, Colom va portar d'Amèrica productes desconeguts com la patata, el tomàquet, el blat de moro, el pebrot o les faves del cacau.

1. Jeroni Zanné (Barcelona, 1873-Buenos Aires, 1934), dibuja el cliché clásico del indiano en *Història de Jaume Pi*. Zanné, de abuelo griego y madre andaluza, escritor modernista marginado por los novecentistas, emigró a Argentina en 1913.
2. Hemos visto gracias a Gaziell en *Sant Feliu...* que en el Empordà se utiliza «americanos». En Rocafort de Queralt, en la Conca de Barberà, en los años cuarenta del siglo XX se recibía todos los veranos a los «cubanos» —como nos ha explicado el informador local Ferran Veciana—. Una zona de Sant Andreu del Palomar, en Barcelona, se conocía en el siglo XIX como el barrio «de los indianos». En las poblaciones del Garraf el uso es indistinto entre «indianos» y «americanos».
3. La Sociedad de Beneficencia de Naturales de Cataluña pagaba el billete de regreso a los catalanes sin recursos siguiendo su objetivo de «[...] favorecer a los compatriotas que el destino les ha sido adverso y que abandonando su hogar y su familia con el noble deseo de prosperar en estas tierras, caen vencidos, derrotados en el terrible combate de la vida». En 1924 se pagaron 27 pasajes a catalanes y 4 «a individuos de otras regiones de España que han solicitado la caridad de esta institución». Extraído de *El Progreso...* pàgs. 105-107.
4. En el fragmento de *Sant Feliu de la Costa Brava* (1963) de Gaziell, reproducido en la pàg. 152.
5. El empresario sitgetano Ignasi Casas i Saumell* (1832-1910) murió en uno de sus frecuentes viajes a Barcelona, pero fue enterrado en Santiago, según su voluntad, en un magnífico panteón de Vilalta Saavedra (véase fotografía en la pàg. xx). Asimismo, el filàntropo vilanovense Josep Tomàs Ventosa i Soler* (1797-1874), gran benefactor de Vilanova y Matanzas, contrajo una enfermedad cerebral durante un viaje y murió al llegar a La Habana.
6. Los linajes vilanovenses de los Gumà, de los Soler y de los Samà, interrelacionados entre ellos y con los Baró de Canet mediante matrimonios que afianzaban grandes clanes indianos, escribieron la historia económica de la Matanzas del siglo XIX.
7. Destacan las inversiones en industria del indiano de Torredembarra Joan Güell* (1800-1872), y las financieras del indiano cántabro establecido en Barcelona Antonio López* (1817-1883), y la colaboración de ambos con el gobierno español. López fue mecenas del poeta Verdaguer, símbolo de la Renaixença, y la fortuna de Güell financió parte de la obra del arquitecto Gaudí, estandarte del modernisme. Incluso Verdaguer y Gaudí colaboraron para homenajear a López en la finca Güell en Pedralbes.
8. El Casino Artesano, en la plaza de les Cols, fue promovido por Joan Samà i Martí* (1804-1864), mientras que el Centro Artesano, en la plaza de la Vila, lo fue por Salvador Raldiris i Carbó. Ambos indianos rivalizaban personalmente a través de las sociedades que habían creado.
9. Los primeros colonizadores introdujeron en Cuba productos arraigados en Europa como la caña de azúcar y el café de origen africano; el arroz y el plátano, de procedencia asiática. Por su lado, Colón trajo de América productos desconocidos como la patata, el tomate, el maíz, el pimiento o las habas del cacao.

10. Apuntat per Cristina Espuga a l'article «Cafè, copa i cigar», dins el dossier «La costa dels indians», revista *Descobrir Catalunya*, núm. 67. Espugas afegeix com a llegat indià alguns remeis curatius: la quina, el purgant de xalapa, la coluquinta i el quimbombó.
11. Xavier Febrés, a *Això és l'havanera*, defineix musicalment l'havanera com un invent que, «carregat de derivacions en diferents terrenys musicals americans i europeus, va ser sobretot una nova fórmula rítmica i melòdica, un nou patró o cèl·lula d'estructura musical, la cèlebre sincopa, el compàs, el ritme, el temps d'havanera [...] que acabaria definint un nou gènere i influent en d'altres, com el tango».
12. Segons la idea de Joan Puig i Ferreter a *El cercle màgic* (1929) o de Santiago Rusiñol a *El despatriat* (1912), extret de l'article de Rosa Cabré sobre els indians a la literatura.
13. Extret de l'estudi de la UPC sobre les masies catalanes i d'indians <http://www.upc.es/catala/noticies/arxiu/arxiu2004/tesis-masiescatalanes.php?cap=ac.php>
14. Tal com informen Alonso Carnicer i Sara Grimal a l'article «Navegants del Maresme», dins el dossier «La costa dels indians», revista *Descobrir Catalunya*, núm. 67.
15. A més de seguir la ruta amb la *Guia de Begur*, escrita per Susana Cobos i coordinada per Lluís Costa, val la pena ampliar el tema amb el llibre del darrer *L'illa dels somnis*, que deix en la història i aventures dels indians de Begur.
16. Romàntic i melòman rematat, Díaz de Quijano es feia portar de l'Havana a Comillas espècies originàries de les Antilles. L'hivernacle està orientat al sol i el seu terra refractari es perllonga per sota la casa per fer-hi arribar l'escalfor natural. Avui les plantes han estat substituïdes per les taules d'un restaurant.
17. Extret de la conferència de José Manuel Sánchez de Lorenzo Cáceres «Plantas de la flora cubana cultivadas en España» i ampliat en correspondència per correu electrònic (15.8.2004).

BIBLIOGRAFIA

- Bohigas, Oriol (1983): *Reseña y catálogo de la arquitectura modernista*, vol. II, Lumen, Col·lecció «La Palabra en el Tiempo», núm. 150, Barcelona.
- Cabré Massot, Tate (2001): *Guia de la Ruta Puig i Cadafalch*, Ajuntament de Barcelona, Institut del Paisatge Urbà / Editorial Mediterrània, Barcelona.
- Cabré Monné, Rosa (1998): «El tema de l'indiano a la literatura catalana. Els indians catalans. Imatge i literatura», <http://leo.worldonline.es/cataamer/catala/cabre.htm>.
- Calvet, Agustí, «Gaziel» (1963): *Sant Feliu de la Costa Brava*, Aedos, Barcelona.
- Cobos, Susana (1999): *Guia de Begur* (coord. Lluís Costa), Ajuntament de Begur, 2a edició.
- Comas, Montserrat, i Glòria Llompart (1997): *Americanos/Indians, l'altra cara del Garraf*, Publicacions Aula Romàntica, Consell Comarcal del Garraf, Vilanova i la Geltrú.
- Costa Fernández, Lluís (1999): *L'illa dels somnis, l'emigració de Begur a Cuba al segle XIX*, Ajuntament de Begur.

10. Apuntado por Cristina Espuga en el artículo «Cafè, copa i cigar», dentro del dossier «La costa dels indians», revista *Descobrir Catalunya*, n.º 67. Espuga añade como legado indiano algunos remedios curativos: la quina, el purgante de jalapa, la coluquintida y el quimbombó.
11. Xavier Febrés, en *Això és l'havanera*, define musicalmente la habanera como un invento «cargado de derivaciones en diferentes terrenos musicales americanos y europeos, fue sobre todo una nueva fórmula rítmica y melódica, un nuevo patrón o célula de estructura musical, la célebre sincopa, el compás, el ritmo, el tiempo de habanera [...] que acabaría definiendo un nuevo género e influyendo en otros, como el tango».
12. Según la idea de Joan Puig i Ferreter en *El cercle màgic* (1929) o de Santiago Rusiñol en *El despatriat* (1912), extraído del artículo de Rosa Cabré sobre los indios en la literatura.
13. Extraído del estudio de la UPC sobre las masías catalanas y de indios <http://www.upc.es/catala/noticies/arxiu/arxiu2004/tesis-masiescatalanes.php?cap=ac.php>
14. Tal como informan Alonso Carnicer y Sara Grimal en el artículo «Navegants del Maresme», dentro del dossier «La costa dels indians», revista *Descobrir Catalunya*, n.º 67.
15. Además de seguir la ruta con la *Guia de Begur*, escrita por Susana Cobos y coordinada por Lluís Costa, merece la pena ampliar el tema con el libro del último *L'illa dels somnis*, que profundiza en la historia y aventuras de los indios de Begur.
16. Romántico y melómano rematado, Díaz de Quijano se hacía llevar de La Habana a Comillas especies originarias de las Antillas. El invernadero está orientado al sol y su suelo refractario se prolonga por debajo de la casa para traspasarle el calor natural. Hoy las plantas han sido sustituidas por las mesas de un restaurante.
17. Extraído de la conferencia de José Manuel Sánchez de Lorenzo Cáceres «Plantas de la flora cubana cultivadas en España» y ampliado a través del correo electrónico (15-08-2004).

BIBLIOGRAFÍA

- Bohigas, Oriol (1983): *Reseña y catálogo de la arquitectura modernista*, vol II., Lumen, Colección «La Palabra en el Tiempo», n.º 150, Barcelona.
- Cabré Massot, Tate (2001): *Guia de la Ruta Puig i Cadafalch*, Ajuntament de Barcelona, Institut del Paisatge Urbà/Editorial Mediterrània, Barcelona.
- Cabré Monné, Rosa (1998): «El tema de l'indiano a la literatura catalana. Els indians catalans. Imatge i literatura», <http://leo.worldonline.es/cataamer/catala/cabre.htm>
- Calvet, Agustí, «Gaziel» (1963): *Sant Feliu de la Costa Brava*, Aedos, Barcelona.
- Cobos, Susana (1999): *Guia de Begur* (coord. Lluís Costa), Ajuntament de Begur, 2.ª edició.
- Comas, Montserrat y Glòria Llompart (1997): *Americanos/Indians, l'altra cara del Garraf*, Publicacions Aula Romàntica, Consell Comarcal del Garraf, Vilanova i la Geltrú.

Chávez, Ernesto (1992): *Libro de oro/Llibre d'or (1941-1990). Sociedad de Beneficencia de Naturales de Catalunya*, Generalitat de Catalunya, Comissió Amèrica i Catalunya 1992.

Diccionari dels catalans d'Amèrica, Generalitat de Catalunya / Curial, 4 vols., Barcelona, 1992.

Diversos autors (2003): «La costa dels indians, el llegat dels catalans de Cuba», a *Descobrir Catalunya*, núm. 67, pàgs. 40-97.

Febrés, Xavier (1995): *Això és l'havanera*, Edicions La Campana, núm. 102.

Martí, Carlos (1927): *El progreso catalán en América*, J. Giralt y Cía. Editores, Santiago de Xile, t. IV.

Sánchez de Lorenzo Cáceres, José Manuel (2001): «Plantas de la flora cubana cultivadas en España», comunicació II Congreso Hispanoamericano de Parques y Jardines Públicos, l'Havana, <http://www.arbolesornamentales.com/floracubana.htm>.

Soler i Gordills, Pilar (2001): «El Modernisme», *Quaderns de la Revista de Girona*, Sèrie Guies, núm. 39, cap. 29 («El llegat d'ultramar»).

La Vanguardia, 19.1.2004, «Fallece Josep Lluís Ortega Monasterio, compositor de la habanera *El meu avi*».

PÀGINES WEB

Història del beisbol català:
http://www.lamalla.net/canal/esports/esport_catala/article.asp?id=148756

Gastronomia criolla de Cuba:
http://www.cubanmotives.com/Espanol/Articulos/maria_vizcaino/cocina_cubana.htm#criolla

Origen dels aliments que es troben a Catalunya:
<http://www.abcd10000ef.org/capitol6.cfm>

Títols nobiliaris vigents:
<http://www.nobleza.net/>

Biografia de Francesc Gumà i Ferran:
www.vilanova.org/ajuntament/retrats/archius%20pdf/11.pdf

Edificis d'indians:
 Begur: <http://www.begur.org>

Sant Feliu de Guíxols: <http://www.guixols.net/turispatrimoni.htm>

Arenys de Mar: <http://arenys.org/demar/historia2.html>

Lloret de Mar: <http://www.lloret.org/cat/breuhistoria.htm>

La Selva: <http://www.xtec.es/crp-blanes/El%20Modernisme%20a%20la%20Selva.htm>

Vilassar de Mar: <http://www.vilassardemar.org>

El Garraf: <http://www.ccgarraf.es/web/default.asp?idArt=213>

Cubelles:
<http://www.cubelles.com/cubelles/visita/planol.phtml?idvisita=32>

Palau Gener (l'Arboç): <http://pieraedicions.com/arboclllocsinterecultural.htm>

Parc Samà (Cambrils): www.turismebaixcamp.org/llocs2.php

Costa Fernández, Lluís (1999): *L'illa dels somnis, l'emigració de Begur a Cuba al segle XIX*, Ajuntament de Begur.

Chávez, Ernesto (1992): *Libro de oro/Llibre d'or (1941-1990). Sociedad de Beneficencia de Naturales de Cataluña*, Generalitat de Catalunya, Comissió Amèrica i Catalunya 1992.

Diccionari dels catalans d'Amèrica, Generalitat de Catalunya/Curial, 4 vols., Barcelona, 1992.

DD. AA. (2003): «La costa dels indians, el llegat dels catalans de Cuba», en *Descobrir Catalunya*, n.º 67, pàgs. 40-97.

Febrés, Xavier (1995): *Això és l'havanera*, Edicions La Campana, n.º 102.

Martí, Carlos (1927): *El progreso catalán en América*, J. Giralt y Cía. Editores, Santiago de Chile, t. IV.

Sánchez de Lorenzo Cáceres, José Manuel (2001): «Plantas de la flora cubana cultivadas en España», comunicació II Congreso Hispanoamericano de Parques y Jardines Públicos, La Habana. <http://www.arbolesornamentales.com/floracubana.htm>

Soler i Gordills, Pilar (2001): «El Modernisme», *Quaderns de la Revista de Girona*, Sèrie guies, n.º 39, cap. 29 («El llegat d'ultramar»).

La Vanguardia, 19-01-2004, «Fallece Josep Lluís Ortega Monasterio, compositor de la habanera *El meu avi*».

PÁGINAS WEB

Historia del béisbol catalán:
http://www.lamalla.net/canal/esports/esport_catala/article.asp?id=148756

Gastronomía criolla de Cuba:
http://www.cubanmotives.com/Espanol/Articulos/maria_vizcaino/cocina_cubana.htm#criolla

Origen de los alimentos que se encuentran en Cataluña:
<http://www.abcd10000ef.org/capitol6.cfm>

Títulos nobiliarios vigentes:
<http://www.nobleza.net/>

Biografía de Francesc Gumà i Ferran:
www.vilanova.org/ajuntament/retrats/archius%20pdf/11.pdf

Edificios de indianos:
 Begur: <http://www.begur.org>

Sant Feliu de Guíxols: <http://www.guixols.net/turispatrimoni.htm>

Arenys de Mar: <http://arenys.org/demar/historia2.html>

Lloret de Mar: <http://www.lloret.org/cat/breuhistoria.htm>

La Selva: <http://www.xtec.es/crp-blanes/El%20Modernisme%20a%20la%20Selva.htm>

Vilassar de Mar: <http://www.vilassardemar.org>

El Garraf: <http://www.ccgarraf.es/web/default.asp?idArt=213>

Cubelles: <http://www.cubelles.com/cubelles/visita/planol.phtml?idvisita=32>

Palau Gener (L'Arboç): <http://pieraedicions.com/arboclllocsinterecultural.htm>

Parque Samà (Cambrils): www.turismebaixcamp.org/llocs2.php

SABINO GUMAY FERRAN
NATURAL DE VILLANUEVA Y GELTRUJ
FALLECIO A LA EDAD DE 13 AN
EN 26 OCTUBRE 1860.

SEBASTIAN FONT Y GUMAY
NATURAL DE VILLANUEVA Y GELTRUJ
FALLECIO A LA EDAD DE 15 AN
EN 15 JUNIO 1861.

Epíleg

Els catalans que no van tornar:
les ciutats dels morts

Los catalanes que no regresaron:
las ciudades de los muertos

Panteó de la família Estrada Palma Guardiola

Panteón de la familia Estrada Palma Guardiola

(Pág. esq.) Les inclemències tropicals de quasi un segle i mig han deixat la seva màcula al panteó dels Gumà de Vilanova, al cementiri de Matanzas

(Pág. izq.) Las inclemencias tropicales de casi un siglo y medio han dejado su mácula en el panteón de los Gumà de Vilanova, en el cementerio de Matanzas

[...] Els ostiaris
d'un culte antic obrien
les portes a la dansa
del santet i el diable,
entre cavalls que vénen
del mar, amb les carrosses
del mal temps.

El vent escampa
fum de tardor per marbres
de rics altars, per vinyes
on l'or és dens, i marca
amb un senyal el rostre
del qui farà la via
vers el xiprer.

SALVADOR ESPRIU (Santa Coloma de Farners, 1913-Barcelona, 1985)
«Cementiri de Sinera»

ORFISMO

De las tinieblas de la casa inferior,
una figura llena de majestad ascenderá por un momento,
en cuerpo de diosa, acaso una heroína.
No es seguro cuál sea su destino,
presa de amor, bajo el peso de sus faltas,
en el fuego de la lira, Eurídice,
la amada de Orfeo que vive en el infierno.

Descansa la doncella elegida con los pies descalzos
y el vestido holgado cae en numerosos pliegues.
El movimiento apresurado de la cabeza
puede quizás indicar que acaba de llegarle la noticia,
en la oscuridad más completa,
de mi requerimiento.

RODOLFO HÄSLER (Santiago de Cuba, 1958)

*Panteó d'Ignasi Casas Saumell (1910) de José Vilalta Saavedra, esculpít a oma.
Cementiri de Santa Ifigenia, Santiago*

*Panteón de Ignasi Casas Saumell (1910), de José Vilalta Saavedra, esculpido en
madera de olmo. Cementerio de Santa Ifigenia, Santiago*

Els catalans que
no van tornar:
les ciutats dels morts

Los catalanes que
no regresaron:
las ciudades de los muertos

Medalló de Frederic Capdevila
Medallón de Frederic Capdevila

Els cementiris cubans, esplèndides i monumentals ciutats dels morts, són un llibre obert de la convulsa història del país. Si a la ciutat dels vius els cognoms catalans donen nom als carrers i als monuments, aquí apareixen en làpides i nínxols de totes les condicions socials. Els cementiris cubans també són un museu d'art funerari que comparteix un tret d'identitat amb els panteons dels indians a la costa catalana: l'ostentació, aquella necessitat imperiosa de cridar als quatre vents que s'havia tocat amb els dits el cel del reconeixement social.¹

A l'Havana, la Necròpolis Cristóbal Colón és una metròpoli de carrers i places arbrats amb més de cinquanta mil mausoleus i capelles.² S'hi respira un fort moviment de gent i vehicles que sembla no molestar els silenciosos estadants. Altres cementiris de l'illa que són museus a cel obert són els de Santa Ifigenia de Santiago, el de San Carlos de Matanzas i el de Reina, a Cienfuegos. El darrer, molt especialment, és una petita joia de l'estatuària noucentista, monument nacional des de 1986, que lluita desesperadament per sobreviure contra el pas del temps.

A les necròpolis cubanes, els enterrats segueixen majoritàriament els cànons del catolicisme amb singularitats respecte als cementiris peninsulars, com el costum de fer-se enterrar en grup: per lògies maçòniques, gremis o cases regionals. La creu és omnipresent i la «columna

Los cementerios cubanos, espléndidas y monumentales ciudades de los muertos, son un libro abierto acerca de la convulsa historia del país. Si en la ciudad de los vivos los apellidos catalanes dan nombre a las calles y a los monumentos, aquí aparecen en lápidas y nichos de todas las condiciones sociales. Los cementerios cubanos son también un museo de arte funerario que comparte una característica identitaria con los panteones de los indios en la costa catalana: la ostentación, esa necesidad imperiosa de pregonar a los cuatro vientos que se había tocado con los dedos el cielo del reconocimiento social.¹

En La Habana, la Necròpolis Cristóbal Colón es una metròpolis de calles y plazas arbolados con más de cincuenta mil mausoleos y capillas.² Se respira en ella un fuerte movimiento de gente y vehículos que parece no molestar a los silenciosos habitantes del lugar. Otros cementerios de la isla que son museos al aire libre son los de Santa Ifigenia de Santiago, el de San Carlos de Matanzas y el de Reina en Cienfuegos. Muy en especial, el último es una pequeña joya de la estatuaria novecentista, monumento nacional desde 1986, que lucha desesperadamente por sobrevivir contra el paso del tiempo.

En las necròpolis cubanas, los enterrados siguen mayoritariamente los cànons del catolicismo con singularidades respecto de los cementerios peninsulares, como la costumbre de hacerse enterrar en grupo: por logias masónicas, gremios o casas regionales. La cruz es omnipresente y la

trunca» simbolitza les vides dels joves escapçades pre-maturament.³

El sincretisme religiós cubà es una barreja de les religions cristianes —la catòlica encara és majoritària— amb les animistes aportades pels esclaus africans. Els *orishas* o esperits guardians de la cultura yoruba es barregen amb els sants catòlics en la «santería», a la qual molts cubans s'han afecionat en les últimes dècades. Obba, l'*orisha* major i *muertera*, és l'esposa repudiada de l'*orisha* Shangó, sovint representada per la imatge de santa Catalina de Siena però amb les atribucions de santa Rita, patrona dels impossibles. És la guardiana dels cementiris. Mentre plantem el trípede davant dels panteons dels catalans, la nostra guia ens adverteix que Obba ens vigila des del silenci de les tombes. Per si de cas, li demanem, via santa Rita i santa Catalina, que, si us plau, no es manifesti.

Totén Bacardí Lay, de la nissaga sitgetana d'empresaris del rom

Totén Bacardí Lay, de la nissaga sitgetana d'empresaris del rom

(Pàg. esq.) Panteó de Gabriel Cardona i Gonyalons (1889) al cementiri de Reina de Cienfuegos

(Pàg. izq.) Panteón de Gabriel Cardona i Gonyalons (1889) en el cementiri de Reina de Cienfuegos

Columna de pòrfid per a Emilio Bacardí Moreau, alcalde independentista de Santiago

Columna de pòrfido para Emilio Bacardí Moreau, alcalde independentista de Santiago

«columna trunca» simboliza las vidas de los jóvenes sega-das prematuramente.³

El sincretismo religioso cubano mezcla las religiones cristianas —la católica es aún mayoritaria— con las animistas aportadas por los esclavos africanos. Los *orishas* o espíritus guardianes de la cultura yoruba se mezclan con los santos católicos en la «santería», a la que muchos cubanos se han aficionado en las últimas décadas. Obba, el *orisha* mayor y *muertera*, es la esposa repudiada del *orisha* Shangó, a menudo representada por la imagen de santa Catalina de Siena pero con los atributos de santa Rita, patrona de los imposibles. Es la guardiana de los cementerios. Mientras plantamos el trípede ante los panteones de los catalanes, nuestra guía nos advierte de que Obba nos vigila desde el silencio de las tumbas. Para curarnos en salud le pedimos, por mediación de santa Rita y santa Catalina, que, por favor, no se manifieste.

«La planyidera» del 1909, a l'Havana
La plañidera, de 1909, en La Habana

Panteó dels catalans al cementiri de Colóm de l'Havana
Panteón de los catalanes en el cementerio de Colón de La Habana

Monument funerari a Céspedes, pare de la pàtria, Santiago
Monumento funerario a Céspedes, padre de la patria, Santiago

L'àngel asexual, a l'Havana
El ángel asexuado, en La Habana

NOTES

1. Els cementiris de Sitges, Lloret de Mar i d'Arenys de Mar, aquest últim declarat bé d'interès cultural, són museus a l'aire lliure amb panteons de Puig i Cadafalch, Antoni M. Gallissà i Soqué, Bonaventura Conill i Montobbio i escultures d'Eusebi Arnau, Josep Llimona, Frederic Marès i els germans Vallmitjana, entre d'altres. El cementiri de Colón de l'Havana és monument nacional i se'l considera un dels tres millors del món. Té escultures d'Agustí Querol, Marià Benlliure, José Vilalta Saavedra, Rita Longa, panteons de Max Borges, René Lalique...
2. Oramas (1998). A la data de publicació del llibre es comptaven 53.000 propietats particulars, unes 45 de les quals d'associacions espanyoles, 30 de lògies i unes 27 pertanyents a sindicats. Altres costums són el ritus d'embalsamar el cadàver amb serradures, i la profusió de zones destinades a osseres, petites construccions cúbiques o en forma de paral·lelepípede d'un metre d'alçària, sovint enrajolades i coronades per un test.
3. Algú va enganyar Obba dient-li que si volia enamorar definitivament Shangó havia de fer-li una sopa amb les seves pròpies orelles. Obba se les va tallar i es va embolicar el cap amb roba. Quan Shangó va veure les orelles d'Obba surant al brou la va repudiar de tant fàstic com va sentir. La *santería* ha associat Obba amb santa Catalina de Siena, perquè aquesta es representa sovint amb el cap cobert amb una tela.

BIBLIOGRAFIA

- Costa-Gramunt, Teresa (2001): *Estampes de Cuba*, Proa, Alí Bei, Barcelona.
- Häsler, Rodolfo, (1993): *Elleife*, Editorial El Bardo, Barcelona.
- Labraña, José M. (1944): *Evocación de Don José Aixelà y Casellas*, Sociedad de Beneficencia de Naturales de Cataluña, l'Havana.
- Leal Spengler, Eusebio (1999): *La necrópolis Cristóbal Colón de La Habana*, Editorial Casa GEO, Colección «Habana siempre», l'Havana.
- Oramas, Ángela (1998): *Cementerios de La Habana*, Colección «Conozca Cuba», Editorial José Martí, l'Havana.

PÀGINES WEB

- Cementiri vell de Cienfuegos, cementerio de Reina:
<http://www.nautica.cu/reina.htm>
- Cementiri de l'Havana, necròpoli de Cristòfor Colom:
<http://www.casantigua.justincuba.com/histodata/cementerio.htm>

NOTAS

1. Los cementerios de Sitges, Lloret de Mar y de Arenys de Mar, este último declarado Bien de Interés Cultural, son museos al aire libre con panteones de Puig i Cadafalch, Antoni M. Gallissà i Soqué, Bonaventura Conill i Montobbio, y esculturas de Eusebi Arnau, Josep Llimona, Frederic Marés y los hermanos Vallmitjana, entre otros. El Cementerio de Colón de La Habana es Monumento Nacional y se considera uno de los tres mejores del mundo. Tiene esculturas de Agustí Querol, Marià Benlliure, José Vilalta Saavedra, Rita Longa, panteones de Max Borges, René Lalique...
2. Oramas (1998). El año de la publicación del libro se contaban 53.000 propiedades particulares, unas 45 de las cuales de asociaciones españolas, 30 de logias y unas 27 pertenecientes a sindicatos. Otras costumbres son el rito de embalsamar el cadáver con serrín, y la profusión de zonas destinadas a oseras, pequeñas construcciones cúbicas o paralelepípedas de un metro de altura, a menudo alicatadas y coronadas por una maceta.
3. Alguien engañó a Obba diciéndole que si quería enamorar definitivamente a Shangó debía cocinarle una sopa con sus propias orejas. Obba se las cortó y se envolvió la cabeza con un ropaje. Cuando Shangó vio las orejas de Obba flotando en el caldo lo repudió a causa del asco que sintió. La *santería* ha asociado a Obba con santa Catalina de Siena porque ésta se representa a menudo con la cabeza cubierta con una tela.

BIBLIOGRAFÍA

- Costa-Gramunt, Teresa (2001): *Estampes de Cuba*, Proa, Alí Bei, Barcelona.
- Häsler, Rodolfo, (1993): *Elleife*, Editorial El Bardo, Barcelona.
- Labraña, José M. (1944): *Evocación de Don José Aixelà y Casellas*, Sociedad de Beneficencia de Naturales de Cataluña, La Habana.
- Leal Spengler, Eusebio (1999): *La necrópolis Cristóbal Colón de La Habana*, Editorial Casa GEO, Colección «Habana siempre», La Habana.
- Oramas, Ángela (1998): *Cementerios de La Habana*, Colección «Conozca Cuba», Editorial José Martí, La Habana.

PÁGINAS WEB

- Cementerio viejo de Cienfuegos, cementerio de Reina:
<http://www.nautica.cu/reina.htm>
- Cementerio de La Habana, necrópolis de Cristóbal Colón:
<http://www.casantigua.justincuba.com/histodata/cementerio.htm>

Cronologia dels catalans a Cuba

Cronología de los catalanes en Cuba

Mapa de l'Havana

Plano de La Habana

1492 Cristòfor Colom desembarca a la badia de Baracoa. Més de vint historiadors confirmen l'origen judeocatalà del descobridor. Han finançat l'expedició jueus conversos instal·lats a Barcelona. 1493 Segon viatge de Colom, organitzat des de Barcelona. L'acompanyen els catalans Paner, Boil, Ferrer, Margarit, Ballester i Millan. 1511 Diego Velázquez funda la vila de Nuestra Señora de la Asunción de Baracoa, la primera ciutat espanyola d'Amèrica. 1521 Arriba al port de Santiago de Cuba el primer carregament important d'esclaus africans, procedent de l'illa veïna de La Hispaniola. c. 1560 Cuba esdevé un punt clau per a la navegació entre Espanya i Amèrica. Els Riera, Planes, Font, Jover Codina i Trias, un grup de famílies catalanes, comercien amb ultramar des de Sevilla. Prolifereixen les activitats de corsaris i pirates, alguns d'ells mallorquins, valencians i catalans. 1607 L'Havana esdevé oficialment la capital de Cuba. 1717-1723 Les autoritats espanyoles imposen un monopoli («estanc») sobre el tabac. Es produeixen diverses insurreccions de <i>vegueros</i> (petits cultivadors). 1748 El català Josep Gelabert crea el primer cafetar de l'illa a Guanajay.	1492 Cristóbal Colón desembarca en la bahía de Baracoa. Más de veinte historiadores confirman el origen judeocatalán del descubridor. Han financiado la expedición judíos conversos instalados en Barcelona. 1493 Segundo viaje de Colón, organizado desde Barcelona. Le acompañan los catalanes Paner, Boil, Ferrer, Margarit, Ballester y Millán. 1511 Diego Velázquez funda la villa de Nuestra Señora de la Asunción de Baracoa, la primera ciudad española de América. 1521 Llega al puerto de Santiago de Cuba el primer cargamento importante de esclavos africanos, procedente de la vecina isla de La Española. c. 1560 Cuba se convierte en un punto clave para la navegación entre España y América. Los Riera, Planes, Font, Jover Codina y Trias, un grupo de familias catalanas, comercian con ultramar desde Sevilla. Prolifera las actividades de corsarios y piratas, algunos de ellos mallorquines, valencianos y catalanes. 1607 La Habana se convierte oficialmente en la capital de Cuba. 1717-1723 Las autoridades españolas imponen un monopolio («estanco») sobre el tabaco. Se producen varias insurrecciones de <i>vegueros</i> (pequeños cultivadores). 1748 El catalán Josep Gelabert crea el primer cafetal de la isla en Guanajay.

1755	Creació de la Reial Companyia de Comerç de Barcelona, la primera empresa catalana dedicada a comerciar amb Amèrica.	1755	Creación de la Real Compañía de Comercio de Barcelona, la primera empresa catalana dedicada a comerciar con América.
1762-1763	Els britànics ocupen l'Havana durant onze mesos. Espanya recupera l'illa a canvi de la Florida.	1762-1763	Los británicos ocupan La Habana durante once meses. España recupera la isla a cambio de Florida.
1765	Inici de les «reformes borbòniques»: el govern de Carles III decreta la llibertat de comerç entre les Antilles i nou ports espanyols, entre ells Barcelona. S'impulsa la introducció massiva d'esclaus i la reforma del sistema fiscal.	1765	Inicio de las «reformas borbónicas»: el gobierno de Carlos III decreta la libertad de comercio entre las Antillas y nueve puertos españoles, entre ellos Barcelona. Se impulsa la introducción masiva de esclavos y la reforma del sistema fiscal.
1778	Promulgació del decret de lliure comerç. Cadis deixa de monopolitzar el comerç amb Amèrica i s'aboleix el rígid sistema de flotes i galeons. Dels 34.900 nomenaments oficials des de 1492, només 54, l'1,7%, correspon a catalans.	1778	Promulgación del decreto de libre comercio. Cádiz deja de monopolizar el comercio con América y se suprime el rígido sistema de flotas y galeones. De los 34.900 nombramientos oficiales habidos desde 1492, sólo 54 de ellos, el 1,7%, corresponde a catalanes.
1791	La rebel·lió dels esclaus de la colònia francesa de Saint Domingue (la futura Haití) propicia un fort augment de la demanda i els preus del sucre. L'oligarquia cubana aposta fortament per aquest cultiu.	1791	La rebelión de los esclavos de la colonia francesa de Saint Domingue (la futura Haití) propicia un fuerte aumento de la demanda y los precios del azúcar. La oligarquía cubana apuesta fuertemente por este cultivo.
1809	El francmaçó Ramón de la Luz organitza una conspiració per aconseguir la independència de Cuba. Al contrari que al continent, l'oligarquia cubana no dona suport a aquests moviments per por d'una insurrecció dels esclaus.	1809	El francmasón Ramón de la Luz organiza una conspiración para lograr la independencia de Cuba. Al contrario que en el continente, la oligarquía cubana no apoya estos movimientos por temor a una insurrección de los esclavos.
1812	Cuba envia diputats a les Corts de Cadis. Es produeix una important sublevació d'esclaus, dirigida per José Antonio Aponte.	1812	Cuba envía diputados a las Cortes de Cádiz. Tiene lugar una importante sublevación de esclavos, liderada por José Antonio Aponte.
1817	Gran Bretanya i Espanya signen un tractat per eradicar el tràfic d'esclaus a partir del 1821, que els espanyols incompliran sistemàticament. Alguns catalans destacaran en aquesta activitat, i els britànics jutjaran i condemnaran la tripulació de 56 dels seus vaixells negrers.	1817	Gran Bretaña y España firman un tratado para la erradicación del tráfico de esclavos a partir de 1821 que los españoles incumplirán sistemáticamente. Algunos catalanes destacarán en esta actividad, y los británicos juzgarán y condenarán a la tripulación de 56 de sus barcos negreros.
1820-1840	Època de més domini de catalans a l'illa. Es crea un grup conservador de pressió econòmica, política i financera que actuarà fins a finals de segle, ja des de Barcelona.	1820-1840	Época de mayor dominio de catalanes en la isla. Se forja un grupo conservador de presión económica, política y financiera que actuará hasta finales del siglo, ya desde Barcelona.
1822	A les eleccions a Corts del Trienni Liberal, Tomàs Gener i Buïgues, natural de Calella, és escollit diputat per l'Havana. Destacarà per la seva defensa de l'autonomia cubana i les seves posicions antiesclavistes.	1822	En las elecciones a Cortes del Trienio Liberal, el catalán Tomàs Gener i Buïgues, natural de Calella, es elegido diputado por La Habana. Destacará por su defensa de la autonomía cubana y sus posiciones antiesclavistas.
1824	La batalla d'Ayacucho (Perú) posa fi al domini espanyol a Amèrica. Cuba i Puerto Rico esdevenen les úniques colònies espanyoles al continent.	1824	La Batalla de Ayacucho (Perú) pone fin al dominio español en América. Cuba y Puerto Rico se con-

1828	L'arenenyenc Pau Espriu i Llobet participa activament en la fundació de la ciutat de Cárdenas.		vierten en las únicas colonias españolas en el continente.
1834	L'arribada del capità general liberal Miguel Tacón afavoreix els comerciants catalans davant l'oligarquia criolla. Salvador Samà i Panxo Marty integren l'anomenada «camarilla de Tacón».	1828	El catalán Pau Espriu i Llobet, natural de Arenys de Mar, participa activamente en la fundación de la ciudad de Cárdenas.
1837	El règim liberal espanyol exclou els criolls cubans del sistema parlamentari peninsular.	1834	La llegada del capitán general liberal Miguel Tacón favorece a los comerciantes catalanes frente a la oligarquía criolla. Salvador Samà y Pancho Marty integran la llamada «camarilla de Tacón».
1838	Entra en servei la línia fèrria l'Havana-Güines, quarta del món i primera d'Espanya. Un dels promotors, el mataroní Miquel Biada i Bunyol, impulsarà el 1848 la línia Barcelona-Mataró.	1837	El régimen liberal español excluye a los criollos cubanos del sistema parlamentario peninsular.
1840	Fundació a l'Havana de la Societat de Beneficència de Naturals de Catalunya, la primera entitat de beneficència de Cuba i d'Amèrica. Els havaners la coneixien popularment com a Partido Catalán per la seva influència en la política cubana.	1838	Entra en servicio la línea férrea La Habana-Güines, cuarta del mundo y primera de España. Uno de los promotores, el mataronense Miquel Biada i Bunyol, impulsará en 1848 la línea Barcelona-Mataró.
1844	La «conspiració de la Escalera», dirigida per exesclaus, desencadena una sagnant repressió contra la població negra de l'illa.	1840	Se funda en La Habana la Sociedad de Beneficencia de Naturales de Cataluña, la primera entidad de beneficencia de Cuba y de América. Los habaneros la conocían popularmente como Partido Catalán por su influencia en la política cubana.
1845	El català Jaume Partagàs funda la Real Fàbrica de Tabacos Partagàs.	1844	La «conspiración de la Escalera», dirigida por ex esclavos, desencadena una sangrienta represión contra la población negra de la isla.
1848	El president nord-americà James Polk ofereix 100 milions de dòlars per Cuba. En els següents cinquanta anys, els Estats Units provaràn de comprar l'illa en diverses ocasions, alguns cops negociant a través del general Joan Prim i Prats.	1845	El catalán Jaume Partagàs funda la Real Fàbrica de Tabacos Partagàs.
1850	El català Antoni M. Claret, fundador de l'orde dels claretians, és nomenat arquebisbe de Santiago.	1848	El presidente norteamericano James Polk ofrece 100 millones de dólares por Cuba. En los siguientes cincuenta años, Estados Unidos intentará comprar la isla en varias ocasiones, en algunas de ellas negociando a través del general Joan Prim i Prats.
1851	Fracassa la tercera i darrera expedició de Narciso López, que tenia per objectiu annexionar Cuba als estats esclavistes del sud dels Estats Units. Va rebre el suport del català i notari de Cienfuegos Josep Joaquim Verdaguer i Casadevall.	1850	El catalán Antoni M. Claret, fundador de la orden de los claretianos, es nombrado arzobispo de Santiago.
1855	S'executa el periodista català Ramon Pintó, acusat de conspirar en favor de la independència de Cuba.	1851	Fracasa la tercera y última expedición de Narciso López, que pretendía anexionar Cuba a los estados esclavistas del sur de Estados Unidos. Fue apoyado por el catalán y notario de Cienfuegos José Joaquín Verdaguer i Casadevall.
1860	Inici d'un període de tímides reformes polítiques. Es prenen les primeres mesures serioses per combatre el tràfic d'esclaus.	1855	Se ejecuta al periodista catalán Ramon Pintó, acusado de conspirar en favor de la independencia de Cuba.
1862	El sitgetà Facund Bacardí i Massó funda a Santiago l'empresa Ron Bacardí.	1860	Inicio de un período de tímidas reformas políticas. Se toman las primeras medidas serias para combatir el tráfico de esclavos.

- 1867 Arriba a l'illa l'últim vaixell negrer.
- 1868 Amb el «Grito de Yara» comença la guerra dels Deu Anys, el primer aixecament independentista contra el domini colonial espanyol. Conservadors catalans financen el Batalló de Voluntaris Catalans. Inici de la repatriació cap a Barcelona de les grans fortunes catalanocubanes.
- 1873 Es forma a Barcelona la Lliga Nacional Antiabolicionista, integrada per diverses institucions, entre elles el Seminari Conciliar.
- 1878 Signatura del Pacte de Zanjón i finalització de la guerra dels Deu Anys. No obstant això, les hostilitats continuen dos anys més («guerra Chiquita»).
- 1880 Les Corts espanyoles decreten l'abolició formal de l'esclavitud, però mitjançant un sistema de transició, el Patronat.
- 1881 Antoni López, instal·lat a Barcelona, obté el monopoli per a la seva Companyia Transatlàntica del correu oficial amb les Antilles. Anys abans, Josep Baró havia obtingut el de la primera línia naviliera regular entre Espanya i Cuba. Ambdós privilegis responen a favors dels empresaris a la monarquia borbònica.
- 1886 Abolició definitiva de l'esclavitud. El vilanoví Víctor Balaguer és nomenat ministre d'Ultramar per tercer cop, càrrec que ocuparà durant dos anys.
- 1892 El polític i escriptor José Martí, de pare valencià, funda el Partido Revolucionario Cubano.
- 1895 Amb el «Grito de Baire» comença la guerra de la Independència contra el domini colonial espanyol. A les files insurgents destaquen dos generals d'origen català: Josep Miró i Argenter, cap de l'estat major, i Bartolomé Massó, president de la República en Armes durant el tram final de la guerra.
- 1898 La voladura del *Maine* precipita l'entrada dels Estats Units en guerra. A l'agost, el Tractat de París posa fi al domini espanyol i concedeix la tutela de l'illa als nord-americans. S'inicia una etapa d'expansió econòmica per a Catalunya, símptoma de la qual és la fundació, el 1904, de la Caixa.
- 1902 Es promulga la primera Constitució de la Cuba independent, amb el catalanoparlant Tomás Estrada Palma com a primer president. No obstant això, els Estats Units imposen l'Esmena Platt, que converteix l'illa en un protectorat.
- 1862 El catalán Facund Bacardí i Massó, natural de Sitges, funda en Santiago la empresa Ron Bacardí.
- 1867 Llega a la isla el último barco negrero.
- 1868 Con el «Grito de Yara» da inicio la Guerra de los Diez Años, el primer levantamiento independentista contra el dominio colonial español. Conservadores catalanes financian el Batallón de Voluntarios Catalanes. Inicio de la repatriación a Barcelona de las grandes fortunas catalano-cubanas.
- 1873 Se forma en Barcelona la Liga Nacional Antiabolicionista, integrada por diversas instituciones, entre ellas el Seminario Conciliar.
- 1878 Firma del Pacto de Zanjón y finalización de la Guerra de los Diez Años. No obstante, las hostilidades se prolongan dos años más («guerra Chiquita»).
- 1880 Las Cortes españolas decretan la abolición formal de la esclavitud, pero mediante un sistema de transición, el Patronato.
- 1881 Antonio López, afincado en Barcelona, obtiene el monopolio para la Compañía Transatlántica del correo oficial con las Antillas. Años antes, Josep Baró había obtenido el de la primera línea naviera regular entre España y Cuba. Ambos privilegios responden a favores de los empresarios hacia la monarquía borbónica.
- 1886 Abolición definitiva de la esclavitud. El vilanovense Víctor Balaguer es nombrado ministro de Ultramar por tercera vez, cargo que ostentará durante dos años.
- 1892 El político y escritor José Martí, de padre valenciano, funda el Partido Revolucionario Cubano.
- 1895 Con el «Grito de Baire» da inicio la Guerra de Independencia contra el dominio colonial español. En las filas insurgentes destacan dos generales de origen catalán: Josep Miró i Argenter, jefe del Estado Mayor, y Bartolomé Massó, presidente de la República en Armas en el tramo final de la guerra.
- 1898 La voladura del *Maine* precipita la entrada de Estados Unidos en la guerra. En agosto, el Tratado de París pone fin al dominio español y concede la tutela de la isla a los estadounidenses. Se inicia una etapa de auge económico para Cataluña, síntoma del cual es la fundación, en 1904, de La Caixa.
- 1902 Se promulga la primera Constitución de la Cuba independiente, con el catalanohablante Tomás Estrada Palma como primer presidente. No obs-

1905	S'inicia la introducció del modernisme arquitectònic català a l'Havana.		tante, Estados Unidos impone la Enmienda Platt, que convierte a la isla en un protectorado.
1906	Segona intervenció nord-americana a l'illa, aquest cop amb motiu de la «guerrita de agosto».	1905	Se inicia la introducción del modernismo arquitectónico catalán en La Habana.
1912	Insurrecció de la formació política Independientes de Color en protesta per la discriminació racial.	1906	Segunda intervención estadounidense en la isla, en esta ocasión con motivo de la «guerrita de agosto».
1925	Arriba al poder Gerardo Machado, el règim del qual es caracteritzarà per la tirania i la corrupció.	1912	Insurrección de la formación política Independientes de Color en protesta por la discriminación racial.
1928	El Casal Català de l'Havana presenta la Constitució independentista a Francesc Macià. Es crea la senyera independentista catalana, l'estelada, inspirada en la cubana.	1925	Llegada al poder de Gerardo Machado, cuyo régimen se caracterizará por la tiranía y la corrupción.
1929	La crisi econòmica mundial afecta profundament l'economia cubana. El preu del sucre arriba a mínims històrics.	1928	El Casal Català de La Habana presenta la Constitución independentista a Francesc Macià. Se crea la bandera independentista catalana, la <i>estelada</i> , inspirada en la cubana.
1933	Fortes vagues provoquen la caiguda de Machado. El sargent Fulgencio Batista arriba al poder i traeix les aspiracions revolucionàries.	1929	La crisis económica mundial afecta profundamente a la economía cubana. El precio del azúcar alcanza un mínimo histórico.
1934	Revocació de l'Esmena Platt.	1933	Fuertes huelgas provocan la caída de Machado. El sargento Fulgencio Batista se hace con el poder y traiciona las aspiraciones revolucionarias.
1935	José Antonio Barnet, nascut a Barcelona, president provisional de la República durant cinc mesos.	1934	Revocación de la Enmienda Platt.
1940	Entra en vigor una nova Constitució. Fulgencio Batista és escollit president.	1935	José Antonio Barnet, nacido en Barcelona, presidente provisional de la República durante cinco meses.
1948	Carlos Prío Socarrás, d'ascendència catalana, és l'últim president de la República de Cuba elegit a les urnes.	1940	Entra en vigor una nueva Constitución. Fulgencio Batista es elegido presidente.
1952	Mitjançant un cop d'Estat, el general Fulgencio Batista imposa una fèrria dictadura sota l'empared dels Estats Units.	1948	Carlos Prío Socarrás, de ascendencia catalana, se convierte en el último presidente de la República de Cuba elegido en las urnas.
1953	Un grup de joves revolucionaris fracassa en el seu intent d'assaltar el Cuartel de Moncada. Fidel Castro és condemnat a quinze anys de presó.	1952	Mediante un golpe de Estado, el general Fulgencio Batista impone una férrea dictadura bajo el amparo de Estados Unidos.
1955	Després de ser amnistiats, Fidel Castro i el seu germà Raúl emigren a Mèxic, on funden el Movimiento 26 de Julio.	1953	Un grupo de jóvenes revolucionarios fracasa en su intento de asaltar el Cuartel de Moncada. Fidel Castro es condenado a quince años de cárcel.
1956	Arribada del iot <i>Granma</i> a la província d'Oriente i inici del moviment guerriller a Sierra Maestra.	1955	Tras ser amnistiados, Fidel Castro y su hermano Raúl emigran a México, donde fundan el Movimiento 26 de Julio.
1959	Caiguda de Fulgencio Batista i entrada triomfal a l'Havana dels «barbudos», liderats per Fidel Castro i el Che Guevara. José Miró Cardona es	1956	Llegada del yate Granma a la provincia de Oriente e inicio del movimiento guerrillero en Sierra Maestra.
		1959	Caída de Fulgencio Batista y entrada triunfal en La Habana de los «barbudos», liderados por Fidel

- converteix en el primer ministre provisional del nou govern revolucionari.
- 1960 El nou govern cubà nacionalitza totes les propietats nord-americanes. Els Estats Units decreten un embargament comercial.
- 1961 Fracassa a la badia de Cochinos la temptativa d'envair l'illa per part d'exiliats cubans i agents nord-americanes.
- 1962 Greu crisi internacional per la instal·lació de míssils nuclears soviètics a l'illa. El president Kennedy aconsegueix que Nikita Khrustxov accedeixi a retirar-los.
- 1970 Fracassa la «safra dels deu milions», amb la qual es pretenia obtenir una collita de sucre de deu milions de tones.
- 1972 Cuba ingressa al Comecon. Els països del bloc socialista reben fruita i sucre a canvi de petroli i béns industrials.
- 1975 L'Organització d'Estats Americans aixeca les sancions col·lectives contra l'illa. Cuba envia a Angola un contingent militar de 35.000 soldats.
- 1980 Milers de cubans es refugien a l'ambaixada del Perú a l'Havana i demanen asil polític. Més de cent mil refugiats s'exilien als Estats Units després de sortir de Cuba des del port de Mariel.
- 1988 En virtut d'un acord internacional sobre la guerra d'Angola, Cuba inicia la retirada de les seves tropes del país africà, completada tres anys després.
- 1993 La caiguda del bloc comunista porta a l'aprovació de mesures de lliure mercat i la despenalització de la possessió de divises. Pitjor any del «Període Especial».
- 1994 Durant la «crisi dels *balseros*», més de trenta mil persones abandonen l'illa mitjançant precaris mitjans de transport.
- 1995 Cinquè Centenari del Descobriment. Es produeix un *boom* editorial de publicacions històriques sobre Catalunya i Cuba.
- 1996 Els Estats Units aproven la Llei Helms-Burton, que vol reforçar l'aïllament polític de Cuba i dificultar les inversions estrangeres.
- 1998 Visita del papa Joan Pau II a Cuba. Com a mostra de bones intencions, un any abans es reconeix el Nadal com a festa oficial.
- 1960 El nuevo gobierno cubano nacionaliza todas las propiedades norteamericanas. Estados Unidos decreta un embargo comercial.
- 1961 Fracasa en la bahía de Cochinos el intento de invadir la isla por parte de exiliados cubanos y agentes norteamericanos.
- 1962 Grave crisis internacional por la instalación de misiles nucleares soviéticos en la isla. El presidente Kennedy consigue que Nikita Khrushchov acceda a retirarlos.
- 1970 Fracasa la «safra de los diez millones», con la que se pretendía obtener una cosecha de azúcar de diez millones de toneladas.
- 1972 Cuba ingresa en el Comecon. Los países del bloque socialista reciben fruta y azúcar a cambio de petróleo y bienes industriales.
- 1975 La Organización de Estados Americanos levanta las sanciones colectivas contra la isla. Cuba envía a Angola un contingente militar de 35.000 soldados.
- 1980 Miles de cubanos se refugian en la embajada de Perú en La Habana y piden asilo político. Más de cien mil refugiados se exilian en Estados Unidos tras salir de Cuba desde el puerto de Mariel.
- 1988 En virtud de un acuerdo internacional sobre la Guerra de Angola, Cuba inicia la retirada de sus tropas del país africano, completada tres años después.
- 1993 La caída del bloque comunista lleva a la aprobación de medidas de libre mercado y la despenalización de la tenencia de divisas. Peor año del «Período Especial».
- 1994 Durante la «crisis de los *balseros*», más de treinta mil personas abandonan la isla mediante precarios medios de transporte.
- 1995 Quinto Centenario del Descubrimiento. Se produce un *boom* editorial de publicaciones históricas sobre Cataluña y Cuba.
- 1996 Estados Unidos aprueba la Ley Helms-Burton, que pretende reforzar el aislamiento político de Cuba y entorpecer las inversiones extranjeras.

1999	Celebració a l'Havana de la IX Cimera Iberoamericana, on s'evidencien les discrepàncies existents entre el règim cubà i les delegacions estrangeres.	1998	Visita del Papa Juan Pablo II a Cuba. Como muestra de buenas intenciones, un año antes se reconocen las Navidades como fiesta oficial.
2000	La disputa sobre la tutela del nen Elián González genera un fort conflicte entre el govern cubà i la comunitat cubana a l'exili. La justícia nord-americana decreta la tornada d'Elián a Cuba.	1999	Se celebra en La Habana la IX Cumbre Iberoamericana, donde se evidencian las discrepancias existentes entre el régimen cubano y las delegaciones extranjeras.
2003	Crisi per l'empresonament de 75 dissidents, entre ells el periodista i poeta Raúl Rivero.	2000	La disputa sobre la tutela del niño Elián González genera un fuerte conflicto entre el gobierno cubano y la comunidad cubana en el exilio. La justicia norteamericana decreta el regreso de Elián a Cuba.
2004	L'Administració Bush endureix els termes de l'embargament sobre Cuba i restringeix les visites a l'illa dels cubans exiliats a només una cada tres anys.	2003	Crisis por el encarcelamiento de 75 disidentes, entre ellos el periodista y poeta Raúl Rivero.
		2004	La Administración Bush endurece los términos del embargo sobre Cuba y restringe las visitas a la isla de los cubanos exiliados a solamente una cada tres años.

Qui és qui dels catalans a Cuba

Quién es quién de los catalanes en Cuba

Retrat de Mario Rotllant

Retrato de Mario Rotllant

Aixalà i Casellas, Josep (el Vendrell, 1863-l'Havana, 1944)
Empresari i escriptor. Va començar com a mosso de magatzem del tabaquer Tomàs Gener i va arribar a vicepresident de la cervesera La Tropical. Va ser president d'honor de la Beneficència Catalana el 1938. Col·laborà amb diaris peninsulars i publicà llibres de memòries.

Aixalà i Casellas, Josep (EL VENDRELL, 1863-LA HABANA, 1944)

Empresario y escritor. Comenzó como mozo de almacén del tabaquero Tomàs Gener y llegó a vicepresidente de la cervecería La Tropical. Fue presidente de honor de la Beneficencia Catalana en 1938. Colaboró con diarios peninsulares y publicó libros de memorias.

Almendros i Cuyàs, Nèstor (Barcelona, 1930-Nova York, 1992)

Realitzador cinematogràfic i director de fotografia. Als 18 anys es va traslladar a l'Havana, on el pare, el pedagog Herminio Almendros, s'havia exiliat el 1939. Es va doctorar a l'Havana el 1955 i va ampliar estudis a Roma i Nova York. Va treballar amb els capdavaners de la *nouvelle vague* francesa. La seva experiència es resumeix al llibre *Días de una cámara* (1982).

Almendros i Cuyàs, Nèstor (BARCELONA, 1930-NUEVA YORK, 1992)

Realizador cinematográfico y director de fotografía. A los 18 años se trasladó a La Habana, donde su padre, el pedagogo Herminio Almendros, se había exiliado en 1939. Se doctoró en La Habana en 1955 y amplió sus estudios en Roma y Nueva York. Trabajó con los abanderados de la *nouvelle vague* francesa. Su experiencia se resume en el libro *Días de una cámara* (1982).

Ardèvol i Gimbernat, Josep (Barcelona, 1911-l'Havana, 1981)

Compositor d'una extensa producció musical. Estudià a París. El 1934 fundà l'Orquestra de Càmara i la dirigí durant 18 anys. Va ser editor, redactor, crític musical i catedràtic al Conservatori Municipal de Música. Director de música del Consejo Nacional de Cultura, degà de la Facultat de Música de l'Institut Superior de Arte i comissari de música del nou govern de Fidel Castro.

Ardèvol i Gimbernat, Josep (BARCELONA, 1911-LA HABANA, 1981)

Compositor de una extensa producción musical. Estudió en París. En 1934 fundó la Orquesta de Cámara y la dirigió durante 18 años. Fue editor, redactor, crítico musical y catedrático en el Conservatorio Municipal de Música. Director de música del Consejo Nacional de Cultura, decano de la Facultad de Música del Instituto Superior de Arte y comisario de música del nuevo gobierno de Fidel Castro.

Bacardí i Massó, Facund (Sitges, 1815-Cuba, 1886)
Empresari. Es va instal·lar a Santiago de Cuba el 1830. Va tenir uns inicis molt difícils amb una merceria, com a importador de vins, i el 1840, gràcies a una herència, començà a experimentar la destil·lació del rom. El 1861 adquirí una destileria i constituí l'empresa Bacardí. El 1876 es retirà i deixà la companyia en mans dels seus fills Emilio, Facundo i José Bacardí Moreau.

Bacardí Moreau, Emilio (Santiago de Cuba, 1844-1922)
Polític i intel·lectual independentista. Fou empresonat i deportat com a defensor dels primers moviments cubans d'independència, connectà el 1892 amb el patriota cubà José Martí a Nova York i lluità en la guerra. Fou el primer alcalde de Santiago de Cuba després de la dominació espanyola i senador electe de la República. Fundà el primer museu públic de Cuba el 1898.

Ballester, Miquel (Tarragona, s. xv?-xvi)
Militar i navegant. Participà en el segon viatge de Colom (1493). Fou alcaide de la fortalesa de Concepción de la Vega, a l'actual República Dominicana, on fundà el primer *trapiche*, de canya de sucre. Va fer costat a Colom i el seu fill Diego en tot el procés al qual se'ls va sotmetre a partir de la revolta de Roldán del 1498, i que va acabar amb l'enpresonament de l'almirall.

Barnet i Vinageras, José Antonio (Barcelona, 1864-l'Havana, 1945)
Polític i diplomàtic. Educat a Barcelona. Cònsol cubà a moltes ciutats europees i president provisional del govern cubà entre 1935 i 1936. Pare de l'escriptor Miguel Barnet.

Boil, Bernat de (Tarassona, 1445-Sant Miquel de Cuixà, 1520)
Eclesiàstic. Superior dels ermitans montserratins i interessat pel lul·lisme. Va acompanyar Colom al seu segon viatge a Amèrica com a cap dels religiosos i fou nomenat vicari apostòlic de les Índies Occidentals pel papa Alexandre VI. Es va rebel·lar contra Colom, s'apunta que possiblement pel tracte dispensat als indígenes.

Borrell, Pau (Mataró, 1717-Trinidad, 1778)
Militar. Destinat a Cuba. Alcalde de Trinidad i coronel de les milícies reials de Ferran VII.

Camprodon i Lafont, Francesc (Vic, 1816-l'Havana, 1870)
Escriptor i polític liberal. Arribà a Cuba com a adminis-

Bacardí i Massó, Facund (SITGES, 1815-CUBA, 1886)
Empresario. Se instaló en Santiago de Cuba en 1830. Tuvo unos inicios muy difíciles regentando una mercería, como importador de vinos, y en 1840, gracias a una herencia, comenzó a experimentar la destilación del ron. En 1861 adquirió una destilería y fundó la empresa Bacardí. En 1876 se retiró y dejó la compañía en manos de sus hijos Emilio, Facundo y José Bacardí Moreau.

Bacardí Moreau, Emilio (SANTIAGO DE CUBA, 1844-1922)
Político e intelectual independentista. Fue encarcelado y deportado como defensor de los primeros movimientos cubanos de independencia. En 1892 entró en contacto con el patriota cubano José Martí en Nueva York y luchó en la guerra. Fue el primer alcalde de Santiago de Cuba tras la dominación española y senador electo de la República. Fundó el primer museo público de Cuba en 1898.

Ballester, Miquel (TARRAGONA, S. XV?-XVI)
Militar y navegante. Participó en el segundo viaje de Colón (1493). Fue alcaide de la fortaleza de Concepción de la Vega, en la actual República Dominicana, donde fundó el primer trapiche, de caña de azúcar. Respaldó a Colón y a su hijo Diego en el proceso al que éstos fueron sometidos a partir de la revuelta de Roldán en 1498, y que acabó con el encarcelamiento del almirante.

Barnet i Vinageras, José Antonio (BARCELONA, 1864-LA HABANA, 1945)
Político y diplomático. Educado en Barcelona. Cónsul cubano en muchas ciudades europeas y presidente provisional del gobierno cubano entre 1935 y 1936. Padre del escritor Miguel Barnet.

Boil, Bernat de (TARAZONA, 1445-SANT MIQUEL DE CUIXÀ, 1520)
Eclesiástico. Superior de los ermitaños del monasterio de Montserrat e interesado por la obra de Ramon Llull. Acompañó a Colón en su segundo viaje a América como jefe de los religiosos y fue nombrado vicario apostólico de las Indias Occidentales por el papa Alejandro VI. Se rebeló contra Colón, al parecer por el trato dispensado a los indígenes.

Borrell i Soler, Pau (MATARÓ, 1717-TRINIDAD, 1778)
Militar. Destinado a Cuba. Alcalde de Trinidad y coronel de las milicias reales de Fernando VII.

Camprodon i Lafont, Francesc (VIC, 1816-LA HABANA, 1870)
Escriptor i polític liberal. Llegó a Cuba como adminis-

trador d'Hisenda després de la revolució del 1868. Va escriure molts llibrets de sarsuela, el més cèlebre *Marina* (1855), musicat per Arrieta, i obres de teatre en català.

Camprubí i Aymar, Zenòbia (Malgrat de Mar, 1887-San Juan de Puerto Rico, 1956)

Llicenciada en Filosofia i Lletres. Va viure amb el poeta Juan Ramón Jiménez a Madrid, els Estats Units, l'Havana, Buenos Aires (on s'exiliaren després de l'esclat de la Guerra Civil) i Puerto Rico. Va escriure articles i va donar conferències sobre literatura i art.

Capdevila i Miñano, Frederic (Catalunya-Santiago de Cuba, 1898)

Militar. L'any 1871 defensà un grup de 45 estudiants de medicina acusats de malmetre la tomba d'un asturià contrari al moviment independentista. Es negà a firmar la sentència, però tot i això els estudiants van ser condemnats a la pena capital. El fet tingué una gran repercussió en l'opinió pública cubana. L'any 1904 traslladaren les seves despulles al mausoleu erigit en memòria dels seus defensats.

Cardona Goñalons, Gabriel (Espanya, ?-Cienfuegos, 1889)

De molt jove s'establí a Cienfuegos com a comerciant i aconseguí una certa posició. Va ser el primer a dur aquest cognom a la ciutat de Cienfuegos.

Casamitjana i Alsina, Joan (Barcelona, 1805-València, 1881)

Músic major del Regiment de Catalunya. Professor i director d'orquestra i banda. El 1832 va ser músic major a Santiago de Cuba. Pioner de la transcripció en partitures dels ritmes afrocubans, els quals adoptà en les seves composicions. A l'Havana fundà una escola de música i es dedicà a la direcció i a la composició. El 1867 creà a Barcelona una Societat de Concerts Càssics.

Casas i Saumell, Ignasi (Sitges, 1832-Barcelona, 1910)

Exportador. Copropietari, amb el també sitgetà Jaume Hill, de l'exportadora Hill y Casas i vicepresident de la Cambra de Comerç de Santiago. Va morir a Barcelona durant un viatge i va ser traslladat al cementiri de Santa Ifigènia de Santiago de Cuba, a un espectacular panteó obra de José Vilalta Saavedra, l'escultor cubà format a Europa durant els anys del modernisme.

trador de Hacienda tras la revolución de 1868. Escribió numerosos libretos de zarzuela, el más célebre de ellos *Marina* (1855), musicado por Arrieta, y obras de teatro en catalán.

Camprubí i Aymar, Zenòbia (MALGRAT DE MAR, 1887-SAN JUAN DE PUERTO RICO, 1956)

Licenciada en Filosofía y Letras. Vivió con el poeta Juan Ramón Jiménez en Madrid, Estados Unidos, La Habana, Buenos Aires (donde se exiliaron a causa del estallido de la Guerra Civil) y Puerto Rico. Escribió artículos y pronunció conferencias sobre literatura y arte.

Capdevila i Miñano, Frederic (CATALUÑA-SANTIAGO DE CUBA, 1898)

Militar. En 1871 defendió a un grupo de 45 estudiantes de medicina acusados de dañar la tumba de un asturiano contrario al movimiento independentista. Se negó a firmar la sentencia, pero, aun así, se condenó a los estudiantes a la pena capital. El acontecimiento tuvo una gran repercusión sobre la opinión pública cubana. En 1904 trasladaron sus restos mortales al mausoleo erigido en memoria de sus defendidos.

Cardona Goñalons, Gabriel (ESPAÑA, ?-CIENFUEGOS, 1889)

Siendo muy joven se estableció en Cienfuegos como comerciante y consiguió cierta posición. Fue el primero en asentar este apellido en la ciudad de Cienfuegos.

Casamitjana i Alsina, Joan (BARCELONA, 1805-VALENCIA, 1881)

Músico mayor del Regimiento de Cataluña. Profesor y director de orquesta y banda. En 1832 fue músico mayor en Santiago de Cuba. Pionero de la transcripción a partituras de los ritmos afrocubanos, que adoptó en sus composiciones. En La Habana fundó una escuela de música y se dedicó a la dirección y la composición. En 1867 creó en Barcelona una Sociedad de Conciertos Clásicos.

Casas i Saumell, Ignasi (SITGES, 1832-BARCELONA, 1910)

Exportador. Copropietario, con el también sitgetano Jaume Hill, de la exportadora Hill y Casas y vicepresidente de la Cámara de Comercio de Santiago. Murió en Barcelona durante un viaje y fue trasladado al cementerio de Santa Ifigenia de Santiago de Cuba, a un espectacular panteón obra de José Vilalta Saavedra, el escultor cubano formado en Europa durante los años del modernismo.

Claret i Clarà, Antoni M. (SALLENT DE LLOBREGAT, 1807-FONTFREDA, 1870)

Claret i Clarà, Antoni M. (Sallent de Llobregat, 1807-Fontfreda, 1870)

Fundador dels claretians l'any 1849, i el 1855 a Santiago. Arquebisbe de Santiago de Cuba, on va desenvolupar una tasca religiosa i social d'una gran importància: erigint parròquies, despertant vocacions, impulsant l'agricultura, les caixes d'estalvi... fins a l'atemptat que li va preparar l'oligarquia criolla, els valors de la qual ell qüestionava. Va ser confessor privat d'Isabel II.

Colom, Cristòfor (?-Valladolid, 1506)

Segons la tesi de Luis Ulloa, Colom va néixer entre 1448 i 1451, pertanyia a una família noble amb escut d'armes català, arruïnada a la guerra civil, on va servir el rei Renat d'Aragó, comte de Barcelona, contra Joan II, pare de Ferran dit «el Catòlic». Com a navegant, des de molt jove va participar en expedicions a Islàndia i Terranova, l'anomenada «tesi de la predescoberta».

Conangla i Fontanilles, Josep (Montblanc, 1875-l'Havana, 1965)

Periodista i intel·lectual. El 1895 va participar en la guerra colonial contra Cuba. S'establí a l'Havana al 1905, i l'any 1922 hi va fundar el radical Centre Català. A petició de Macià, va redactar la Constitució Provisional de la República Catalana, que es va aprovar en la visita d'aquest i Ventura Gassol l'any 1928, per l'Assemblea Constituent del Separatisme Català.

Cubí i Soler, Marià (Malgrat de Mar, 1801-Barcelona, 1875)

Científic i filòleg. La invasió napoleònica va portar la seva família a exiliar-se als Estats Units, on va donar classes d'espanyol. El 1829 va anar a Cuba, on va fundar un col·legi prop de l'Havana, i es va dedicar a la recerca filològica. També va fer recerca en camps com la hipnosi i la frenologia, l'estudi de la personalitat segons la forma del crani. Va tornar a Barcelona el 1841.

Crusellas i Vidal, Josep (l'Arboç, s. XIX)

Industrial. Fundador el 1863 de la famosa casa de fabricació de sabó i espelmes Crusellas Hnos. y Cía, ampliada gràcies a l'entrada dels seus parents Josep i Ramon Crusellas i Faura. L'empresa faria famosa la marca de sabó El Candado i posteriorment s'orientaria a la perfumeria, fins que el 1929 va passar a ser subsidiària de l'americana Palmolive.

Crusellas i Faura, Ramon (l'Arboç, s. XIX-?)

Industrial. L'any 1868 va fer-se càrrec de la primera fàbrica d'espelmes i sabons que hi va haver a l'Havana,

Fundador de los claretianos en 1849, y en 1855 en Santiago. Arzobispo de Santiago de Cuba, donde desarrolló una tarea religiosa y social insondable: erigiendo parroquias, despertando vocaciones, impulsando la agricultura, las cajas de ahorro... hasta el atentado que le preparó la oligarquía criolla, cuyos valores Claret cuestionaba. Fue confesor privado de Isabel II.

Colón, Cristóbal (?-VALLADOLID, 1506)

Según la tesis de Luis Ulloa, Colón nació entre 1448 y 1451, pertenecía a una familia noble con escudo de armas catalán, arruinada en la guerra civil, en la que sirvió al rey Renato de Aragón, conde de Barcelona, contra Juan II, padre de Fernando el Católico. Como navegante desde muy joven, figuró en expediciones a Islandia y Terranova, la denominada «tesis del predescubrimiento».

Conangla i Fontanilles, Josep (MONTBLANC, 1875-LA HABANA, 1965)

Periodista e intelectual. En 1895 participó en la guerra colonial contra Cuba. Se estableció en La Habana en 1905, y en 1922 fundó allí el radical Centre Català. A petición de Francesc Macià, redactó la Constitución Provisional de la República Catalana, que se aprobó en la visita de éste y Ventura Gassol en 1928, por la Asamblea Constituyente del Separatismo Catalán.

Cubí i Soler, Marià (MALGRAT DE MAR, 1801-BARCELONA, 1875)

Científico y filólogo. La invasión napoleónica condujo a que su familia se exiliase en Estados Unidos, donde impartió clases de español. En 1829 se trasladó a Cuba, donde fundó un colegio cerca de La Habana, y se dedicó a la investigación filológica. También realizó investigaciones en campos como la hipnosis y la frenología, el estudio de la personalidad según la forma del cráneo. Regresó a Barcelona en 1841.

Crusellas i Vidal, Josep (L'ARBOÇ, s. XIX)

Industrial. Fundador en 1863 de la famosa casa de fabricación de jabones y velas Crusellas Hnos y Cía, ampliada gracias a la entrada de sus parientes Josep y Ramon Crusellas i Faura. La empresa lanzaría a la fama la marca de jabón El Candado, y posteriormente se orientaría hacia la perfumería, hasta que en 1929 pasó a ser subsidiaria de la americana Palmolive.

Crusellas i Faura, Ramon (L'ARBOÇ, s. XIX-?)

Industrial. En 1868 se hizo cargo de la primera fábrica de velas y jabones que hubo en La Habana, fundada

fundada pels seus oncles Josep i Joan Crusellas. Junta-ment amb el seu germà Josep, especialitzaren la firma en productes de perfumeria. Entre 1887 i 1888 fou director de la Beneficència Catalana.

Cugat i Mingall, Xavier (Girona, 1900-Barcelona, 1990)

Músic, compositor i caricaturista. La seva família s'establí a Cuba quan ell tenia quatre anys. Estudià violí i música a l'Havana. Va ser concertino de l'Orquestra Simfònica del Teatre Nacional de l'Havana, on conegué Enrico Caruso, que el 1912 l'adreçà a Nova York, on debutà al Carnegie Hall. Va difondre els ritmes cubans fosos amb el *latin jazz* per tot el món.

Díaz de Quijano, Máximo (Comillas, s. XIX)

Advocat carlí. Concunyat del marquès de Comillas. Melòman i autor de llibrets de sarsuela. A la tornada de l'Havana li va encarregar a Gaudí la vil·la El Capricho, situada a Comillas, Cantàbria, amb un gran hivernacle per allotjar les plantes que li enviaven de Cuba.

Domènech i Grau, Pere (Isla Cristina, 1831-Barcelona, 1898)

Fill de sitgetans. Nasqué a Huelva i als 15 anys marxà a Cuba.

Domingo i Sanjuán, Pere (Tarragona, 1896-Barcelona, 1979)

Biòleg. Va treballar com a científic per a la Mancomunitat i la Generalitat republicana fins a la Guerra Civil, quan es va exiliar a Cuba. Amb el règim de Castro va marxar a Miami, fins que retornà a Catalunya el 1962 i es reintegrà a la Societat Catalana de Biologia, que havia dirigit als anys trenta. Va ser president de l'Institut d'Estudis Catalans (1970-1978).

Esprui i Llobet, Pau (Arenys de Mar, 1770-1846)

Després de diversos viatges, va comprar uns terrenys a Cuba, on fundà la ciutat de Cárdenas, i s'hi va instal·lar amb la seva família. El seu nebot besnét va ser l'escriptor Salvador Esprui.

Ferrer de Blanes, Jaume (s. XV-XVI)

Astròleg. Va acompanyar Colom en el seu segon viatge i va influir notablement en la divisió del món entre Espanya i Portugal establerta per Roma.

Ferrer Sirés, Josep (Begur, 1872-Cienfuegos, ?)

Va arribar a Cuba com a voluntari de l'exèrcit espa-

por sus tíos Josep y Joan Crusellas. Junto con su hermano Josep, especializaron la firma en productos de perfumería. Entre 1887 y 1888 fue director de la Beneficencia Catalana.

Cugat i Mingall, Xavier (GERONA, 1900-BARCELONA, 1990)

Músico, compositor y caricaturista. Su familia se estableció en Cuba cuando él contaba con cuatro años. Estudió violín y música en La Habana. Fue concertino de la Orquesta Sinfónica del Teatro Nacional de La Habana, donde conoció a Enrico Caruso, quien en 1912 lo envió a Nueva York, donde debutó en el Carnegie Hall. Difundió los ritmos cubanos fundidos con el latin jazz por todo el mundo.

Díaz de Quijano, Máximo (COMILLAS, S. XIX)

Abogado carlista. Concuñado del marqués de Comillas. Melómano y autor de libretos de zarzuela. Al regresar de La Habana le encargó a Gaudí la villa El Capricho, situada en Comillas, Cantabria, con un gran invernadero para alojar las plantas que le enviaban desde Cuba.

Domènech i Grau, Pere (ISLA CRISTINA, 1831-BARCELONA, 1898)

Hijo de sitgetanos. Nació en Huelva y a los 15 años de edad se trasladó a Cuba.

Domingo i Sanjuán, Pere (TARRAGONA, 1896-BARCELONA, 1979)

Biólogo. Trabajó como científico para la Mancomunitat y la Generalitat republicana hasta la Guerra Civil, momento en que se exilió en Cuba. Con el régimen de Castro se marchó a Miami, hasta que en 1962 regresó a Cataluña y se reintegró en la Sociedad Catalana de Biología, que había dirigido en los años treinta. Fue presidente del Institut d'Estudis Catalans (1970-1978).

Esprui i Llobet, Pau (ARENYS DE MAR, 1770-1846)

Después de diversos viajes, compró unos terrenos en Cuba y fundó la ciudad de Cárdenas, donde se instaló con su familia. Su sobrino-bisnieto fue el escritor Salvador Esprui.

Ferrer de Blanes, Jaume (s. XV-XVI)

Astrólogo. Acompañó a Colón en su segundo viaje e influyó notablemente en la división del mundo entre España y Portugal establecida por Roma.

Ferrer Sirés, Josep (BEGUR, 1872-CIENFUEGOS, ?)

Llegó a Cuba como voluntario del ejército español. Se dedicó a la industria del azúcar, que lo convirtió en uno

nyol. Va dedicar-se a la indústria del sucre, que el convertí en un dels principals prohoms de Cienfuegos. Va gaudir d'una prosperitat econòmica espectacular i va arribar a tenir una de les fortunes més importants de la zona. Va construir-se la mansió a Cienfuegos, que encara es conserva.

Font i Guasch, Antoni (Vilanova i la Geltrú, 1785-s. XIX)
Hisendat, esclavista i navilier. Fou membre d'una societat dedicada al cabotatge. Tingué el privilegi exclusiu de la navegació a vapor per la costa cubana del sud. També es va dedicar al negoci d'esclaus. Propietari de l'ingenio Caridad a Cienfuegos. Fou un dels fundadors de la Societat de Beneficència de Naturals de Catalunya i posteriorment en fou secretari.

Fríguls i Ferrer, Juan Emilio (l'Havana, 1919)
Periodista. Degà dels periodistes cubans, amb mèrit reconegut dins la professió amb distincions i medalles. Soci de la Societat de Beneficència de Naturals de Catalunya. Fundador de l'Escuela Profesional de Periodismo Manuel Márquez Sterling. Gran viatger, ha treballat en diversos mitjans de premsa, ràdio i televisió cubans i és autor d'una llarga llista de publicacions.

Gelabert, Josep Antoni (Catalunya, s. XVIII-?)
Hisendat. Fou comptador del Tribunal de Comptes. El 1748 fundà el primer cafetar del país a Guanajay.

Gener i Batet, Josep l'Arboç, 1831-Barcelona, 1900)
Tabaquer. Es va establir primer a Pinar del Río el 1844, des d'on va passar a l'Havana. La seva fàbrica de cigars La Escepción (sic) donava feina a 400 treballadors. Va ser president de la Societat de Beneficència de Naturals de Catalunya. Tornat a Catalunya, va finançar la portada d'aigües a l'Arboç, on va construir el Palau Gener (1873-1889).

Gumà i Ferran, Francesc (Vilanova i la Geltrú, 1833-1912)
Empresari i filàntrop. L'any 1849 embarcà cap a Cuba, on desenvolupà una important activitat comercial i filantròpica que durà 25 anys. Després va retornar a la seva vila natal, on va impulsar grans projectes urbanístics i socials, el més destacable dels quals és la construcció de la línia fèrria de Barcelona a Valls per Vilanova.

Magriñà, Ramon (Reus, ?-l'Havana, ?)
Empresari. Fundador de la Casa Magriñà y Cía. Fou

de los principales prohombres de Cienfuegos. Gozó de una prosperidad económica espectacular y llegó a poseer una de las mayores fortunas de la zona. Se construyó la mansión en Cienfuegos, que todavía se conserva.

Font i Guasch, Antoni (VILANOVA I LA GELTRÚ, 1785-S. XIX)
Hacendado, esclavista y naviero. Fue miembro de una sociedad dedicada al cabotaje. Tuvo el privilegio exclusivo de la navegación a vapor por la costa meridional de Cuba. También se dedicó al negocio de los esclavos. Propietario del ingenio Caridad en Cienfuegos. Fue uno de los fundadores de la Sociedad de Beneficencia de Naturales de Cataluña y posteriormente ejerció como secretario de la misma.

Fríguls i Ferrer, Juan Emilio (LA HABANA, 1919)
Periodista. Decano de los periodistas cubanos, con méritos reconocidos en el seno de la profesión con distinciones y medallas. Socio de la Sociedad de Beneficencia de Naturales de Cataluña. Fundador de la Escuela Profesional de Periodismo Manuel Márquez Sterling. Gran viajero, ha trabajado en diversos medios de prensa, radio y televisión cubanos y es autor de una larga lista de publicaciones.

Gelabert, Josep Antoni (CATALUÑA, S. XVIII-?)
Hacendado. Fue contador del Tribunal de Cuentas. En 1748 fundó el primer cafetal del país en Guanajay.

Gener i Batet, Josep (L'ARBOÇ, 1831-BARCELONA, 1900)
Tabaquero. Se estableció primeramente en Pinar del Río en 1844, desde donde pasó a La Habana. Su fábrica de tabacos La Escepción (sic) daba empleo a 400 trabajadores. Fue presidente de la Sociedad de Beneficencia de Naturales de Cataluña. Tras regresar a Cataluña, financió el acarreo de agua hasta l'Arboç, donde construyó el Palacio Gener (1873-1889).

Gumà i Ferran, Francesc (VILANOVA I LA GELTRÚ, 1833-1912)
Empresario y filántropo. En 1849 se embarcó con destino a Cuba, donde desarrolló una importante actividad comercial y filantrópica que duró 25 años. Después regresó a su población natal, donde impulsó grandes proyectos urbanísticos y sociales, el más destacable de los cuales fue la construcción de la línea férrea de Barcelona a Valls pasando por Vilanova.

Magriñà, Ramon (REUS, ?-LA HABANA, ?)
Empresario. Fundador de la Casa Magriñà y Cía. Fue el

el creador dels jardins de La Tropical i autor dels treballs de decoració de la famosa llacuna de la finca de l'expresident cubà don José M. Gómez. Va ser membre de la Florists' Telegraph Delivery i de la Society of American Florists and Ornamental Horticulturist.

Margarit, Pere (Castell d'Empordà, 1455-1505)

Cavaller. Va participar en el segon viatge de Colom, que li va confiar el fortí de Santo Tomàs, a l'illa de La Hispaniola. Va tornar a Espanya molest per la manera com Diego Colom, el fill de l'almirall, governava l'illa i en va informar negativament els sobirans.

Martí i Fernández, Carles (Barcelona, ?-l'Havana, 1939)

Periodista. Es va instal·lar a l'Havana el 1899. Fundador de *El Debate*. Secretari de l'Associació del Centre de Dependents de l'Havana, agregat comercial de la Delegació de Cuba a Madrid i inspector d'Instrucció Pública. Autor de textos clàssics en l'estudi de les relacions entre Catalunya i Cuba.

Martí Torrents, Francesc (Gràcia, 1786-l'Havana, 1868)

Negociant. Després de lluitar a Europa amb les tropes de Carles IV emigrà a l'Havana el 1809. Es va destacar en la pesca i capturant el pirata Mariño a Cayo Hueso el 1831. Va fer de negrer i també va introduir famílies maies de Mèxic. Va ser president de la Societat de Beneficència de Naturals de Catalunya. Va construir molts equipaments públics i privats a l'Havana.

Mas i Morell, Ignasi (Sant Pol, 1881-Barcelona, 1953)

Arquitecte. Va conrear el modernisme com a arquitecte municipal de Sant Pol de Mar. Cridat per l'empresari Ramon Planiol, va viatjar a l'Havana per construir-li una casa enderrocada als anys seixanta. Va convalidar el títol obtingut a Barcelona el 1907 a l'Havana el 1908. De tornada a Barcelona va construir edificis eclèctics i va col·laborar amb el constructor Mario Rotllant.

Mimó i Caba, Claudi (Vilanova i la Geltrú, 1843-l'Havana, 1929)

Pedagog i acadèmic. Catedràtic de la Universitat, regidor i tinent d'alcalde de l'Havana pel Partit Liberal. Pare i fill de pedagogs i autor d'una ingent bibliografia en ciències i lletres. El seu fill Pau Mimó i Jacas va fundar el Colegio de San Antonio de Paula o Escola Mimó, que va dirigir fins al 1959. Fundador i presi-

creador de los jardines de La Tropical y autor de los trabajos de decoración de la famosa laguna de la finca del ex presidente de Cuba don José M. Gómez. Fue miembro de la Florists' Telegraph Delivery y de la Society of American Florists and Ornamental Horticulturist.

Margarit, Pere (CASTELL D'EMPORDÀ, 1455-1505)

Caballero. Participó en el segundo viaje de Colón, quien le confió el fortín de Santo Tomás, en la isla de La Española. Volvió a España molesto por el modo en que Diego Colón, el hijo del almirante, gobernaba la isla, e informó negativamente de ello a los soberanos.

Martí i Fernández, Carles (BARCELONA, ?-LA HABANA, 1939)

Periodista. Se instaló en La Habana en 1899. Fundador de *El Debate*. Secretario de la Asociación del Centro de Dependientes de La Habana, agregado comercial de la Delegación de Cuba en Madrid e inspector de Instrucción Pública. Autor de textos clásicos en el terreno de las relaciones entre Cataluña y Cuba.

Martí i Torrents, Francesc (GRÀCIA, 1786-LA HABANA, 1868)

Negociante. Después de luchar en Europa con las tropas de Carlos IV emigró a La Habana en 1809. Se destacó en la pesca y capturando al pirata Mariño en Cayo Hueso en 1831. Ejerció de negrero y también introdujo familias mayas de México. Fue presidente de la Sociedad de Beneficencia de Naturales de Cataluña. Construyó muchos equipamientos públicos y privados en La Habana.

Mas i Morell, Ignasi (SANT POL, 1881-BARCELONA, 1953)

Arquitecto. Cultivó el modernismo como arquitecto municipal de Sant Pol de Mar. Llamado por el empresario Ramon Planiol, viajó a La Habana para construirle una casa demolida en los años sesenta. Convalidó el título obtenido en Barcelona en 1907, en La Habana en 1908. De vuelta en Barcelona, construyó edificios eclécticos y colaboró con el constructor Mario Rotllant.

Mimó i Caba, Claudi (VILANOVA I LA GELTRÚ, 1843-LA HABANA, 1929)

Pedagogo y académico. Catedrático de la Universidad, concejal y teniente de alcalde de La Habana por el Partido Liberal. Padre e hijo de pedagogos y autor de una ingente bibliografía en ciencias y letras. Su hijo Pau Mimó i Jacas fundó el Colegio de San Antonio de Paula o Escuela Mimó, que dirigió hasta el año 1959. Fundador y presidente del Centre Català de la ciudad y de la revista *La Nova Catalunya*.

dent del Centre Català de la ciutat i de la revista *La Nova Catalunya*.

Miró i Argenter, Josep (Sitges, 1851-Cuba, 1925)

Militar i escriptor. Lluità a Catalunya amb els carlins i marxà a Cuba el 1874. Com a majoral d'un *ingenio* de Río Grande va conèixer el cabdill independentista i mulat Antonio Maceo, i al cap de quasi vint anys es va unir a les seves files, on va ser brigadier i cap d'estat major. Un cop guanyada la guerra, va ser general de divisió i es va dedicar a escriure.

Montserrat de Verdaguier, Carolina

Nom d'un dels panteons més imponents del cementiri vell de Cienfuegos. Dama porto-riquenya d'origen anglès. Jove del català don Joaquim Verdaguier, tinent de l'exèrcit, i esposa de don José Joaquín Verdaguier y Casa de Vall (França, 1814-Cienfuegos, 1900), que va conspirar amb Narciso López.

Oller i Oller, Jorge (Barcelona, 1929)

Fotoperiodista. Va arribar a l'Havana als set anys amb l'exili de la Guerra Civil. Va estudiar a l'Escuela de Periodismo de l'Havana i va treballar als principals diaris de la ciutat. Va rebre, entre d'altres, el Premio Nacional de Periodismo José Martí. El 2004 és el president de la Societat de Beneficència de Naturals de Catalunya.

Ortiz i Fernández, Fernando (l'Havana, 1881-1969)

Científic, musicòleg i etnòleg. Fill d'una família menorquina amb negocis a Cuba, educat a Barcelona. Considerat un dels científics més respectats de Cuba. Relacionat intel·lectualment amb la Generació del 98 i soci d'honor del Centre Català de l'Havana. Amb una extensa producció bibliogràfica, va ser candidat al Nobel als anys cinquanta.

Palau, Rafael (Catalunya, 1864-l'Havana, 1906)

Director d'orquestra i compositor. De jove treballà amb el seu pare com a comerciant a Camagüey. Són destacables les seves peces per a piano, cançons, sainets, sarsueles i música religiosa. En la seva lluita per la independència, la seva cançó *La palma* va arribar a ser tot un símbol de la revolució.

Paner, Ramon (s. xv-xvi)

Religiós. Viatjà amb Colom en el seu segon viatge. Ermità montserratí i missioner llec que va recopilar en un manual etnològic els costums de les societats colonitzades.

Miró i Argenter, Josep (SITGES, 1851-CUBA, 1925)

Militar y escritor. Luchó en Cataluña con los carlistas y se marchó a Cuba en 1874. Como mayoral de un ingenio de Río Grande conoció al dirigente independentista y mulato Antonio Maceo, y al cabo de casi veinte años se unió a sus filas, donde fue brigadier y jefe de Estado Mayor. Una vez ganada la guerra, fue general de división y se dedicó a escribir.

Montserrat de Verdaguier, Carolina

Nombre de uno de los panteones más importantes del cementerio viejo de Cienfuegos. Dama puertorriqueña de origen inglés. Nuera del catalán don Joaquim Verdaguier, teniente del ejército, y esposa de don José Joaquín Verdaguier y Casa de Vall (Francia, 1814-Cienfuegos, 1900), quien conspiró con Narciso López.

Oller i Oller, Jorge (BARCELONA, 1929)

Fotoperiodista. Llegó a La Habana a los siete años de edad con el exilio de la Guerra Civil. Estudió en la Escuela de Periodismo de La Habana y trabajó en los principales periódicos de la ciudad. Recibió, entre otros, el Premio Nacional de Periodismo José Martí. En 2004, es el presidente de la Sociedad de Beneficencia de Naturales de Cataluña.

Ortiz i Fernández, Fernando (LA HABANA, 1881-1969)

Científico, musicólogo y etnólogo. Hijo de una familia menorquina con negocios en Cuba, educado en Barcelona. Se le considera uno de los científicos más respetados de Cuba. Relacionado intelectualmente con la Generación del 98 y socio de honor del Centre Català de La Habana. Cuenta con una extensa producción bibliográfica, candidato al Nobel en los años cincuenta.

Palau, Rafael (CATALUÑA, 1864-LA HABANA, 1906)

Director de orquesta y compositor. De joven trabajó con su padre como comerciante en Camagüey. Son destacables sus piezas para piano, canciones, sainetes, zarzuelas y música religiosa. En su lucha por la independencia, su canción *La palma* llegó a ser todo un símbolo de la revolución.

Paner, Ramon (s. xv-xvi)

Religioso. Viajó con Colón en su segundo viaje. Ermitaño de Montserrat y misionero lego que recopiló en un manual etnológico las costumbres de las sociedades colonizadas.

París, Joan (Barcelona, 1759-Santiago de Cuba, 1845)
Músic i eclesiàstic. Fou durant quaranta anys mestre de capella de la catedral de Santiago. Va tenir un paper important com a organitzador de concerts, com a introductor de la música de Beethoven a l'illa i com a difusor d'autors com Pergolesi, Porpora, Cimarosa, Haydn i Cherubini.

Partagàs i Rabell, Jaume (Arenys de Mar, 1816-l'Havana, 1868)
Industrial i comerciant. Establert a Cuba, es dedicà al cultiu del tabac i fundà una fàbrica de cigars l'any 1845. Va ser president de la Societat de Beneficència de Naturals de Catalunya (1866-1867) i morí en mans d'un sicari en un obscur episodi encara no aclarit.

Payret, Joaquim (Catalunya, ?-l'Havana, 1885)
Empresari, fundador del Teatre Payret. Molt adinerat, intentà rivalitzar amb Francesc Martí i Torrents* i es va arruïnar. Va sobreviure gràcies a la caritat de la Beneficència Catalana.

Pintó i Llírs, Ramon (Barcelona, 1805-l'Havana, 1855)
Periodista i activista liberal exiliat a Cuba. Va ser executat l'any 1885 acusat pel general De la Concha de conspirar amb els independentistes cubans. Es considera precursor del moviment alliberador de Cuba.

Prat i Puig, Francesc (la Pobla de Lillet, 1906-Santiago de Cuba, 1997)
Arqueòleg. Erudit de l'art colonial cubà arran del seu llibre antològic *El prebarroco en Cuba* (l'Havana, 1947). Deixeble del professor Pere Bosch i Gimpera. Va lluitar a la Guerra Civil com a tinent voluntari. En un camp de concentració francès va descobrir i excavar un poblat iber. Es va exiliar a Santiago de Cuba, on es va convertir en arqueòleg de referència.

Prim i Prats, Joan (Reus, 1814-Madrid, 1870)
Estadista i militar. Prim tingué un important paper als Estats Units, quan en plena guerra de Secessió s'encarregà de les relacions econòmiques entre aquest país i Cuba i posteriorment va mirar de negociar amb els Estats Units i els dirigents cubans la independència de l'illa.

Rotllant i Folcarà, Mario (Barcelona, 1880-1946)
Constructor especialitzat en ciment. El 1906 fundà a l'Havana un taller de foneria i de guarniments de ciment i guix. El 1919 passà el negoci al seu germà i

París, Joan (BARCELONA, 1759-SANTIAGO DE CUBA, 1845)
Músico y eclesiástico. Fue, durante cuarenta años, maestro de capilla de la catedral de Santiago. Desempeñó un importante papel como organizador de conciertos y como introductor de la música de Beethoven en la isla y difusor de autores como Pergolesi, Porpora, Cimarosa, Haydn y Cherubini.

Partagàs i Rabell, Jaume (ARENYS DE MAR, 1816-LA HABANA, 1868)
Industrial y comerciante. Establecido en Cuba, se dedicó al cultivo del tabaco y fundó una fábrica de cigarros en 1845. Fue presidente de la Sociedad de Beneficencia de Naturales de Cataluña (1866-1867) y murió en manos de un sicario en un oscuro episodio aún no esclarecido.

Payret, Joaquim (CATALUÑA, ?-LA HABANA, 1885)
Empresario, fundador del Teatro Payret. Muy adinerado, intentó rivalizar con Francesc Martí i Torrents* y se arruinó. Sobrevivió gracias a la caridad de la Beneficencia Catalana.

Pintó i Llírs, Ramon (BARCELONA, 1805-LA HABANA, 1855)
Periodista y activista liberal exiliado en Cuba. Fue ejecutado en 1885 acusado por el general De la Concha de conspirar con los independentistas cubanos. Se le considera precursor del movimiento liberador de Cuba.

Prat i Puig, Francesc (LA POBLA DE LILLET, 1906-SANTIAGO DE CUBA, 1997)
Arqueólogo. Erudito del arte colonial cubano a raíz de su libro antológico *El prebarroco en Cuba* (La Habana, 1947).

Prim i Prats, Joan (REUS, 1814-MADRID, 1870)
Estadista y militar. Prim desempeñó un importante papel en Estados Unidos, cuando en plena Guerra de Secesión se encargó de las relaciones económicas entre este país y Cuba y posteriormente trató de negociar con Estados Unidos y los dirigentes cubanos la independencia de la isla.

Rotllant i Folcarà, Mario (BARCELONA, 1880-1946)
Constructor especializado en el cemento. En 1906 fundó en La Habana un taller de fundición y de adornos de cemento y yeso. En 1919 puso el negocio en manos de su hermano y se dedicó a la construcción. En 1925 regresó a Barcelona, donde colaboró con el arquitecto Mas i Morell.

es dedicà a la construcció. El 1925 va tornar a Barcelona, on va col·laborar amb l'arquitecte Mas i Morell.

Roy, Joaquim (Barcelona, 1943)

Advocat, historiador i filòleg. Es va llicenciar en dret a Barcelona i aviat es va traslladar als Estats Units, on ha desenvolupat una vasta carrera acadèmica. L'any 2004 és director del Centre de la Unió Europea a la Universitat de Miami. En la llarguíssima llista de les seves publicacions hi destaquen les referents a Josep Conangla, que Roy va ser el primer a reivindicar als anys vuitanta.

Samà i Martí, Salvador (Vilanova i la Geltrú, 1797-L'Havana, 1866)

Comerciant i financer. S'establí a l'Havana vora l'any 1816, on continuà amb el negoci d'importació i exportació de sucre i vins heretat del seu oncle, Pau Samà i Parés. Entre 1844 i 1845 va presidir la Societat de Beneficència de Naturals de Catalunya, i l'any 1856 va fundar el Banco Español de Cuba.

Samà i de Torrents, Salvador (Barcelona, 1861-1933)

Marquès de Marianao i de Vilanova i la Geltrú. Heretà interessos a Cuba i les Filipines. Fou diputat a les Corts i alcalde de Barcelona. Són destacables els seus articles sobre Cuba. Va ser el creador del Parc Samà, situat a Cambrils (Baix Camp), obra de Josep Fontserè (1882).

Samà i Vilardell, Joan (Vilanova i la Geltrú, 1794-L'Havana, c. 1843)

Comerciant. S'establí a l'Havana, on fundà una ferreteria i construí *ingenios* (San Francisco Javier, a Marianao, i Francisco de Paula, a Quemados). També se'l relaciona amb el comerç d'esclaus.

Sinibald de Mas i Gas, Isidre (Torredembarra, Tarragonès, 1736-Barcelona, 1808)

Navegant. Va treure's el títol de pilot a Cartagena i va anar a la Carrera d'Amèrica, on va ser fet pres per corsaris britànics el 1762. A la Mediterrània va ser fet pres de nou per corsaris algerians fins al 1768, quan va ser alliberat per l'orde dels Redemptors. El 1769 va fundar i dirigir amb excel·lent criteri l'Escola de Nàutica de Barcelona, avui Facultat de Nàutica de la UPC.

Soler i Sendra, Ricard (Vic, 1888-L'Havana, 1970)

Empresari i pintor, fill de Josep Soler, alcalde de Vic i

Roy, Joaquim (BARCELONA, 1943)

Abogado, historiador y filólogo. Se licenció en Derecho en Barcelona y poco después se trasladó a Estados Unidos, donde ha desarrollado una vasta carrera académica. En 2004, es director del Centro de la Unión Europea en la Universidad de Miami. En la extensísima lista de sus publicaciones destacan las referentes a Josep Conangla, a quien Roy fue el primero en reivindicar, en los años ochenta.

Samà i Martí, Salvador (VILANOVA I LA GELTRÚ, 1797-LA HABANA, 1866)

Comerciante y financiero. Se estableció en La Habana hacia 1816, donde continuó con el negocio de importación y exportación de azúcar y vinos heredado de su tío, Pau Samà i Parés. Entre 1844 y 1845 presidió la Sociedad de Beneficencia de Naturales de Cataluña, y en 1856 fundó el Banco Español de Cuba.

Samà i de Torrents, Salvador (BARCELONA, 1861-1933)

Marqués de Marianao y de Vilanova i la Geltrú. Heredó intereses en Cuba y las Filipinas. Fue diputado en las Cortes y alcalde de Barcelona. Son destacables sus artículos sobre Cuba. Fue el creador del Parque Samà, situado en Cambrils (Baix Camp), obra de Josep Fontseré (1882).

Samà i Vilardell, Joan (VILANOVA I LA GELTRÚ, 1794-LA HABANA, C. 1843)

Comerciante. Se estableció en La Habana, donde abrió una ferretería y construyó ingenios (San Francisco Javier, en Marianao, y Francisco de Paula, en Quemados). También se le relaciona con el comercio de esclavos.

Sinibald de Mas i Gas, Isidre (TORREDEMBARRA, TARRAGONÈS, 1736-BARCELONA, 1808)

Navegante. Obtuvo el título de piloto en Cartagena y fue a la Carrera de América, donde fue apresado por corsarios británicos en 1762. En el Mediterráneo fue apresado de nuevo por corsarios argelinos hasta 1768, año en que fue liberado por la orden de los Redemptores. En 1769 fundó y dirigió con excelente criterio la Escuela de Náutica de Barcelona, hoy en día Facultad de Náutica de la UPC.

Soler i Sendra, Ricard (VIC, 1888-LA HABANA, 1970)

Empresario y pintor, hijo de Josep Soler, alcalde de Vic y diputado, y de Dolors Sendra, propietaria de la pri-

diputat, i de Dolors Sendra, propietària de la primera fàbrica de filatura de cotó del Ter. D'esperit molt inquiet i artístic, va marxar a Cuba el 1920. Patentà forns moderns per a fleques. Va col·leccionar coures que va llegir al Museu de l'Havana i va crear una foneria de ferros artístics que va lliurar el 1960 a la *Revolución*.

Ventosa i Soler, Josep Tomàs (VILANOVA I LA GELTRÚ, 1797-
l'Havana, 1874)

Comerciant, polític i filàntrop. S'estabí a Matanzas amb 12 anys. Obtingué molts beneficis amb el negoci dels teixits. Adquirí uns terrenys a Vilanova i hi féu construir unes escoles públiques que s'obriren el 1854; cinc anys abans havia fet el mateix a Matanzas. Es dedicà a la filantropia i va donar diners per a obra social tant a Matanzas com a Vilanova.

Verdaguer i Santaló, Jacint (FOLGUEROLES, 1845-BARCELONA,
1902)

Poeta i eclesiàstic. Una de les figures més importants de la literatura catalana. Quan estava treballant a Vinyoles d'Orís com a vicari tingué una greu malaltia cerebral i per recuperar-se començà a treballar com a capellà per a la Companyia Transatlàntica. En dos anys féu nou viatges, en la línia de Cuba. Durant aquest període, Verdaguer escrigué *L'Atlàntida* (1878).

Viñes i Martorell, Benet (POBOLEDA, 1837-l'Havana, 1893)

Meteoròleg jesuïta. Va haver de fugir a França arran de la revolució de 1868, i hi va completar els seus estudis. Va dirigir l'Observatori Astronòmic de l'Havana (1870-1893). Va determinar les lleis que regeixen els ciclons del Carib i va ser una eminència predint-los. Va publicar diverses monografies i va inventar innovadors instruments de meteorologia.

Vives i Planes, Francesc Dionís (València (?), 1755-Madrid,
1840)

Polític i militar. Segons algunes fonts va néixer a Orà. Va ser capità general de Cuba entre 1823 i 1832, i posteriorment fou nomenat comte de Cuba.

mera fàbrica de hilados de algodón del río Ter. De espíritu muy inquieto y artístico, se marchó a Cuba en 1920. Patentó hornos modernos para panaderías. Coleccionó cobres que llegaron al Museo de La Habana y creó una fundición de hierros artísticos que cedió a la Revolución en 1960.

Ventosa i Soler, Josep Tomàs (VILANOVA I LA GELTRÚ, 1797-
LA HABANA, 1874)

Comerciante, político y filántropo. Se estableció en Matanzas a la edad de 12 años. Obtuvo cuantiosos beneficios con el negocio de los tejidos. Adquirió unos terrenos en Vilanova y en ellos mandó construir unas escuelas públicas que se inauguraron en 1854; cinco años antes había hecho lo mismo en Matanzas. Se dedicó a la filantropía y aportó dinero para la obra social tanto en Matanzas como en Vilanova.

Verdaguer i Santaló, Jacint (FOLGUEROLES, 1845-BARCELONA,
1902)

Poeta y eclesiástico. Una de las figuras más importantes de la literatura catalana. Cuando estaba trabajando en Vinyoles d'Orís como vicario padeció una grave enfermedad cerebral, y para recuperarse comenzó a trabajar como capellán para la Compañía Transatlántica. En dos años realizó nueve viajes en la línea de Cuba. Durante este período, Verdaguer escribió *L'Atlàntida* (1878).

Viñes i Martorell, Benet (POBOLEDA, 1837-LA HABANA,
1893)

Meteorólogo jesuïta. Se vio en la obligación de huir a Francia a causa de la revolución de 1868, donde completó sus estudios. Dirigió el Observatorio Astronómico de La Habana (1870-1893). Determinó las leyes que rigen los ciclones del Caribe y fue una eminencia en la predicción de los mismos. Publicó diversas monografías e inventó innovadores instrumentos de meteorología.

Vives i Planes, Francisco Dionisio (VALÈNCIA?, 1755-
MADRID, 1840)

Político y militar. Según algunas fuentes nació en Orán. Fue capitán general de Cuba entre 1823 y 1832, y posteriormente fue nombrado conde de Cuba.

DIRECTORIS DE COGNOMS CATALANS
I CUBANS A INTERNET

<http://www.surnames.org/cognoms/llista.htm>
http://www.cip.cu/webcip/directorios/quien_es/letra_f/frig.html
<http://cienfuegoscuba.galeon.com/diccionario.htm>

DIRECTORIOS DE APELLIDOS CATALANES
Y CUBANOS EN INTERNET

<http://www.surnames.org/cognoms/llista.htm>
http://www.cip.cu/webcip/directorios/quien_es/letra_f/frig.html
<http://cienfuegoscuba.galeon.com/diccionario.htm>

*(Pàg. dreta) El cèlebre vitrall de la Moreneta al panteó
de la Beneficència catalana al cementiri de Colón de l'Havana*

*(Pág. derecha) El célebre vitral de la Moreneta en el panteón
de la Beneficencia catalana en el cementerio de Colón de La Habana*

AGRAÏMENTS:

Per la seva col·laboració

Des de Cuba:

Eusebio Leal, Juan Emilio Fríguls Ferrer, Vivien Acosta Julián, Leandro Rodríguez Vázquez, Roberto Domingo Freixas, Luis Daniel Vitloch Couto, Felicia Chateloin, Jorge Oller i Oller, Lola Rosich, Luisa Ribot, Ernesto Meléndez Bachs, Raúl Chaveco, Pedro Juan Rodríguez, Juan Carlos Cabré, José Rodríguez Barreras, Patricia Baroni, Argel Calcines, Joaquim Roy (des de Miami), Manuel García i Manuel Sánchez de Lorenzo Cáceres (des de Les Canàries).

Des de Catalunya:

Joan Bassegoda Nonell, Jordi Vives Fisas, Josep M. Ribas Prous, Rosa M. Bosch Capdevila, Mario Rotllant i de Franch, Lluís Costa, Josep M. Fradera, Jaume Fàbrega, Rodolfo Häsler, Vinyet Panyella, Montserrat Blanch i Almuzara, Alfons Vidiella, Carles Macià, Cristina Cabré, Jaume Lluch, Malila Massot i Teresa Prades.

Molt especialment per haver-me deixat consultar els seus treballs no publicats a José Linares, Vivian Mas Sarabia, Migdalia Ramírez Feliu, Montserrat Villaverde, Lluís Costa i Valentí Pons.

Fons documentals

Arxiu Nacional de Catalunya, Biblioteca Municipal del Vendrell, Institut Amatller d'Art Hispànic, Arxiu Carles Macià i Aldrich, Arxiu Mario Rotllant i de Franch, Arxiu Montserrat Villaverde i Rey. El planell de la pàg. 120 es basa en el de la pàg. 94 del volum II del *Diccionari dels catalans d'Amèrica*, Generalitat de Catalunya/ Curial, IV vols., Barcelona, 1992.

Fotografia de la coberta

Amb la llum del crepuscle, la casa d'Emilio Sánchez (1910) dels constructors Mario Rotllant i Joan O. Tarruell, situada al carrer Lealtad, 155 de Centro Habana. El balcó central estava cobert per un cupulí de trencadís, malauradament desaparegut.

Fotografia de la pàg. 4

Al nº 169 del cèntric carrer de Cisneros de Camagüey, s'hi troba la casa-palau de la família Rovirosa, propietaris de la *Cia Licorera y Jabonera de Camagüey*, una de les indústries més pròsperes de la regió a principis del segle xx.

AGRADECIMIENTOS:

Por su colaboración

Desde Cuba:

Eusebio Leal, Juan Emilio Fríguls Ferrer, Vivien Acosta Julián, Leandro Rodríguez Vázquez, Roberto Domingo Freixas, Luis Daniel Vitloch Couto, Felicia Chateloin, Jorge Oller i Oller, Lola Rosich, Luisa Ribot, Ernesto Meléndez Bachs, Raúl Chaveco, Pedro Juan Rodríguez, Juan Carlos Cabré, José Rodríguez Barreras, Patricia Baroni, Argel Calcines, Joaquim Roy (desde Miami), Manuel García y Manuel Sánchez de Lorenzo Cáceres (desde Las Canarias).

Desde Cataluña:

Joan Bassegoda Nonell, Jordi Vives Fisas, Josep M. Ribas Prous, Rosa M. Bosch Capdevila, Mario Rotllant i de Franch, Lluís Costa, Josep M. Fradera, Jaume Fàbrega, Rodolfo Häsler, Vinyet Panyella, Montserrat Blanch i Almuzara, Alfons Vidiella, Carles Macià, Cristina Cabré, Jaume Lluch, Malila Massot y Teresa Prades.

Muy especialmente por haberme dejado consultar sus trabajos no publicados a José Linares, Vivian Mas Sarabia, Migdalia Ramírez Feliu, Montserrat Villaverde, Lluís Costa y Valentí Pons.

Fondos documentales

Arxiu Nacional de Catalunya, Biblioteca Municipal del Vendrell, Institut Amatller d'Art Hispànic, Arxiu Carles Macià i Aldrich, Arxiu Mario Rotllant i de Franch, Arxiu Montserrat Villaverde i Rey. El plano de la pàg. 120 se basa en el de la pàg. 94 del volumen II del *Diccionario dels Catalans d'Amèrica*, Generalitat de Catalunya/ Curial, IV vols., Barcelona, 1992.

Fotografía de la cubierta

Con la luz del crepúsculo, la casa de Emilio Sánchez (1910) de los constructores Mario Rotllant y Joan O. Tarruell, situada en la calle Lealtad, 155 de Centro Habana. El balcón central estaba cubierto por una pequeña cúpula de mosaico, ya desaparecida.

Fotografía de la pág. 4

En el nº 169 de la céntrica calle de Cisneros de Camagüey, está la casa-palacio de la familia Rovirosa, propietarios de la *Cia Licorera y Jabonera de Camagüey*, una de las industrias más prósperas de la región a principios del siglo xx.

Antic local de Germanor catalana a Camagüey

Antiguo local de la Germanor catalana en Camagüey

Aquesta edició,
primera, de
Catalunya a Cuba,
de Tate Cabré, s'ha
enllestit, a Barcelona,
el novembre del 2004.

CATALUNYA A CUBA, UN AMOR QUE FA HISTÒRIA és un batec sentimental i alhora el fruit d'una ingent recerca a la gran de les Antilles i al principat. De vegades ens atrapa amb imatges sorprenents. D'altres avancem a tomba oberta entre pirates i militars, separatistes i espanyolistes, abolicionistes i negrers, tot descobrint l'origen de l'arròs a la cubana, les havaneres, el daiquiri, la senyera estelada, la música del Gato Pérez i la de Bebo Valdés. Aporta primícies com el modernisme i el gaudinisme fora de l'Havana, desfà tòpics com que ni tots els catalans eren negrers ni el desastre del 98 va ser una ruïna. Però no s'ha proposat d'omplir cap buit en nom de la història. Fuig de l'erudició, pendula entre l'assaig i el reportatge periodístic, entre el primer president de Cuba, que parlava en català, i aquell humil jesuïta de Poboleda que va dominar els ciclons.

«Per als catalans Cuba és l'illa màgica, que ha atret viatgers de totes les èpoques; la musa que ha inspirat a compositors i a poetes durant cinc segles i la terra mítica de milions d'emigrants. Però també va ser infern i tomba per a milers de soldats de lleva que sabien que no tornarien, i la mort en vida d'encara més esclaus arrabassats de manera inclement de les seves terres africanes, els descendents dels quals porten el cognom català de qui els va comprar fa dos-cents anys. Cuba és el sofriment i el plaer, la riquesa i la pobresa, per això ens hi identifiquem i ens agrada, perquè Cuba és la vida». TATE CABRÉ

ISBN 84-297-5532-2

9 788429 755329